

ΟΛΓΑ ΚΟΜΙΖΟΓΛΟΥ

**Η ΑΝΑΒΙΩΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΕΤΡΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ
ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ
ΠΡΑΓΜΑΤΩΣΗ**

**ΡΕΘΥΜΝΟ
15 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2004
ΕΠΟΠΤΡΙΑ: ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ**

Εισαγωγή

Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, που συνιστά την διπλωματική μου εργασία, θα εξετάσω το φαινόμενο της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων στην ποίηση του 19^{ου} αιώνα. Ειδικότερα, το αντικείμενό μου, όπως δηλώνει και ο τίτλος, θα είναι η περιγραφή και η παρουσίαση κάποιων συμπερασμάτων σχετικά α) με τη θεωρητική κατασκευή αυτού του φαινομένου, δηλαδή τη μετρική θεωρία που συνδέει την αρχαία με τη νέα μετρική και υπαγορεύει την αναγέννηση των αρχαίων ποιητικών. Πρόκειται για μια θεωρία που απασχολεί και προβληματίζει το σύνολο σχεδόν των λογοτεχνών, αλλά και των λογίων του 19^{ου} αιώνα, στη βάση της οποίας διεξάγεται ένας λογοτεχνικός διάλογος με έντονες αντιπαραθέσεις, β) με το βαθμό πραγμάτωσης αυτής της θεωρίας στο πρωτότυπο ποιητικό υλικό κύριων εκπροσώπων της αθηναϊκής και επτανησιακής ποίησης και τις ποικίλες εκδοχές που προκύπτουν κατά τη διαδικασία αναδημιουργίας των αρχαίων μετρικών σχημάτων.¹

Η αναβίωση αρχαίων μέτρων συνιστά ένα πολυσύνθετο και πολυεπίπεδο λογοτεχνικό φαινόμενο, το οποίο συνδέεται με τις κυρίαρχες ιδεολογικές και αισθητικές παραμέτρους που επικρατούν στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε, ότι παρόμοια τάση παρατηρείται το ίδιο διάστημα, αλλά και πολύ νωρίτερα, σε άλλες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες, όπως, π.χ., στην ιταλική, τη γερμανική, τη γαλλική κ.α. Οι αναφορές στην ευρωπαϊκή αναβίωση αρχαίων μέτρων, συχνές στα κείμενα του 19^{ου} αιώνα, είναι άλλοτε επιδοκιμαστικές και χρησιμοποιούνται ως παράδειγμα προς μίμηση από τους υποστηρικτές των αντίστοιχων θεωριών στην Ελλάδα² και άλλοτε αποδοκιμαστικές.³ Αυτό πάντως που έχει σημασία, ούτως ή άλλως, και θα πρέπει πάντα να λαμβάνεται υπόψη, είναι ο συσχετισμός της ελληνικής μετρικής θεωρίας περί αναβίωσης με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές και η μελέτη της σε μια ευρεία διεθνή προοπτική.

Η μελέτη της "βάρβαρης ποίησης" που παράγεται στα Επτάνησα (δηλαδή η αναβίωση στροφών της αρχαίας ελληνικής λυρικής ποίησης) αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας στιχουργίας αναβίωσης αρχαίων μέτρων που έλκει την προέλευσή της από την αντίστοιχη ιταλική. Αυτή η έκφανση της νεοελληνικής

¹ Οι αρχαιόμορφοι στίχοι που απαντούν σε μεταφράσεις αρχαιοελληνικών, λατινικών ή και γενικότερα ξενόγλωσσων (π.χ. γερμανικών, ινδικών κ.α.) κειμένων δεν θα με απασχολήσουν εδώ. Ενώ από τις μετραφράσεις ποιημάτων ευρωπαϊκής λογοτεχνίας σε αρχαία μέτρα θα καταγραφούν απλώς όσες συμπεριλαμβάνονται στις ποιητικές συλλογές του υπό εξέταση υλικού μου.

² Π.χ., ο Ιωάννης Ζαμπέλιος, (1833, σ. 5-6) ομολογεί την συμβολή της γερμανικής αναβίωσης στη διαμόρφωση της δική του θεωρίας: «Το παράδειγμα του Κλωπστόκου και του Σιλλέρου, οίτινες εστόλισαν την Γερμανικήν ποίησιν με ηρωϊκούς εξαμέτρους και με τους ιάμβους, πολλώ μάλλον μ' εγενναίωσαν». Επίσης ο Ραγκαβής, (1836, σ. 26) αναφέρεται στο γερμανικό παράδειγμα αναβίωσης των αρχαίων μέτρων, ενώ ο Ιωάννης Καρασούτσας συνθέτει ένα ολόκληρο ποίημα με θεματικό άξονα την αναβίωση της αρχαίας ποίησης στην ιταλική λογοτεχνία. Το ποίημα έχει τίτλο: «Οι σκιηνοί της Ιταλίας» και παρατίθεται στο παράρτημα της εργασίας, βλ. σ. 92-93.

³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Κατερίνα Ζάρκου· με άρθρο της, στα 1887, κάνει μια επισκόπηση της αναβίωσης της αρχαίας μετρικής στις ευρωπαϊκές λογοτεχνίες (γαλλική, ιταλική, γερμανική, αγγλική ισπανική, πορτογαλική) και αναφέρεται σε πλήθος ποιητές των παραπάνω χωρών που αναβιώνουν διάφορα αρχαία μέτρα (π.χ. Cowley, Butet, Bellay, Clopstock, Herrera, Crudeli, Chiabrera, Sua Miranda) προκειμένου να αποδοκιμάσει αυτές τις απόπειρες, διότι, θεωρεί πως αποτυγχάνουν να αποδώσουν τον ρυθμό των αρχαίων μέτρων.

αναβίωσης προσωδιακών ποιητικών μορφών έχει μελετηθεί από νεοελληνιστές όπως ο Γεράσιμος Σπαταλάς, ο Νάσος Βαγενάς και ο Ευριπίδης Γαραντούδης.⁴ Οι μετρικολογικές εργασίες αυτών των μελετητών είναι πολύ σημαντικές, όχι μόνο από άποψη επιστημονικής τεκμηρίωσης, αλλά, κυρίως, ως παραδείγματα που καταδεικνύουν το ευρύ ενδιαφέρον και την ερευνητική δυναμική που παρουσιάζει γενικά το θέμα της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων. Την ίδια διαπίστωση ενισχύουν και άλλες εργασίες, όπως η διδακτορική διατριβή της Μαριλίζας Μητσού που, μεταξύ άλλων, εξετάζει τη χρήση του ιαμβικού τρίμετρου στο *Στράτη Καλοπίχειρο* του Στεφ. Α. Κουμανούδη και ασφαλώς η σχετικά πρόσφατη μελέτη του Ευριπίδη Γαραντούδη που ερευνά διεξοδικά τη μετρική θεωρία και πράξη του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, και την απήχησή της στους συγχρόνους.⁵

Παρά την αδιαμφισβήτητη συμβολή των παραπάνω εργασιών στη μελέτη της αναβίωσης, το φαινόμενο αυτό παραμένει στη μεγαλύτερή του έκταση ανεξερεύνητο. Μια ιδεώδης έρευνα του φαινομένου προϋποθέτει τη γενική μελέτη του σε όλη την ποιητική σκηνή του 19^{ου} αιώνα πρωτίστως υπάρχει ανάγκη συγκέντρωσης όλου του υλικού των αναγεννημένων ποιητικών μέτρων και έπειτα είναι απαραίτητη η επεξεργασία και η εντρύφης μελέτη του, ώστε να παρουσιαστούν ποικίλα ζητήματα που αφορούν στην θεωρητική κατασκευή και την πραγμάτωσή του: π.χ. α) η διασαφήνιση του φαινομένου και η διαγραφή της ιστορικής πορείας κατά την πρόσληψη του όρου από τον 19αίωνα μέχρι τις μέρες μας. Γιατί, είναι εμφανές ότι άλλο θεωρούσαν ότι είναι αναβίωση στις αρχές και κατά την περίοδο έξαρσης της θεωρίας περί αναβίωσης και άλλο εννοούμε εμείς σήμερα β) η σύνδεση με τη γενικότερη ιδεολογία (πολιτικοκοινωνική) και αισθητική (συσχετισμός με παρόμοιες τάσεις των άλλων ευρωπαϊκών λογοτεχνιών) του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα που οδηγεί στην επιστροφή και μίμηση της αρχαιότητας, γ) η διαφορετική μορφή που προσλαμβάνει η αναβίωση ανάμεσα στην Αθήνα και στα Επτάνησα, ως αποτέλεσμα των διαφορετικών κριτηρίων και της διαφορετικής προέλευσής της (γερμανικής και ιταλικής αντίστοιχα) και συνεπώς η γενική διάκριση σε επτανησιακή και αθηναϊκή αναβίωση, δ) η ποιοτική κατηγοριοποίηση των δημιουργών και των ποιητικών κειμένων που αναδημιουργούν αρχαία μέτρα.

Η προκείμενη εργασία ασφαλώς απέχει παρασάγγες από την ιδεώδη μελέτη της αναβίωσης διότι, το πρωτογενές υλικό περιορίζεται στα ποιήματα σε αναβιωμένο δακτυλικό εξάμετρο και ιαμβικό τρίμετρο δέκα περίπου βασικών ποιητών του 19^{ου} αιώνα. Η δομή όμως και η προσέγγιση του θέματος είναι προσανατολισμένα στους παραπάνω προβληματισμούς, που αποτέλεσαν για μένα πρόκληση έρευνας αυτού του φαινομένου.

Συγκεκριμένα στο πρώτο μέρος, το οποίο έχει κυρίως ιστορικό χαρακτήρα, εξετάζω τη θεωρητική κατασκευή της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων μέσα από την επισκόπηση διαφόρων δοκιμακών κειμένων (κυρίως του 19^{ου} αιώνα αλλά και μεταγενέστερα) τα οποία περιγράφουν, σχολιάζουν (αποδοκιμάζουν ή επιδοκιμάζουν)

⁴ Βλ. Γεράσιμος Σπαταλάς 1915, σ. 514-536, Νάσος Βαγενάς, 1972, σ. 1-15 και Ευριπίδης Γαραντούδης, 1991, σ. 35-55.

⁵ Βλ. Μαριλίτσα Μητσού, 1997 και Γαραντούδης, 2000.

και αποτιμούν τη στιχουργική απόπειρα της αναδημιουργίας αρχαίων ποιητικών σχημάτων. Εδώ, δηλαδή, διερευνώνται και παρουσιάζονται βασικά ζητήματα του αντικειμένου μου, όπως τα χρονικά όρια και η πορεία που ακολουθεί η μετρική θεωρία περί αναβίωσης, - τα κύρια πρόσωπα (εισηγητές και υποστηρικτές) που την προωθούν, - οι διαφορετικές εκφάνσεις αναβίωσης και οι διαφοροποιήσεις που προκύπτουν στο γενικό θεωρητικό πλαίσιο αυτής της τάσης, - η λειτουργία των ποιητικών διαγωνισμών που συμβάλλουν στη διαμόρφωσή της, - οι διαφοροποιήσεις που προκύπτουν στο πλαίσιο της θεωρητικής συζήτησης για την αναδημιουργία των αρχαίων μέτρων, απότοκες ιδεολογικών αντιθέσεων, οι αντιπαραθέσεις που δημιουργεί η κανονιστική και αυστηρά προγραμματική θεωρία για αναβίωση, κ.α.

Στο δεύτερο μέρος, που επιγράφεται 'πραγμάτωση', θα περιγραφεί και θα σχολιασθεί ο τρόπος κατά τον οποίο η θεωρία γίνεται πράξη μέσα από τη μελέτη των ίδιων των ποιητικών κειμένων που είναι γραμμένα σε αρχαία μέτρα και συγκεκριμένα σε δακτυλικό εξάμετρο και ιαμβικό τρίμετρο. Ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο αναβιώνουν οι ποιητές τα αρχαία πρότυπα και οι διαφορές που παρατηρούνται, ως προς το βαθμό προσήλωσής τους σ' αυτά, επιτρέπει μια ποιοτική κατηγοριοποίηση κειμένων και δημιουργών.

Ακολουθεί επίλογος και ένα παράρτημα στο οποίο περιλαμβάνεται: α) αλφαβητικός κατάλογος των ποιημάτων που αναβιώνουν αρχαία μέτρα, β) αποσπάσματα από ορισμένα ποιήματα σε ιαμβικό τρίμετρο και δακτυλικό εξάμετρο και γ) αποσπάσματα από ποιητικά κείμενα που έχουν ως θέμα την αναβίωση των αρχαίων μέτρων.

Α΄ Μέρος Θεωρητική κατασκευή

Ορισμός της αναβίωσης αρχαίων μέτρων: - διάκρισή της από παραπλήσιους όρους (μίμηση, ψευδοαναβίωση) – διασαφήνιση των ορίων της

Με τον όρο αναβίωση των αρχαίων μέτρων νοείται ευρύτερα η αναπαράσταση της αρχαίας προσωδιακής ποίησης στη νεοελληνική τονική στιχουργία. Αυτό προβάλλει ως αποτέλεσμα της αντικατάστασης της χρονικότητας με την τονικότητα και της σύμπτωσης βραχέων με ατόνιστες συλλαβές και μακρών με τονισμένες. Στα θεωρητικά κείμενα ο όρος της αναβίωσης προβάλλει συγκεχυμένος, καθώς συχνά χρησιμοποιείται αδιακρίτως από την έννοια της μίμησης και δημιουργεί προβλήματα ως προς την κατανόησή της.

Γι' αυτό το λόγο θα πρέπει ευθύς εξαρχής να αποσαφηνιστεί η διάκριση ανάμεσα τους. Συγκεκριμένα η αναβίωση υποδηλώνει το φαινόμενο του μετασχηματισμού των αρχαίων μέτρων στην νεότερη ποίηση, δηλαδή τη μετάπλαση προσωδιακών-χρονικών μέτρων της αρχαίας γλώσσας σε τονικοσυλλαβικά μέτρα της νεοελληνικής γλώσσας ενώ η μίμηση συνιστά τη δημιουργία ποιητικών κειμένων σε προσωδιακά μέτρα και αρχαία γλώσσα. Και τα δύο φαινόμενα εντάσσονται ασφαλώς στο γενικό πλαίσιο της κλασικιστικής ροπής του 19^{ου} αιώνα, αλλά δεν θα πρέπει να συγχέονται και να συνεξετάζονται ως κάτι ενιαίο.⁶ Διότι η μίμηση αποτελεί μια ενέργεια πιστής αντιγραφής της αρχαιόμορφης ποίησης και συνήθως έχει το χαρακτήρα άσκησης. Αντίθετα η αναβίωση ενέχει τη σημασία της αλλαγής, της δημιουργικής μεταφοράς ενός χρονικού σχήματος σε ένα τονικό και ποικίλει ως προς την αναλογία και την ομοιότητα με το αρχαίο πρότυπο. Και είναι ακριβώς αυτή η συνθετότητα και η μορφική ποικιλία κατά την αναδημιουργία των αρχαίων μέτρων που καθιστά το φαινόμενο της αναβίωσης ενδιαφέρον και άξιο μελέτης.

Η ψευδοαναβίωση, έννοια συγγενής με την αναβίωση, υπάγεται σε αυτήν (και συγκεκριμένα στην αναβίωση βάρβαραν ποιημάτων, δηλαδή μετρικών σχημάτων της λυρικής ποίησης, αλλά συνιστά μια περισσότερο χαλαρή εκδοχή της. Σύμφωνα με το Γαραντούδη τα ποιήματα της ψευδοαναβίωσης «δεν μπορούμε να πούμε ότι μιμούνται ή ανακαλούν μια συγκεκριμένη αρχαία μετρική μορφή, δημιουργούν όμως την εντύπωση ότι κάνουν κάτι τέτοιο. Την δημιουργούν, καθώς μοιάζουν πολύ με εκείνα τα στροφικά βάρβαρα ποιήματα που όντως μιμούνται τα αρχαία, είναι γραμμένα στο

⁶ Η συγγραφή όμως αρχαιογλωσσών προσωδιακών ποιημάτων έχει μια μακροαίωνα παράδοση. Βλ. Μαργαρίτης Κωνσταντινίδης, 1910. Η παραγωγή τους κατά τον 19^ο αιώνα ευνοήθηκε, σύμφωνα με τον Γαραντούδη, (2000, σ. 52), από τη μετρική θεωρία της αναβίωσης και το στιχουργικό κλίμα που διαμόρφωσε. Ο Ηλίας Τανταλίδης αποτελεί μια χαρακτηριστική περίπτωση ποιητή που επιδίδεται στην μίμηση αρχαίων μέτρων συγγράφοντας τα περισσότερα προσωδιακά επιγράμματα αυτής της περιόδου. Βλ. Τανταλίδης, 1860. Εκτός από αυτόν και άλλοι λόγιοι συγγράφουν ποιήματα σε αρχαία γλώσσα και προσωδία, όπως, π.χ., ο Φίλιππος Ιωάννου (1796-1880), ο Λέανδρος Αρβανιτάκης κ.α. Περισσότερα για τη μίμηση στον 19^ο αιώνα βλ. Γαραντούδης, ό.π.

ίδιο ύφος και αφήνουν την ίδια αίσθηση ανάκλησης του αρχαίου ρυθμού». ⁷ Τα ποιήματα που συνιστούν ψευδοαναβίωση αποτελούν ένα ξεχωριστό και αυτόνομο πεδίο μελέτης που, τουλάχιστον στην ιταλική λογοτεχνία, έχει διερευνηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό. ⁸

Επιπρόσθετα η ευρύτητα και η διαφορετική πρόσληψη και προβολή της αναβίωσης από τους ίδιους τους υποστηρικτές της δυσχεραίνει περισσότερο την προσπάθεια προσδιορισμού της. Τι εννοώ· πως αντιλαμβάνονται την αναβίωση και πως την παρουσιάζουν οι λόγιοι του 19^{ου} αιώνα; οι αποκλίσεις που προκύπτουν είναι μεγάλες· κυμαίνονται από την απόλυτη εκδοχή της, όπου όλα τα νεοελληνικά μέτρα που χρησιμοποιούνται θεωρούνται ‘αναβιωμένα’ αρχαία, π.χ., ακόμη και ο δεκαπεντασύλλαβος των δημοτικών τραγουδιών και ο ενδεκασύλλαβος ιταλικής προέλευσης (του Δάντη και του Πετράρχη!), μέχρι την μερική έκφασή της κατά την οποία η αναβίωση συνιστά κυρίως μορφική ενότητα και περιορίζεται στη αναδημιουργία αρχαίων μετρικών σχημάτων (π.χ. σαπφικές και αλκαϊκές στροφές). Οι παραπάνω διαφοροποιήσεις και άλλες ακόμα σε επιμέρους στοιχεία δημιουργούν μεγάλη ασάφεια και σύγχυση κατά την προσπάθεια κατανόησης αυτού του φαινομένου. Με δεδομένη την συνθετότητα που παρουσιάζει η αναβίωση η απόδοσή της με έναν απόλυτο ορισμό θα συνιστούσε μάλλον υπεραπλούστευση. Οι διαστάσεις και οι όψεις που παρουσιάζει θα αναδειχθούν κατά τη διάρκεια της εργασίας και θα παρατεθούν εν είδει συμπερασμάτων στο τέλος. Στο σημείο αυτό, για καθαρά μεθοδολογικούς και πρακτικούς λόγους, αρκεί να αναφέρω ότι η αναβίωση αφορά στην προσπάθεια να επαναχρησιμοποιηθούν τρία μόνο αρχαία στιχουργικά σχήματα: ο δακτυλικός εξάμετρος, ο ιαμβικός τρίμετρος και οι σαπφικές και αλκαϊκές στροφές της λυρικής ποίησης. Αυτά τα μέτρα, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της αναβίωσης, είχαν πέσει σε αχρηστία και είχαν εκλείψει από τη νεώτερη μετρική.

Αρχαία και νέα μετρική: μια σχέση συγγένειας πρώτου βαθμού

Αφετηρία και προϋπόθεση κάθε απόπειρας για αναγέννηση των αρχαίων μέτρων είναι η στενή σχέση που συνδέει τα δύο μετρικά συστήματα (χρονικό και τονικό), την οποία επικαλούνται όλοι οι υποστηρικτές αυτής της μετρικής θεωρίας. Η σχέση δομείται στη λογική της συνέχειας και αποδίδεται με το χαρακτηρισμό της νέας μετρικής, της ποίησης και της στιχουργίας, είτε ως θυγατέρας (ή ως τέκνου γενικώς) της αρχαίας είτε ως λείψανο. Οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται αδιακρίτως, π.χ.:

Παρεκτός της ολίγης διαφοράς μεταξύ χρόνου και τόνου, κατά τα λοιπά όλα, ως η γλώσσα μας είναι εύμορφος θυγάτηρ της παλιάς, ούτω και ο στίχος μου [εν. ο ιαμβικός τρίμετρος] είναι εύμορφον τέκνον εκείνου των προπατόρων μας. (Ζαμπέλιος, 1833, σ. 6.)

⁷ Γαραντούδης, 1995, σ. 51.

⁸ Βλ., π.χ., W. Th. Elwert, 1987 και G. B. Pighi, 1957, σ. 537-559. Στην ψευδοαναβίωση της νεοελληνικής ποίησης αναφέρεται ο Γαραντούδης, 1995, σ.51.

Περί τούτου αρεστόν ητον, αν προφανέστερον απεδεικνύετο, ότι τα παρόντα μέτρα μας, είναι λείψανα της παλαιάς μετρικής (Ζαμπέλιος, 1861, σ. 486)

Εκ τούτων όλων εξάγεται ότι και οι ρυθμοί και το ομοιοκατάληκτον της νεωτέρας των Ελλήνων ποιήσεως εκ της παραδόσεως αρχαίας διεσωθήσαν εις τους νυν Έλληνας και ότι η νεωτέρα στιχουργία εστί λείψανον ιερόν της αρχαίας Ελλάδος. (Σπαναγιώτης, Σούτσος, 1851, σ. ια')

Απεδείξαμεν την σημερινήν στιχουργίαν μας γνησίαν θυγατέραν εκείνης [εν. της αρχαίας] (Ραγκαβής, 1836, σ. 32)⁹

Η αναβίωση λοιπόν νομιμοποιείται στη βάση μιας συνέχειας ανάμεσα στην αρχαία και τη νέα στιχουργία και μιας συνεχούς πορείας και απαντά συνήθως με στερεότευτες εκφράσεις γενεαολογικού ή φυσικού χαρακτήρα.

Η αφετηρία

Πότε όμως η αναβίωση των αρχαίων μέτρων εισάγεται θεωρητικά αλλά και σε επίπεδο ποιητικής πρακτικής; Σ' αυτό το ερώτημα, όπως και σε κάθε άλλο που αφορά σε χρονολογικές τομές πνευματικών ζητημάτων, η απάντηση δεν μπορεί να είναι απόλυτη. Ο προσδιορισμός μιας χρονολογίας είναι σχηματικός και εξυπηρετεί κυρίως μεθοδολογικές ανάγκες. Υπό αυτή την έννοια ανάγω την εμφάνιση της θεωρίας περί αναβίωσης στα 1833. Τότε ο Ιωάννης Ζαμπέλιος στο κείμενό του «Εις τον φιλόλογον αναγνώστη», που προλογίζει τις τραγωδίες του, θέτει το ζήτημα της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων, μολονότι εστιάζει στη χρήση του ιαμβικού τρίμετρου.¹⁰

Φυσικά η θεωρία της αναγέννησης της αρχαίας στιχουργίας δεν εμφανίστηκε ξαφνικά στα 1833 αλλά προηγήθηκε ένα στάδιο προεργασίας. Σ' αυτό εγγράφονται:

α) Ο ανακρεοντισμός του Χριστόπουλου και του Βηλαρά (αρχές του 19^{ου} αιώνα) στον οποίο αναφέρονται οι βασικοί υποστηρικτές της αναβίωσης, όπως ο Ζαμπέλιος και ο Ραγκαβής.¹¹ Ο Ζαμπέλιος μάλιστα στα 1817, κατά την περίοδο της δικής του πνευματικής αναζήτησης και προπαρασκευής, γράφει τα *Μέλη*

⁹ Αλλού ο Ραγκαβής (1878, σ. 579) κάνει λόγο για λείψανα, συνδέοντας την αρχαία μετρική με τα εκκλησιαστικά τροπάρια.

¹⁰ Ήδη από το 1818 ο Ζαμπέλιος γράφει σε ιαμβικό τρίμετρο την τραγωδία *Τιμολέων*. Ωστόσο η ταυτόχρονη θεωρητική και πρακτική στιχουργική πρόταση εισάγεται στα 1833.

¹¹ Βλ. Ζαμπέλιος, 1861, σ. 486: «Περί τούτου αρεστόν ήτον, αν προφανέστερον απεδεικνύετο, ότι τα παρόντα μέτρα μας, είναι λείψανα της παλαιάς μετρικής. Ως προς το Ανακρεόντειον, ο Χριστόπουλος, και ο Βηλαράς, μας έδωκαν λαμπρά δοκίμια». Και Ραγκαβής, 1836, σ. 20. Για τον ανακρεοντισμό βλ. περισσότερα στο Φαίδων και Γλυκερία Μπουμπουλίδου, 1984 όπου παρέχεται και εκτενής βιβλιογραφία.

Ανακρεοντικά, μιμούμενος τη στιχουργική των προαναφερθέντων.¹² Στο πρόλογο αυτής της συλλογής διατείνεται:

«Ως προς την Ποιητικήν, εύρον και δύσκολον και ανωφέλητον – τουλάχιστον κατά το παρόν - την παλαιάν μέθοδον των ποδών. Η νέα ήτις μεταχειρίζεται το ομοιοκατάληκτον, το μέτρον των συλλαβών και τον τόνον, δεν με πληροφορεί ως δουλικόν και, και εφεύρημα ξένον. Εμιμήθην κατά τον μόνον ρυθμόν, αν όχι άλλο, του Ανακρέοντος, ήγουν έγγραψα κατ' εκείνον τον ήχο, τον οποίον μοι αφίνουσιν εις το ωτίον τα αθάνατά του Ποιήματα. Εύρον την μέθοδον επιτήδειον και φαίνεται μοι ότι αυτήν πρέπει να ακολουθήσωμεν καλλιεργούντες την ποίησιν». (Ζαμπέλιος, 1817, σ. ζ-η')

Μερικά χρόνια αργότερα, όταν ωριμάζει λογοτεχνικά και επιδίδεται στη συγγραφή τραγωδιών, αναβιώνει τον ιαμβικό τρίμετρο, ο οποίος συνιστά και το μοναδικό μέτρο που χρησιμοποιεί σε ολόκληρο το δραματικό του έργο.

β) Κάποια ποιητικά κείμενα που αναπαριστούν αρχαίους στίχους συλλαβικά και όχι τονικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ποίημα του Ιάκωβου Ρίζου Ραγκαβή, (πατέρα του Αλέξανδρου Ραγκαβή) «Η Κωνσταντινούπολις εις τα 1821», γραμμένο σε 17σύλλαβο στίχο.¹³ Το ποίημα αυτό ανοίγει, τρόπον τινά, το δρόμο για τη χρήση του τονικού δακτυλικού εξάμετρου που καθιερώνει στα 1836 ο Αλέξανδρος Ραγκαβής με την δημοσίευση της τραγωδίας *Φροσύνη* και την προγραμματική υποστήριξή του.¹⁴

γ) Επίσης τα μετρικά εγχειρίδια των αρχών του 19^{ου} αιώνα που, κατά τον Γαραντούδη, καλλιεργούν μια 'παρεξήγηση' όσον αφορά στη σχέση αντιστοιχίας ανάμεσα στην αρχαία και τη νέα μετρική¹⁵ ευνοούν αναμφίβολα την εμφάνιση της

¹² Βλ. Ζαμπέλιος, 1817. Ο Μ. Vitti ανάγει την ανακρεοντική στιχουργία αυτής της συλλογής του Ζαμπέλιου σε ιταλική επίδραση. Βλ. Vitti, 1978, σ. 152, σημ. 10.

¹³ Βλ. Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής, 1836, σ. 249-251. Αυτό το 'ιδιόμορφο δείγμα εξάμετρων' εντοπίζει και σχολιάζει ο Γαραντούδης, 2000, σ. 9, σημ. 26.

¹⁴ Επίσης τα ποιήματα του Ανδρέα Κάλβου έχουν συσχετισθεί με την ιταλογενή στιχουργική παράδοση αρχαίων μέτρων και ειδικότερα με τη δημιουργία βάρβαρης ποίησης. Βλ. Βαγενάς, 1972, σ. 9-13 και Γαραντούδης, 1995, σ. 48-53. Ωστόσο θεωρώ ότι η συμβολή τους στην μετρική θεωρία της αναβίωσης που εμφανίζεται στη δεκαετία του 1830, είναι μηδαμινή. Οι ωδές του ιταλοθρεμμένου ποιητή αποτελούν ένα αυτόνομο κεφάλαιο της νεοελληνικής ποίησης που δεν έχει προηγούμενο, ούτε γνωρίζει συνέχεια στην ελληνική ποιητική παράδοση (βλ. Κλέων Παράσχος, 1919, σ. 16). Αφού λοιπόν η ποίηση του Κάλβου δεν είχε καθόλου απήχηση στο 19^ο αιώνα ως εκ τούτου δεν θα μπορούσε να επηρεάσει τους ποιητές αυτής της περιόδου. Για αυτούς τους λόγους πιστεύω ότι τα ποιήματα του Κάλβου δεν πρέπει να θεωρηθούν ως προπαρασκευή που οδηγεί στο φαινόμενο της αναβίωσης που εξετάζουμε εδώ. Επιπρόσθετα δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στα θεωρητικά κείμενα των λογίων του 19^{ου} αιώνα, που αφορούν στην αναβίωση, δεν υπάρχει καμία αναφορά στον Κάλβο, σε αντίθεση με τον Βηλαρά και τον Χριστόπουλο που επαινούνται συχνά ως λαμπρά παραδείγματα χρήσης των αρχαίων μέτρων.

¹⁵ Ο Γαραντούδης, (1989, σ. 29-30, 32), ο οποίος διαγράφει ιστορικά αυτή την παρεξήγηση, αναφέρει πλήθος μετρικές οι οποίες είναι σταθερά προσανατολισμένες στα αρχαία μέτρα, χρησιμοποιούν κλασική ορολογία για να αποδώσουν τα νεοελληνικά μέτρα και γενικώς δεν διακρίνουν με σαφήνεια τα όρια ανάμεσα στην αρχαία και τη νέα μετρική. Τέτοιου είδους εγχειρίδια που ανάγονται στις αρχές του 19^{ου} είναι η *Στιχουργική* του Χριστόπουλου (1811), η μετρική του Ζηνοβίου Πωπ (1803) και ο ενδέκατος τόμος της *Εγκυκλοπαιδείας* του Στέφανου Κομμητά (1823). Εξάιρεση, σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα αποτελεί η *Καλλιόπη Παλινοστούσα ή περί ποιητικής μεθόδου* του Χαρισίου Μεγδάνη (1819).

αναβίωσης· διότι, όπως ήδη επισημάναμε, η αναβίωση νομιμοποιείται στη βάση αυτής ακριβώς της στιχουργικής αντιστοιχίας. Εδώ κλείνει η σύντομη παρένθεση σχετικά με την προεργασία που εικάζουμε ότι συνέβαλλε στην αναγέννηση των αρχαίων μέτρων και επιστρέφουμε στο βασικό αντικείμενο της μελέτης μας: τη διαγραφή της θεωρητικής κατασκευής της αναβίωσης.

Τα πρόσωπα

Στη θεωρία της αναγέννησης των αρχαίων μετρικών σχημάτων εμπλέκονται όλοι σχεδόν οι λόγιοι και οι λογοτέχνες που κινούνται στον κύκλο της Αθήνας αλλά και της περιφέρειας την περίοδο από την πρώτη εμφάνισή της, στα 1833, μέχρι και το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Η εμπλοκή αυτή έχει τη μορφή δημόσιου λογοτεχνικού διαλόγου και επιτελείται με τη δημοσίευση κειμένων υποστήριξης της αναβίωσης (με ποικίλες βέβαια αποκλίσεις) αλλά και πολεμικής. Όλοι οφείλουν να πάρουν θέση στη νέα μετρική θεωρία και όλοι εκφράζουν την άποψή τους για αυτήν και τάσσονται (περισσότερο ή λιγότερο άμεσα και μαχητικά) υπέρ ή κατά της αναβίωσης, όπως κάνουν άλλωστε και για τον εξαρχαισμό και το γλωσσικό ζήτημα που επίσης βρίσκεται στο προσκήνιο αυτή την περίοδο και συμπλέκεται με την μετρική. Τα ονόματα είναι πλήθος και αφορούν μια ευρεία κλίμακα ανθρώπων, κυρίως, λόγιων αλλά και λογοτεχνών. Ενδεικτικά αναφέρονται: α) υποστηρικτές περισσότερο ή λιγότερο ένθερμοι, π.χ. Δημήτριος Βερναρδάκης, Δημήτριος Βικέλας, Ιωάννης Γριτσάνης, Σπυρίδων Δε Βιάζης, Φίλιππος Ιωάννου, Ιωάννης Καρασούτσας, Ευθύμιος Καστόρχης, Στέφανος Κουμανούδης, Πασάς Μουσούρος, Θεόδωρος Ορφανίδης, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Ιωάννης Ραπτάρης, Αλέξανδρος Σούτσος, Παναγιώτης Σούτσος, Γεράσιμος Σπαταλάς, Ηλίας Τανταλίδης, Γεώργιος Χρυσοβέργης κ.α. β) πολέμιοι (με αυτονόητες και εδώ διαβαθμίσεις ως προς την ένταση): Ευγένιος Ζαλοκώστας, Κατερίνα Ζάρκου, Στέφανος Καραθεοδωρής, Νικόλαος Κονεμένος, Στίλπων Π. Κυριακίδης, Ανδρέας Λασκαράτος, Χαρίσιος Μεγδάνης, Ιάκωβος Πολυλάς, Δημήτριος Σεμιτέλος, Ιούλιος Τυπάλδος, κ.α.

Θα πρέπει εδώ να επισημάνω ότι η διάκριση αυτή σε υποστηρικτές και πολέμιους είναι σε μεγάλο βαθμό σχηματική. Διότι, αν εξαιρέσουμε κάποιες τοποθετήσεις, που είναι ξεκάθαρες και σταθερές στη διάρκεια του χρόνου (π.χ. Ζαμπέλιος, Ραγκαβής, Σπαταλάς) υπάρχουν περιπτώσεις που η στάση κάποιου λογοτέχνη είναι αντιφατική ή ασυνεπής. Σε αυτή την κατηγορία περιλαμβάνονται πολλοί ποιητές. Ανάμεσά τους διακρίνουμε κάποιους λογοτέχνες που ενώ θεωρητικά τάσσονται υπέρ της αναβίωσης, ουδέποτε την εφαρμόζουν στο ποιητικό τους έργο. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Ιωάννης Καρασούτσας.¹⁶ Επίσης ο Θεόδωρος

Ως έσχατος σταθμός αυτής της παρεξηγημένης σύνδεσης με τα αρχαία μέτρα ορίζεται από τον Γαραντούδη η μετρική του Τυρταίου (1891) και του Παναγιώτη Γριτσάνη (1891).

¹⁶ Ο ποιητής αυτός, όπως μαρτυρούν ποιήματά του που καταπιάνονται με το θέμα της αναβίωσης, τοποθετείται σαφώς υπέρ αυτής της στιχουργικής αντίληψης. Π.χ., στο ποίημα με τον εύγλωττο τίτλο, «Επιστολή προς Λέανδρον. Περί ελληνικής ποιήσεως και γλώσσης» που έχει καθαρά δοκιμακό χαρακτήρα, ο Καρασούτσας διατυπώνει τις απόψεις του για την αναβίωση, την προέλευσή της από τις

Ορφανίδης διαμορφώνει μια αμφίθυμη στάση ως προς την αναβίωση. Συγκεκριμένα ο Γαραντούδης θα τον χαρακτηρίσει ως τον πιστότερο μαθητή του Ραγκαβή, επικαλούμενος αδιαμφισβήτητα τεκμήρια που τον συνδέουν με την θεωρία της αναβίωσης του Ραγκαβή,¹⁷ από την άλλη όμως ο ίδιος ποιητής: α) ασκεί κριτική στη θεωρία του Ραγκαβή, επισημαίνοντας τις πρακτικές δυσκολίες κατά την εφαρμογή των κανόνων που έθεσε για τον εξάμετρο (π.χ. την παρουσία σπονδείων, που απαιτούν δύο μακρές συλλαβές, δηλ. δύο τονισμένες συλλαβές) και β) κατακεραυνώνει τον σχολαστικισμό κατά την αναβίωση και διακηρύσσει, κατά απόλυτο τρόπο, την κατάργηση της μετρικής και την επικράτηση της ποιητικής ελευθερίας:

Μικρόνοες [...] τι τις μέλει ημάς τους ελευθέρους και Συνταγματικούς ποιητάς δια τας σχολαστικὰς σας τομάς ? Διαφορούμεν δια τους δουλικούς κανόνας της μετρικής των ξεμωραμένων Θερσίου και Ασωπίου σας. Κάτω η μετρική. Ζήτω η ελευθερία τις στιχουργίας! (Ορφανίδης, 1856, σ. 550)

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω στοιχεία, το φαινόμενο της αναβίωσης λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις, γεγονός που μαρτυρά την δυναμικότητα και την σημασία του στην πνευματική ζωή της Ελλάδας ολόκληρο τον 19^ο αιώνα. Η συζήτηση για την αναβίωση συνεχίζεται στον 20^ο αιώνα υπό άλλους όμως όρους. Τώρα λόγιοι των αρχών του αιώνα αλλά και νεώτεροι μελετητές ασχολούνται με το ζήτημα της αναβίωσης σε μια όμως τελειώς διαφορετική προοπτική. Οι αναφορές στη μετρική θεωρία δεν έχουν πλέον προγραμματικό χαρακτήρα· συνήθως αποτιμούν το φαινόμενο της αναβίωσης, είτε προσεγγίζουν ιστορικά διάφορες μορφές της και

ξένες λογοτεχνικές απόπειρες και επιδοκιμάζει την εισαγωγή αυτής της θεωρίας στην Ελλάδα. Βλ. το ποίημα στο παράρτημα, σ. 93- 96. Ωστόσο, τουλάχιστον στις τρεις ποιητικές συλλογές που δημοσιεύει [*Λύρα* (1839), *Απάνθισμα Ποιητικόν* (1849), *Η Βάρβιτος* (1860)] δεν υιοθετεί κανένα αρχαίο μέτρο σε επίπεδο ποιητικής γραφής.

¹⁷ Παραθέτω αυτούσια την σχετική αναφορά του Γαραντούδη (2000, σ. 50-51): «Ο πιστότερος, αλλά και ποιητικά εντελώς ισχνός μαθητής του Ορφανίδης αναγνώρισε επανειλημμένα τη στιχουργική οφειλή στο δάσκαλό του. Στο *Άννα και Φλώρος ή ο Πύργος της Πέτρας* προέταξε τους εξής στίχους από τον αφιερωμένο στον Δούκα πρόλογο του Ραγκαβή στη μετάφραση της α της *Οδύσσειας*:

Όταν ανέστ' η αρχαία Ελλάς και ομού η αρχαία
Αίσθησις, πρέπι μ' αυτήν ν' αναστή ο αρχαίος της στίχος (Ορφανίδης, 1916, σ. 153)

Επίσης στο προλογικό μέρος του *Χίος δούλη* περιέλαβε μία ποιητική-μετρική διακειμενική αναφορά (στ. 12-14) που απηχεί ευθέως τη διαισθητική ενόραση με την οποία, κατά τον Ραγκαβή, οι Αθηναίοι λόγιοι επικοινωνούσαν με τα προσωδιακά μέτρα. Όπως ο Ραγκαβής ανακάλυψε τους ήχους του εξάμετρου στα ακούσματα της ελληνικής φύσης, έτσι και ο Ορφανίδης, σε στιγμές εταστικής έκστασης, ακροάστηκε, αδιαμεσολάβητα, την ηχώ των ομηρικών επών:

Κ' εις της νυκτός την σιγήν το προσέχον μου ους ηκροάσθη
Με των λαμπόντων αστέρων την όλως σεπτήν αρμονίαν
Την γρηγορούσαν ηχώ των επών του τυφλού μουσολήπτου (ό.π., σ. 99)».

κάποτε - με δεδομένη και τη χρονική απόσταση που υπάρχει - κρίνουν (εκ του αποτελέσματος) αποδοκιμαστικά αυτή τη στιχουργική πρόταση.¹⁸

Εισηγητής της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων: Ζαμπέλιος ή Ραγκαβής;

Το ζήτημα του εισηγητή της θεωρίας περί αναβίωσης παρουσιάζεται αρκετά περιπλεγμένο. Ο ρόλος αυτός διεκδικείται αλλά αποδίδεται και από άλλους σε δύο κυρίως πρόσωπα· στον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή και στον Ιωάννη Ζαμπέλιο.¹⁹ Το γεγονός αυτό προκύπτει τόσο από δηλώσεις των ίδιων των ποιητών, όσο και από διατυπώσεις άλλων λογίων του 19^{ου} αιώνα και μελετητών του 20^{ου} αιώνα.

Πριν παρουσιάσουμε αναλυτικά τις απόψεις αυτές, είναι αναγκαίο να διασαφηνίσουμε, ευθύς εξαρχής, τι εννοούμε με τον όρο εισηγητής: Θα λέγαμε λοιπόν γενικά ότι ο όρος αυτός υποδηλώνει το πρόσωπο που για πρώτη φορά παρουσιάζει συστηματικά σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο τη μετρική θεωρία που ταυτίζει την αρχαία με τη νέα στιχουργία. Ειδικότερα είναι αυτός που θεωρητικοποιεί την μετρική πρακτική του μετασχηματισμού των αρχαίων μέτρων στην νεοελληνική στιχουργία, με στόχο τη διάδοση και την υιοθέτησή της και από άλλους ποιητές. Θα πρέπει επίσης να έχουμε κατά νου ότι η έννοια του εισηγητή περιβάλλεται από μια άλω λαμπρότητας και αίγλης, γεγονός, που δικαιολογεί την διεκδίκησή της ταυτόχρονα από τρεις ποιητές. Η οικειοποίηση αυτού του ρόλου από καθέναν από τους παραπάνω ποιητές, ενισχύει την λογοτεχνική του υπόσταση, και συνοδεύεται από αισθήματα χαράς και υπερηφάνειας που συχνά δεν αποσιωπούνται.²⁰

Ας δούμε λοιπόν πότε και με ποια κείμενα οι προαναφερθέντες ποιητές αυτοπροβάλλονται ή προσλαμβάνονται ως εισηγητές:

Ο Ζαμπέλιος στα 1833 προλογίζοντας τις τραγωδίες του και αναφερόμενος στη στιχουργία που ακολουθεί, δηλαδή τον τονικό ιαμβικό τρίμετρο, που τον συνδέει με τον αρχαίο προσωδιακό, είναι απόλυτα σαφής: αυτοχαρακτηρίζεται ως ο πρώτος που

¹⁸ Βλ., π.χ., Σίμος Μενάρδος (1924), Κλέων Παράσχος, (1919, 1942), Λίνος Πολίτης (1952), Αντώνης Πρωτοπάτσης (1945), Κωνσταντίνος Γρόλλιος (1967, 1989, 1990), Βασίλειος Λαζανάς (1971), Παναγιώτης Μουλάς (1981), Νάσος Βαγενάς (1972), Μαριλίζα Μητσού (1992, 1997), Άννα Ταμπάκη (1985, 1987, 1993), Ευριπίδης Γαραντούδης (1991), Δημήτρης Κόκορης (1995).

¹⁹ Ως εν δυνάμει εισηγητής αναφέρεται κάποτε και ο Στέφανος Κουμανούδης (Βλ. Γαραντούδης, 2000, σ. 9, σημ. 23 και Μητσού, 1997, σ. 27, 87, 390) διότι η πραγματεία του με τίτλο, «Πραγματεία περί μεταφοράς των αρχαίων ποιητικών μέτρων εις την καθ' ημάς γλώσσαν, εν έτει 1837», η οποία συντέθηκε όταν φοιτούσε στο Μόναχο, ουδέποτε δημοσιεύθηκε. Η συσχέτιση λοιπόν του ονόματός του με την εισαγωγή της αναβίωσης έχει καθαρά ιστορικό χαρακτήρα. Η υπόθεση του Γαραντούδη (ό.π.) σχετικά με το λόγο για τον οποίο η πραγματεία αυτή παρέμεινε αδημοσίευτη κρίνεται απόλυτα ορθή· πράγματι η δημοσίευση της ομόθεμη μελέτης του Ραγκαβή, λίγο καιρό πριν, προφανώς ανέτρεψε την πρόθεση του Κουμανούδη να πρωτοστατήσει αυτός στην εισαγωγή των αρχαίων μέτρων.

²⁰ «Προχωρήσας, τότε ε γνώρισα, ποιόν των πατέρων μας απόκτημα δια την νέαν τραγωδίαν μας εύρον· και μα την αλήθειαν εχάρην πολύ· ουχί διότι ήμην εγώ ο ευρέτης, αλλά ότι έμελεν [...] να ωφεληθώμεν μεγάλως από ταύτην την εύρεσιν, και δια τον ιαμβικόν ρυθμόν, και δια τους άλλους έτι, τους οποίους, ως μοι φαίνεται, παρομοίως δυνάμεθα να εισάξωμεν και να μεταχειρισθώμεν» (Ζαμπέλιος, 1833, σ. 6). Η Μαριλίζα Μητσού (1997, σ. 87) περιγράφει παρόμοια αισθήματα χαράς και υπερηφάνειας που προσέφερε και στον Κουμανούδη η εισαγωγή των αρχαίων μέτρων.

επιχειρεί την αναδημιουργία του αρχαίου στίχου και την εισαγωγή του στη νέα τραγωδία και, χωρίς ιδιαίτερη μετριοφροσύνη, δηλώνει:

Με αρκεί μόνον να ωφελήσω, εισάξας πρώτος τον τονικόν ιαμβικόν, και πρώτος εις την αναγέννησιν της Ελλάδος ανοίγων το στάδιον τόσον δια τας λοιπάς ανακαλέσεις της προγονικής στιχουργίας μας, όσον δια την μέλλουσαν τελειοποίησιν της νέας μας τραγωδίας (Ζαμπέλιος, 1833, σ. 12)²¹

Παρακάτω συστήνοντας τις τραγωδίες του ως στιχουργικό παράδειγμα προς μίμηση αναφέρει:

Τας εγχειρίζων κατ' εξοχήν ως δοκίμιον, προς τους όσοι ακολουθούντες τα ίχνη μου, μέλλουσι να πλουτίσουσι την νέαν Ελλάδα, με τελείας και λαμπράς τραγωδίας (ό.π.)

Ωστόσο, οι σύγχρονοι του Ζαμπέλιου μελετητές που συνδέουν τον Λευκαδίτη ποιητή με την εισαγωγή της μετρικής θεωρίας και πράξης της αναβίωσης δεν είναι πολλοί: αυτό υποστηρίζεται από λόγιους, όπως ο Χριστόφορος Κρατερός στον Πρόλόγό του, στη *Συλλογή διαφόρων τραγωδιών*, και ο Εμ Στάης.²² Εκτός από αυτούς τους μελετητές, για τους οποίους κάνει λόγο και η Μητσού,²³ θα μπορούσαμε να αναφέρουμε και μεταγενέστερους, όπως τον Τάκη Μπάρλα, ο οποίος δηλώνει απερίφραστα ότι ο Ιωάννης Ζαμπέλιος είναι: «ο πρώτος που διανοήθηκε την ανάσταση της αρχαίας δραματοποιίας σε σχήμα ελληνικό».²⁴ Επίσης ο Ηλίας Βουτιεριδής αποδίδει την τονική χρήση των αρχαίων μέτρων πρώτα στον Ζαμπέλιο και έπειτα στο Ραγκαβή τον οποίο μάλιστα θεωρεί και μιμητή του Λευκαδίτη λογοτέχνη.²⁵

Λίγα χρόνια μετά τις πρώτες δηλώσεις του Ζαμπέλιου περί αναβίωσης, στα 1836 ο Ραγκαβής δημοσιεύει στο περιοδικό *Ηώς*, τη γνωστή μελέτη του, με τίτλο, «Περί της αρχαίας Ελληνικής προσωδίας και παράθεσις αυτής προς την νέα». Στο κείμενο αυτό παρουσιάζεται για πρώτη φορά η μετρική του θεωρία για την ταυτότητα της αρχαίας με τη νέα μετρική, η οποία θα αποτελέσει τη βάση για κάθε απόπειρα αναδημιουργίας αρχαίων μέτρων στο μέλλον, και θα εγείρει πολλές αντιπαραθέσεις και συζητήσεις στο λογοτεχνικό κύκλο της Αθήνας αλλά και της περιφέρειας. Ωστόσο ο Ραγκαβής, σε αντίθεση με το Ζαμπέλιο, διακριτικός και μετριόφρων, δεν

²¹ Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.

²² Βλ. Κρατερός, 1920, και Στάης, 1893, σ. 445-446.

²³ Βλ. Μητσού, 1997, σ. 13, 7.

²⁴ Μπάρλας, 1956, σ.1273.

²⁵ Με εξαίρεση αυτή την παρατήρηση η γενική τοποθέτηση του Βουτιεριδή είναι εσφαλμένη: «Τον ακολουθήσανε άλλοι που γράφανε λυρικούς στίχους, της Αθηναϊκής Σχολής [...] ατυχία λοιπόν και σ' αυτό στο Ζαμπέλιο που δε στάθηκε ικανός ο στίχος του να προσελκύσει τους θεατρικούς και τον προσέξανε πιο πολύ άλλοι, που, στο βάθος, δε θα τον ευχαριστούσε και τόσο πολύ, γιατί τον μιμηθήκανε [...] Την αντίληψή του τη στιχουργική, τη συμπάθησε ξεχωριστά ο Α. Ρ. Ραγκαβής αργότερα – χαρακτηριστικό και τούτο- και, αφού στα 1845 τύπωσε το “Γάμο του Κουτρούλη”, γραμμένο ανάλογα στα μέτρα, μιλάει κι εκείνος πλατύτερα για την τονική χρήση των αρχαίων στον Ε' τόμο των *Απάντων* του (1875)» (Σιδέρης, 1943, σ. 84).

επισημαίνει πουθενά την σημασία και τη σπουδαιότητα του ρόλου του στη νέα στιχουργική θεωρία που εκθέτει.²⁶

Η συμβολή του ως εισηγητή των αρχαίων μέτρων θα δηλωθεί από τον ίδιο, αλλά με πλάγιο και έμμεσο τρόπο, ένα χρόνο αργότερα, στα 1837, όταν η θεωρία του πραγματωθεί με τη δημοσίευση του επικού ποιήματος *Φροσύνη*, στο οποίο περιλαμβάνονται οι πρώτοι νεοελληνικοί (τονικοί) εξάμετροι στίχοι.²⁷ Συγκεκριμένα στο Προοίμιον του ποιήματος ο Ραγκαβής, όπως πολύ σωστά έχει υποστηριχθεί από τον Γαραντούδη, «δηλώνει τον άρρηκτο δεσμό μετρικής θεωρίας και πράξης» και «υποδηλώνει την πεποίθησή του ότι είναι ο πρώτος που εισήγαγε ένα είδος στίχου άγνωστο στους συγχρόνους του». Γιατί, όταν ο πλασματικός συνομιλητής ρωτά τον Ποιητή για τους εξάμετρους της σκηνης του Μελετίου, ο ποιητής απαντά παραπέμποντας απλώς στη μελέτη, *Περί αρχαίας ελληνικής προσωδίας...*²⁸

Από τη δημοσίευση αυτής της μελέτης και εξής οι περισσότερες αναφορές στο φαινόμενο της αναβίωσης, (στο 19^ο αλλά και στον 20^ο αιώνα) θετικές και αρνητικές συμπλέκονται με το όνομα του Ραγκαβή. Αυτός θεωρείται ο δάσκαλος και ο εισηγητής της νέας θεωρίας και, ως εκ τούτου, αυτός δέχεται και την έντονη πολεμική όσων αποδοκιμάζουν ή διαφωνούν με την αναγέννηση των αρχαίων στιχουργικών μορφών. Τα παραδείγματα και οι μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν τον παραπάνω ισχυρισμό είναι πλήθος και πολλές από αυτές θα παρουσιαστούν στην συνέχεια αναλυτικά.²⁹

Η επιβολή του Ραγκαβή ως εισηγητή των αρχαίων μέτρων είναι ασφαλώς αναμενόμενη και εύκολα ερμηνεύσιμη για μια σειρά από λόγους. Ο όγκος των θεωρητικών κειμένων του που αφορούν στην αναβίωση είναι σαφώς μεγαλύτερος από αυτόν του Ζαμπέλιου, ο οποίος μετά την πρώτη θεωρητική υποστήριξη της αναβίωσης του ιαμβικού τρίμετρου, επιδίδεται, ως επί το πλείστον, στην πραγμάτωση της μετρικής του θεωρίας συγγράφοντας δώδεκα τραγωδίες σε τονικό ίαμβο.³⁰ Έπειτα η θεωρία του Ραγκαβή είναι περισσότερο διευρυμένη από αυτήν του Ζαμπέλιου. 'Τεκμηριώνει' την αναδημιουργία όχι μόνο του ιαμβικού τρίμετρου αλλά και των υπόλοιπων αρχαίων μέτρων. Εκτός από τα παραπάνω ο χώρος προέλευσης των εμπλεκόμενων (ο Ραγκαβής από Αθήνα, ο Ζαμπέλιος από Επτάνησα) και η

²⁶ Η σταθερή χρήση του πρώτου πληθυντικού προσώπου και όχι του πρώτου ενικού στις διατυπώσεις του είναι ενδεικτική της μετριοφροσύνης του που, παρεμπιπτόντως, επισημαίνεται και από συντελεστή του περιοδικού. Βλ. Ραγκαβής, 1836, σ. 92.

²⁷ Βλ. Ραγκαβής, 1837, σ. 81-88.

²⁸ Βλ. Γαραντούδης, 2000, σ. 9. και σημ. 26.

²⁹ Βλ. ενδεικτικά: Ορφανίδης (1859β, σ. 289-291 και 1916, σ. 153), Λασκαράτος 1889, σ. 777-779, Μενάρδος Σίμος, 1924, σ. κγ' κ.α. Από τους νεότερους, π.χ. Γαραντούδης, 2000, σ. 9: «Θα λέγαμε λοιπόν με σχετική ασφάλεια ότι η μετρική θεωρία της ταυτότητας αρχαίας και νέας μετρικής επινοήθηκε από τον λόγιο μελετητή Ραγκαβή για να υποστηρίξει μία από τις δημιουργικές πλευρές του ποιητή, εκείνη της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων».

³⁰ Το γεγονός αυτό οδήγησε προφανώς την Μητσού να διακρίνει (εσφαλμένα κατά την άποψή μου) την αναβίωση του Ραγκαβή από εκείνη του Ζαμπέλιου κάνοντας λόγο για 'φιλολογική τεκμηρίωση' και 'δοκιμή' αντίστοιχα. Βλ. Μητσού, *ό.π.*, σ. 13. Ενώ αλλού αναφερόμενη στο Ζαμπέλιο και παραβλέποντας το πρώτο θεωρητικό του κείμενο για τον τρίμετρο (1833) επισημαίνει: «Το 1843, ο Ζαμπέλιος με το *Δοκίμιον περί του τονικού δια την τραγωδίαν ιαμβικού στίχου* θα δώσει και θεωρητικό έρεισμα στις στιχουργικές δοκιμές του, ενισχύοντας τις απόψεις του Ραγκαβή», σ. 7, σημ. 44 (η υπογράμμιση δική μου).

κυριαρχική επιβολή του κέντρου στην περιφέρεια, αναμφισβήτητα, συνέτεινε στην πρόσληψη του Ραγκαβή ως εισηγητή της ανασύστασης των αρχαίων μέτρων.

Ωστόσο μια σύγχρονη εξέταση του θέματος, κατά το δυνατόν ουδέτερη, και σύμφωνη με την έννοια του εισηγητή, όπως ορίστηκε προηγουμένως, θα επέβαλλε την αναθεώρηση της άποψης που αναγνωρίζει ως ευρετή και εισηγητή της αναβίωσης τον Αλέξανδρο Ραγκαβή. Διότι αυτός που για πρώτη φορά παρουσιάζει συστηματικά τη θεωρία της αναβίωσης είναι ο Ζαμπέλιος. Παρά το γεγονός ότι περιορίστηκε στην θεωρητικοποίηση μόνο του τονικού ίαμβου, η προοπτική του, ως προς την ανασύσταση των αρχαίων μέτρων, είναι ευρύτερη· κι αυτό γιατί α) στα 1817 δημοσιεύει τη συλλογή, *Μέλη Ανακρεοντικά*, σε ανακρεοντικούς στίχους και β) στο δοκιμακό κείμενό του για τον ιαμβικό τρίμετρο, το 1833, εκφράζει την ευχή να μετασχηματισθούν και άλλα αρχαία μέτρα, (όπως, π.χ., ο δακτυλικός εξάμετρος) και κάνει αναφορά στο λαμπρό παράδειγμα του Χριστόπουλου και του Βηλαρά αναφορικά με τον ανακρεοντικό ρυθμό. Το γεγονός λοιπόν ότι εστιάζει και συστηματοποιεί την αναβίωση του ίαμβου δεν συναρτάται απλώς με τα ειδικά ενδιαφέροντά του και την ιδιότητά του ως θεατρικού συγγραφέα³¹ και δεν υποδηλώνει ένα περιορισμένο προβληματισμό σχετικά με την θεωρία της αναβίωσης. Επιπρόσθετα ο Ζαμπέλιος ήδη από το 1831 (πέντε χρόνια δηλαδή, πριν από το μετρικό δοκίμιο του Ραγκαβή) σε επιστολή που στέλνει στον Μιχαήλ Σικελιανό, συμπολίτη και φίλο του, τον παρακαλεί να διαδώσει τον ιαμβισμό του, ώστε να υιοθετηθεί και από άλλους ποιητές, γεγονός που συντείνει ακόμα περισσότερο στην αναγνώρισή του ως εισηγητή.

Έχω ανά χείρας τον Ρήγαν κ' ελπίζω μέχρι Αυγούστου να τον τελειώσω. Μετέπειτα θέλει τραγωδήσω τον Βόσσαρη, τον Πελοπίδην, τον Κόδρον και θέλει αναβώ εις τους ηρωϊκούς της Ελλάδος χρόνους. Ωστόσο συ κάμε το επίλοιπον, και παντοίοις τρόποις προσπάθησε να διαδώσης τον ιαμβισμόν μου, ώστε να συνιθήση εις αυτόν η ελληνική ακοή και τοιουτοτρόπως να υιοθετηθή.³²

³¹ Στη διατριβή του 1843, και μετά τη δημοσίευση των δοκιμακών κειμένων του Ραγκαβή, θα αναφερθεί πάλι στον εξάμετρο: «Α, αν εδύνατο να μιμηθώμεν και να εισάξωμεν και τον εξάμετρον ηρωϊκόν! ο Κύριος Αλέξανδρος Ρίζου Ραγκαβής εσχάτως εξέδωκε άξια δοκίμια, και κατ' εμέ τοιαύτα, να ελκύσωσι την προσοχήν και την μελέτην των πεπαιδευμένων», 1843, σ. 486.

³² Την επιστολή αυτή εξέδωσε η Γλυκερία Μπουμπουλίδου, 1964, σ. 364.

Οι θεωρίες περί αναβίωσης των αρχαίων μέτρων

Στην ενότητα αυτή θα παρουσιαστούν ορισμένες βασικές θεωρίες που προωθούν την αναβίωση των αρχαίων μέτρων. Τα κριτήρια με τα οποία επέλεξα τις συγκεκριμένες είναι ποικίλα· πρώτα η σπουδαιότητά τους, με την έννοια της απήχησης και της επίδρασης που άσκησαν (θετικής, αρνητικής) και έπειτα το στοιχείο της ακρότητας και της υπερβολής που τις χαρακτηρίζει.

Ιωάννης Ζαμπέλιος : Μια θεωρία για τον τονικό ίαμβο και την αναγέννηση της αρχαίας δραματικής τέχνης

Η μετρική θεωρία του Ζαμπέλιου, που κεντρώνεται στην εισαγωγή του ιαμβικού τρίμετρου στο δραματικό είδος, αναπτύσσεται κυρίως μέσα από δύο δοκιμακά κείμενα· το πρώτο στα 1833, «Προς τον φιλόλογον αναγνώστην», προλογίζει το έργο του *Τραγωδία* και το δεύτερο, «Διατριβή περί του ιαμβικού μου στίχου», περιλαμβάνεται στη συγκεντρωτική έκδοση των τραγωδιών του στα 1860.³³ Παρόλο που τα δύο κείμενα απέχουν χρονικά περίπου τριάντα χρόνια, απηχούν την ίδια ακριβώς στιχουργική αντίληψη, τόσο στη γενική σύλληψή της όσο και στις επιμέρους λεπτομέρειες. Αυτή η σταθερότητα και η αμετακίνητη οπτική του συγγραφέα αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της μετρικής του θεωρίας.

Ας δούμε όμως πρώτα πως περιγράφει ο Ζαμπέλιος τους λόγους που τον οδήγησαν στην εισαγωγή του ιαμβικού τρίμετρου στη δραματολογία. Το γεγονός αυτό προβάλλεται ως αποτέλεσμα, πρώτα απ' όλα, της αμηχανίας που ένιωσε μπροστά στη ανάγκη του να αποδώσει με φυσικότητα τα διαλογικά μέρη της τραγωδίας:

Εφοδιασθείς με ικανήν ύλην γλώσσης, διέβην εις την μελέτην του στίχου, με τον οποίον έπρεπε να μεταχειρισθώ. Αλλ' όσω το μέρος τούτο εσπούδασα, τόσω μάλλον επληροφορήθην, ότι ούτε το ομοιοκατάληκτον, ούτε ο λεγόμενος πολιτικός στίχος, εξηγούσι την φυσικήν απλότητα του δραματικού διαλόγου. (Ζαμπέλιος, 1833, σ. 5)

Οι ενστάσεις του για τη χρήση του ομοιοκατάληκτου στίχου είναι έντονες· ο ομοιοκατάληκτος στίχος είναι δουλικός, γιατί περιορίζει τη φαντασία του ποιητή, και μονότονος, γιατί καταλήγει πάντα στον ίδιο ρυθμό.³⁴ Αντίθετα τα προτερήματα και οι αρετές του ιαμβικού τρίμετρου είναι πολλές. Σύμφωνα λοιπόν με τη επιχειρηματολογία του Ζαμπέλιου ο στίχος που προτείνει είναι κατάλληλος γιατί: α) μοιάζει με την κοινή ομιλία, β) είναι γεμάτος χάρες και ταιριάζει και για υψηλά νοήματα, γ) είναι αρμονικός, δ) είναι δεκτικός μεγάλης ποικιλίας.³⁵

³³ Βλ. Ζαμπέλιος, 1833, σ. 3-15 και 1860, σ. 473-488 αντίστοιχα.

³⁴ «Ο στίχος όυτος είναι δουλικός και μονότονος· δουλικός μεν διότι χαλινώνει της φαντασίας την πτήσιν, με την άλυσσον του ομοιοτελειότου, μονότονος δε διότι καταβαίνει πάντοτε εις τον αυτόν ρυθμόν», Ζαμπέλιος, 1833, σ. 5.

³⁵ Βλ. Ζαμπέλιος, 1860, σ. 480-484.

Εκτός από τα παραπάνω το παράδειγμα αναβίωσης των αρχαίων ελληνικών μέτρων από Γερμανούς ποιητές προκαλεί το εθνικό αίσθημα του Ζαμπέλιου και συμβάλει επίσης στη χρήση του ιαμβικού τρίμετρου από τον ίδιο:

Το παράδειγμα του Κλωπστόκου και του Σιλλέρου, οίτινες εστόλισαν την Γερμανικήν ποίησιν με ηρωϊκούς εξαμέτρους και με τους ιάμβους, πολλώ μάλλον μ' εγενναίωσεν εις τούτον μου τον συλλογισμόν. Η Γερμανική γλώσσα να ενδυθή τα λαμπρά φορέματα των πατέρων μας, και η ιδική μας γλώσσα, η γνήσιος της Ελληνικής θυγάτηρ, όχι; Δεν εδυνάμην κατ' ουδέναν τρόπον να υποφέρω ταύτην την οχληράν ιδέαν. (Ζαμπέλιος, 1833, σ. 5-6)

Η θεωρία του Ζαμπέλιου, όπως και κάθε θεωρία αναβίωσης, ξεκινά έχοντας ως δεδομένο την αντιστοιχία της χρονικότητας της αρχαίας προσωδιακής ποίησης με την τονικότητα της νεοελληνικής και ειδικότερα την ταύτιση της τονισμένης συλλαβής με την μακρά και της ατόνιστης με τη βραχεία.³⁶ Με δεδομένη αυτή τη σύμβαση ο Ζαμπέλιος υποστηρίζει ότι ο αρχαίος ιαμβικός τρίμετρος στίχος ελάχιστα διαφέρει από το δικό του τονικό ιάμβο. Ειδικότερα ο τονικός τρίμετρος, όπως και ο αρχαίος χρονικός, αποτελείται, από δύο κώλα (ημιστίχια) εκ των οποίων το ένα είναι πενθημιμερές (αποτελείται δηλαδή από πέντε συλλαβές) και το άλλο είναι εφθημιμερές (αποτελείται δηλαδή από επτά συλλαβές). Η μόνη διαφορά είναι ότι η αρμονία και η ποικιλία του τονικού ιαμβικού τρίμετρου στηρίζεται ως επί το πλείστον στην ποικίλη χρήση των δευτερευόντων τόνων, σε σχέση με την εναλλαγή των ημιστιχίων.³⁷ Οι βασικοί πάντως κανόνες του τονικού ιαμβου, όπως διατυπώνονται συνοπτικά από τον Ζαμπέλιο, είναι οι εξής:

Πρώτον, ότι πρέπει, ως προς τον παλαιόν ιαμβικόν, να σύγκειται εκ δύο κώλων, ων το μεν πενθημιμερές, το δε εφθημιμερές, και πότε μεν να αρχίζη εκ του ενός, πότε δε εκ του ετέρου.

Δεύτερον, ότι τόσον το πενθημιμερες κώλον, όσον το εφθημιμερές, δεν πρέπει ποτέ να έχει τον τόνον εις την λήγουσαν, διότι ήθελεν είναι κακόφωνον.

Τρίτον, ότι τόσον το εν, όσον το άλλο κώλον, πρέπει να έχη τον μεν κύριον τόνον εις την παραλήγουσα, σπανίως εις την προπαραλήγουσαν, τους δε δευτερευόντας τόνους κατ' αρεσκειάν, ως μάλλον θέλγεται η ακοή του στιχουργού, αλλά δια την ποικιλίαν, αλληλουχούντας και αυτούς πάντοτε. (Ζαμπέλιος, 1860, 486)

Ο αρχαίος ιαμβικός τρίμετρος όμως αναβιώνει, σύμφωνα με τον Ζαμπέλιο, εκτός από τον χωρισμό του στίχου σε δύο κώλα (που περιγράψαμε παραπάνω),³⁸ και με άλλους τρόπους: π.χ. με τον χωρισμό σε τρεις διποδίες, από τις οποίες οι δύο

³⁶ «Ας παραδεχθώμεν λοιπόν και ημείς, επειδή η ανάγκη το υπαγορεύει, τον κανόνα τούτο, να μετρώμεν δηλαδή ως μακράς τας τονισμένας, και ως βραχείας τας ατονίστους συλλαβάς», Ζαμπέλιος, 1860, σ. 474.

³⁷ Ειδικότερα η ποικιλία που δημιουργείται από την διαφορετική χρήση των δευτερευόντων τόνων και την εναλλαγή των κώλων είναι πολύ μεγάλη. Ο Ζαμπέλιος αναφέρει ότι προκύπτουν ογδόντα είδη ιαμβικών τρίμετρων (40 όταν ο στίχος αρχίσει με πενθημιμερές κώλο και 40 όταν αρχίσει με εφθημιμερές). Βλ. σχετικά Ζαμπέλιος, 1833, σ. 9 και 1860, σ. 484.

³⁸ Βλ. *ό.π.*, 1860, σ. 478, τα παραδείγματα που επικαλείται ο Ζαμπέλιος από την τραγωδία του Τιμολέων: «Ηματωμέ/νην, // και κλαίου/σαν την πόλιν», «Χηρών κατά/ρας // ορφανών /παράπονα».

πρώτες έχουν τον ένα από τους δύο πόδες ίαμβο και τον άλλο οποιονδήποτε δισύλλαβο πόδα (πυρρίχιο, σπονδείο, τροχαίο ή ίαμβο) και η τρίτη διποδία έχει τον πρώτο πόδα και τον δεύτερο τροχαίο (σπάνια πυρρίχιο).³⁹ Ο τρίτος τρόπος αναβίωσης του ιαμβικού τρίμετρου είναι η σύνθεση στίχων όμοιων ηχητικά.⁴⁰ Ο Ζαμπέλιος, όπως αναφέρει ο ίδιος χρησιμοποιεί και τους τρεις τρόπους και αιτιολογεί ως εξής αυτή τη στιχουργική του επιλογή:

Οι δύο πρώτοι τρόποι, είναι βέβαια Ελληνικότεροι· δυσκολεύουσιν όμως το ύφασμα των στίχων, και της φαντασίας το ελεύθερον πέτασμα. Ο τρίτος τρόπος είναι προς ταύτα αρμοδιώτερος· εγώ αγαπών εξ ενός παν ό,τι ελληνικότερον, αγαπών δ' εκ του ετέρου παν ό,τι ελευθερώτερον, ενηγκαλίσθην και εστιχούργησα τας τραγωδίας μου και κατά τους τρεις τρόπους τούτους. (Ζαμπέλιος, 1860, σ. 478-479)

Ως προς τη γλώσσα η άποψη του Ζαμπέλιου εμφανίζεται από την αρχή παγιωμένη. Με την πρώτη λογοτεχνική του παρουσία (1817) θα ξεκαθαρίσει:

Ως προς τη γλώσσαν, έκρινα μήτε να μεταχειρισθώ την ολοτελώς χυδαίαν, μήτε ως τινές έγγραψαν γλώσσαν ακατανόητον. Αλλά να διαφυλάττω το μεσσαίον τούτο, να εννοώμαι και να δανείζομαι από εκείνην των ημών πατέρων. (1817, σ. ζ-η).

Αλλά και στη συνέχεια, συνεπής στην πρώτη του διακήρυξη, θα συνθέσει το δραματουργικό του έργο σε μια μικτή γλωσσική μορφή. Αυτή περιλαμβάνει στοιχεία από τη δημοτική γλώσσα του λαού (την οποία όμως αποκαθαίρει από τουρκικά και φράγκικα στοιχεία που συνιστούν βαρβαρισμούς και είναι απότοκα της δουλείας) και στοιχεία από την αρχαία γλώσσα.⁴¹ Οι γλωσσικές του απόψεις θα παρουσιαστούν εκτενέστερα πλέον και με τη μορφή διατριβής (*Διατριβή περί της νέο-ελληνικής Γλώσσης*) στη συγκεντρωτική έκδοση των δραμάτων του (1860).⁴² Η κοραϊκή προέλευση των αντιλήψεων του Ζαμπέλιου για μια γλώσσα που κινείται στη μέση οδό (ούτε αμιγώς αρχαία, ούτε λαϊκή) είναι απόλυτα εμφανής. Το ίδιο ισχύει και για την απορριπτική στάση του Ζαμπέλιου απέναντι στην ομοιοκαταληξία· αφενός γιατί

³⁹ Π.χ., «Εγιναν ό/λαι //του θρόνου /μου ουσία» (*Κωσταντίνος Παλαιολόγος*), και «Πρίν να ψηφί/ση// χάπτωσον / τους ρήτορας» (*Τιμολέων*). Βλ. ό.π., σ. 479.

⁴⁰ Ως προς την στιχουργική διαδικασία του τρίτου τρόπου ο Ζαμπέλιος (βλ. ό.π.) αναφέρει ότι πρώτα εκλέγει έναν από τους στίχους των αρχαίων τραγωδιών που βρίσκει εύφωνο, έπειτα συνηθίζει στον ρυθμό του ('γεμίζω με τον ρυθμόν εκείνον') και έτσι στιχουργεί βασιζόμενος στην ανάκληση του ρυθμού και όχι μελετώντας ιδιαίτερα τους πόδες. Οι στίχοι που παραθέτει προς απόδειξιν αυτού του τρόπου προέρχονται επίσης από τον Τιμολέοντα:

Πάντοτε αίμα εμφύλιον Αισχύλε
Πάντοτε δόρυ Ελληνικόν να ρίπτη,
Ελληνικά παιδιά;

⁴¹ Ειδικότερα ο Ζαμπέλιος, λειτουργώντας ως 'συνετός συγγραφεύς' συνθέτει το γλωσσικό του όργανο συλλέγοντας στοιχεία της λαϊκής γλώσσας που είναι λείψανα της αρχαίας ελληνικής: «εξαρουμένων των Φράγκικων και των Τουρκικών, τας οποίας εισήξε δυστυχώς η δουλεία, ό,τι άλλο εκβαίνει εκ των χειλέων του, είναι της πλουσίας κληρονομίας των πατέρων λείψανον, βαρβαρωμένον, βέβαια, αλλά σεβάσμιον, όπερ ο συνετός συγγραφεύς δύναται, συλλέξας και καθαρίσας να μεταχειρισθή αφόβως» (Ζαμπέλιος, 1833, σ. 5)

⁴² Βλ. Ζαμπέλιος, 1860, σ. 489-506.

περιορίζει τη φαντασία του ποιητή, αφετέρου, γιατί είναι αποτέλεσμα ξενικής επίδρασης, αφού δεν υπήρχε στην αρχαία ελληνική ποίηση. Η χρήση άλλωστε του τονικού ίαμβου συνιστούσε για τον Ζαμπέλιο, όπως και για τον Κοραή, έναν τρόπο για να απαλλαγούν οι ποιητές από την ομοιοκαταληξία. Ο Κοραής σε επιστολή του προς τον Ζαμπέλιο, και αφού είχε διαβάσει την πρώτη του τραγωδία σε χειρόγραφο, ενθάρρυνε τον Λευκάδιο ποιητή να συνεχίσει να γράφει σε ίαμβο:

Όπως [...] αποτινάζωμεν το μονότονον του ποιητικού στίχου και την ψώραν της ομοιοκαταληξίας. (Ζαμπέλιος, 1902, 229)

Όπως αποδεικνύεται εκ του αποτελέσματος, ο Ζαμπέλιος ακολούθησε πιστά την προτροπή του πνευματικού του οδηγού, συγγράφοντας το σύνολο του δραματικού του έργου αποκλειστικά σε ανομοιοκατάληκτο ιαμβικό τρίμετρο.

Ποιό το κίνητρο αυτής της στιχουργικής προσπάθειας του Ζαμπέλιου; Ασφαλώς η ελληνοκεντρική του ιδεολογία που διατυπώνεται και απροκάλυπτα σε πολλά σημεία των δοκιμιακών του κειμένων, όπως το παρακάτω:

Προτιμώτερον [εν. είναι] να μορφώσωμεν Μετρικήν και στιχουργίαν έλκουσαν εκ της λαμπράς Ποίσεως των προγόνων ημών Ελλήνων, πάρεξ να εισάξωμεν, δανεισθέντες, την ξένην στιχουργίαν των άλλων εθνών. (Ζαμπέλιος, 1860, σ. 485)

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και η θεωρία του περί αναβίωσης των αρχαίων μέτρων: κυρίαρχη, διευρυμένη, αυτοαναιρούμενη, ευέλικτη

Ο παραπάνω τίτλος συνοψίζει τα βασικά στοιχεία της μετρικής θεωρίας του Ραγκαβή. Συγκεκριμένα η κυριαρχία της θεωρίας του συναρτάται τόσο με το μεγάλο αριθμό των μετρικών δοκιμιακών κειμένων του, όσο και με το χρόνο στον οποίο εκτείνεται η εφαρμογή της. Ειδικότερα, ο Ραγκαβής αναπτύσσει τη μετρική του θεωρία σε περισσότερα από τριάντα κείμενα που καλύπτουν μια περίοδο περίπου τριάντα χρόνων.⁴³ από το 1836, όταν δημοσιεύει τη διατριβή με τίτλο: «Περί της αρχαίας Ελληνικής προσωδίας, και παράθεσις αυτής προς την νέαν» μέχρι το τέλος της ζωής του (1892). Μια χρονολογική παρουσίαση και αναφορά σε όλα αυτά τα κείμενα δεν θα είχε εδώ κανένα νόημα. Εξάλλου, παρά τον ποικίλο χαρακτήρα και τη διαφορετική έκτασή τους (μελέτες, εισηγήσεις στους ποιητικούς διαγωνισμούς, επιστολές, βιβλιοκρισίες, πρόλογοι σε λογοτεχνικά κείμενα, απομνημονεύματα, κλπ.), συνεχονται όλα από τον ίδιο κλασικιστικό προσανατολισμό που υπαγορεύει, γενικώς, τη χρήση των αρχαίων μετρικών σχημάτων.⁴⁴

⁴³ Πλήρη κατάλογο των μετρικών εργασιών του Ραγκαβή παρέχει ο Γαραντούδης, 2000, σ. 61-63. Βλ. επίσης *Βιβλιογραφία Νοελληνικής Μετρικής*, 2000, σ. 249-253.

⁴⁴ Κάποιες αναθεωρήσεις σε επιμέρους θέματα, όπως, π.χ., την ομοιοκαταληξία δεν αποτελούν θεωρητικές αντιφάσεις. Αυτές, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συνιστούν ενέργειες ευελιξίας που υπαγορεύτηκαν από εξωτερικές ανάγκες.

Επιπρόσθετα η θεωρία του Ραγκαβή κυριαρχεί στον 19^ο αιώνα, για δύο κυρίως λόγους: α) γιατί αντανακλάται άμεσα ή έμμεσα στην διαμόρφωση παρόμοιων μετρικών αντιλήψεων άλλων λογίων και στην ποιητική πρακτική άλλων ποιητών της εποχής του και δη του αθηναϊκού λογοτεχνικού κύκλου στον οποίο δεσπόζει.⁴⁵ Τα παραδείγματα των ανθρώπων που βρίσκονται 'υπό τη σκιά' του Ραγκαβή και επηρεάζονται από την λογοτεχνική του φυσιογνωμία και από τις στιχουργικές του θέσεις είναι πολλά (Ηλίας Τανταλίδης, Ιωάννης Καρασούτσας, Παναγιώτης Σούτσος, Ιωάννης Γριτσάνης και πολλοί άλλοι) και οι αναφορές σ' αυτόν ακόμα περισσότερες. Επίσης, η θεωρία του Ραγκαβή συσχετίζεται από τον Γαραντούδη και με την επιβολή ενός καθεστώτος αρχαίας μετρικής ορολογίας για την απόδοση των νεοελληνικών στίχων το οποίο διαρκεί από το 19^ο αιώνα μέχρι και το 1930 περίπου.⁴⁶

β) γιατί προκαλεί έντονες αντιδράσεις, εξαιτίας του απόλυτα κανονιστικού και ρυθμιστικού χαρακτήρα που τη διακρίνει. Αυτές εντοπίζονται στο πλαίσιο του αθηναϊκού λογοτεχνικού κύκλου αλλά ο μεγαλύτερος αριθμός τους προέρχεται κυρίως από λογοτέχνες και λόγιους της επτανησιακής ποιητικής παράδοσης, λόγω της εντονότερης αισθητικής και ιδεολογικής απόκλισης που τους διακρίνει. Τον ίδιο χαρακτήρα έχουν και οι ενστάσεις που εκφράζονται από εκπρόσωπους της νέας αθηναϊκής γενιάς. Η παρουσίαση και ο σχολιασμός αυτών των αντιδράσεων, καθώς και άλλων που αφορούν γενικά το φαινόμενο της αναβίωσης, θα γίνει σε χωριστή ενότητα που επιγράφεται «στιχουργικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις». Προς το παρόν με ενδιαφέρει να εκθέσω τα κύρια στοιχεία της μετρικής πρότασης του Ραγκαβή.

Ο βασικός αθηναίος υποστηρικτής της αναβίωσης διεύρυνε λοιπόν τη μετρική θεωρία του Ζαμπέλιου και συστηματοποίησε την αναγέννηση όχι μόνο του ιαμβικού τρίμετρου, αλλά και άλλων μέτρων, όπως ο δακτυλικός εξάμετρος και οι σαπφικές στροφές. Η δική του θεωρία έχει ως αφετηρία της επίσης τη σχέση καταγωγής ανάμεσα στην αρχαία και τη νέα μετρική και την αντιστοιχία τόνου και χρόνου,⁴⁷ επιπλέον όμως προβάλλει την αναβίωση των παραπάνω μέτρων ως κάτι που υπαγορεύεται από την ιστορική πορεία της μετρικής. Συγκεκριμένα ο Ραγκαβής υποστηρίζει πως τα παραπάνω μέτρα - σε αντίθεση με όλα τα υπόλοιπα της αρχαίας στιχουργίας, τα οποία επιβιώνουν και χρησιμοποιούνται αναλλοίωτα - είτε έχουν εκλείψει είτε η χρήση τους διεκόπη ή χρησιμοποιούνται σπάνια στη νέα μετρική.⁴⁸ Η

⁴⁵ Η Αθηνά Γεωργαντά (1992, σ. 157-160) περιγράφει γενικά το λογοτεχνικό κύκλο του Ραγκαβή, ενώ στις μελέτες της Μαριλίζας Μητσού (1997, σ. 12-15 και 88-89) και του Γαραντούδη (2000, σ. 48-52), παρουσιάζεται (συνοπτικά στην πρώτη, αναλυτικά στη δεύτερη) η επίδραση που άσκησε η μετρική θεωρία του Ραγκαβή στη διαμόρφωση παρόμοιων στιχουργικών αντιλήψεων σε άλλους λόγιους και λογοτέχνες του 19^{ου} αιώνα.

⁴⁶ Βλ. Γαραντούδης, 1989, σ. 41.

⁴⁷ Βλ. Ραγκαβής, 1836, σ. 10: «ο τόνος είναι το μόνον αρμονικόν στοιχείον της σημερινής γλώσσας μας, εμφανιζόμενον με τα παλαιά του χρόνου σημεία» και Ραγκαβής, 1890, σ. 35: «Η αρχαία λοιπόν στιχουργία έμεινε και παρ' ημίν η αυτή, εκτός ότι την εν εκείνη θέσιν των μακρά φωνηέντων κεκτημένων συλλαβών κατέλαβον σήμερον αι τονισμένοι».

⁴⁸ «Και εξέλιπε μεν τινών μέτρων η χρήσις, ως του εξαμέτρου (ίσως δια την σπάνιν των σπονδειών, αφ' ότου εις εκάστην λέξιν μία έμεινε συλλαβή την έντασιν έχουσα), της Σαπφικής στροφής κ.λ.π. Αλλά τα πλείστα των μέτρων παρέμειναν αναλλοίωτα, της εντάσεως μόνο του τόνου αντικαταστάσης,

αναβίωση λοιπόν αυτών των μέτρων προβάλλει ως κάτι φυσικό και επιβεβλημένο από την ιδιουσυστασία της νεώτερης στιχουργίας, που αποτελεί συνέχεια της αρχαίας, παρά το γεγονός ότι κάποτε χρησιμοποιεί τον όρο ‘νεωτερισμός’ αναφερόμενος στην αναδημιουργία του εξάμετρου.⁴⁹

Ουσιαστικά ο Ραγκαβής παρουσιάζει τη χρήση αυτών των μέτρων ως μια ενέργεια που είναι σύμφωνη και εφικτή με τη ‘δεδομένη’ αρχαιογενή στιχουργική ταυτότητα της νέας μετρικής. Κατά συνέπεια το πρώτο ζητούμενο στη θεωρία του είναι να πείσει για στενότητα δεσμού αρχαίας και νέας μετρικής και στη συνέχεια, με βάση αυτό, να εισηγηθεί την αναδημιουργία του δακτυλικού εξάμετρου και των σαπφικών στροφών (που είχαν εκλείψει), καθώς και του ιαμβικού τρίμετρου που υπήρχε σπερματικά σε κάποια δημοτικά τραγούδια.

Αυτός ο στενότητας δεσμός τεκμηριώνεται με την κατ’ αντιστοιχία παρουσίαση των αρχαίων και των νέων μέτρων στην μελέτη «Περί της αρχαίας ελληνικής προσωδίας και αντιπαράθεσις αυτής προς την νέαν» (1836). Κάθε μετρικό σχήμα της νέας στιχουργίας ανάγεται σε ένα ρυθμικά αντίστοιχο από την αρχαία και η ταυτότητα μεταξύ τους προβάλλει έτσι πειστική.

Η σύγκλιση, π.χ., αρχαίου και νέου ιαμβικού μέτρου αποδεικνύεται με επιχειρήματα, όπως τα εξής: ο αρχαίος και ο νέος ιαμβικός στίχος: α) ήταν και είναι τα πιο συνηθισμένα μέτρα στα στόμα του λαού. Γι’ αυτό το λόγο άλλωστε ο Ραγκαβής πιστεύει ότι ο αρχαίος ίαμβος σώζεται στη νέα στιχουργία σχεδόν σε όλες του τις μορφές: «Δια τούτο θέλομεν εύρει ότι σώζεται υπέρ παν άλλο μέχρι της σήμερον σχεδόν υφ’ όλης του τας μορφάς»⁵⁰, β) μετρούνται κατά διποδία, δηλαδή δύο ίαμβοι αποτελούν ένα μέτρο και στη μεν αρχαία μορφή ο ένας από τους δύο μπορεί να είναι σπονδείος στη δε νέα πυρρίχιος, γ) έχουν την ίδιο ρυθμό με δεδομένη την ταύτιση του τόνου με τον χρόνο:

Αν η τεθείσα παρ’ ημών βάση, ότι ο χρόνος παρά τοις αρχαίοις ήτον ταυτοσήμαντος με τον παρ’ ημίν καλούμενον τόνον, διέφερε δε μόνο δια τούτο, ότι emήκυναν άλλας συλλαβάς αφ’ όσας μηκύνωμεν σήμεραν, έχη, ορθώς, έπεται ώστε αν εις των άνω Ελληνικών στίχων την απαγγελίαν μηκύνωμεν τας συλλαβάς, όσας μηκύνει η γραμματική, ή αν μεταφέρωμεν εις αυτάς την προσφοράν του τόνου, να προαχθή, απαράλλακτος ο ρυθμός των αντιστοιχούντων εις αυτούς νεωτέρων. (Ραγκαβής, 1836, σ. 19)

Προς απόδειξη των παραπάνω παρατίθενται όμοιοι ηχητικά στίχοι και κατονομάζονται τα είδη των ιαμβικών στίχων που χρησιμοποιούνται στη νέα στιχουργία. Ειδικότερα: στη λυρική ποίηση (π.χ. του Χριστόπουλου) χρησιμοποιείται

αντί του χρόνου, και αξηκολούθησαν επικρατούντες οι τετράμετρο τροχαϊκοί και ιαμβικοί», Ραγκαβής, 1890, σ. 231.

⁴⁹ Βλ., π.χ., Ραγκαβής, 1836, σ. 26 και 1895, σ. 87. Αντίθετα για τον Ζαμπέλιο η αναβίωση (και ειδικότερα η χρήση του ιαμβικού τρίμετρου) αποτελούσε πρωτίστως μια καινοτομία στον τομέα της δραματικής στιχουργίας, όπως πολύ σωστά επεσήμανε και η Άννα Ταμπάκη, 1990, σ. 306: «Για τον Ζαμπέλιο η εισαγωγή του ιαμβικού στίχου στην τραγωδία του είναι η μορφολογική καινοτομία, το αρμοδιότερο και αρμονικότερο μέτρο, η πρότασή του σχετικά με το μέτρο της νεοελληνικής δραματουργίας».

⁵⁰ Ραγκαβής, 1836, σ. 17-18.

κυρίως (με ποικίλες παραλλαγές) ο αρχαίος ιαμβικός δίμετρος βραχυκατάληκτος. Ο ιαμβικός τρίμετρος (ακατάληκτος και καταληκτικός) είναι γενικώς σπάνιος – διασώθηκε μόνο σε κάποια δημοτικά άσματα- γι' αυτό προτείνεται η αναγέννησή του. Αντίθετα ο ιαμβικός τετράμετρος βραχυκατάληκτος, που τον ταυτίζει με τον δεκαπεντασύλλαβο, θεωρείται ο 'άρχων της στιχουργίας μας'. Κατά συνέπεια ένα μεγάλο μέρος της ποιητικής μας παράδοσης, από τα έργα της κρητικής αναγέννησης (κατονομάζει τον *Ερωτόκριτο* και την *Ερωφίλη*) μέχρι και πρωιμότερες παρουσίες του δεκαπεντασύλλαβου, οι οποίες ανάγονται στη Βυζαντινή εποχή (π.χ. Πτωχοπροδρομικά) προσγράφονται από τον Ραγκαβή στις επιβιώσεις του αρχαίου ιαμβικού τετράμετρου.

Με τα ίδια περίπου επιχειρήματα - πολλά από τα οποία αντλούνται αναμφισβήτητα από το οπλοστάσιο της γλωσσολογικής επιστήμης που αναπτύσσεται κατά τον 19^ο αιώνα στη Γερμανία,⁵¹ - ο Ραγκαβής πιστοποιεί την αντιστοιχία και των υπόλοιπων μέτρων της αρχαίας και της νέας μετρικής (αναπαιστικό, δακτυλικό, τροχαϊκό, ακόμα και μορφές μικτών στιχουργικών μορφών, όπως τα πολυσημάτιστα).⁵² Αυτή όμως η προοπτική της πλήρους αντιστοιχίας κάθε τονικού μέτρου με κάποιο προσωδιακό, όπως είναι αναμενόμενο, εν τέλει αυτοακυρώνει την λειτουργία της και υπονομεύει την θεωρία της αναβίωσης που διατύπωσε ο Ραγκαβής.

Ένα τελευταίο χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της θεωρίας, που την διαφοροποιεί από άλλες συναφείς, είναι η ευελιξία που τη διακρίνει. Το στοιχείο αυτό είναι εμφανές, π.χ., στο ζήτημα της αναβίωσης του δακτυλικού εξάμετρου και στη στάση του Ραγκαβή ως προς την ομοιοκαταληξία. Όσον αφορά στο πρώτο θέμα παρατηρούμε ότι ο Ραγκαβής εισηγείται μεν την αναβίωση του δακτυλικού εξάμετρου στα 1836, και μάλιστα είναι ο πρώτος στην ιστορία της νεοελληνικής στιχουργίας που γράφει τονικούς εξάμετρους (το 1837), πιστεύοντας ότι: «Αι βάσεις τας οποίας εθέσαμεν μας εγγυώνται ότι η μίμησις αυτών δεν ήθελε αποβή εναντία της αρμονίας».⁵³ Ωστόσο, στη συνέχεια, σχεδόν κάθε αναφορά στην αναδημιουργία αυτού του μέτρου συνοδεύεται από συμπληρωματικά σχόλια που μαρτυρούν την επιφυλακτική στάση του ως προς την δυνατότητα απόδοσης του αρχαίου δακτυλικού εξάμετρου στην τονική γλώσσα. Τα παραδείγματα είναι πλήθος:

Ο σπονδεῖος σχεδόν εντελώς μας ελλείπει, και επομένως τους δακτυλικούς στίχους, τους εξαμέτρους δηλαδή, δεν δυνάμεθα να έχωμεν ειμή δυσκάμπτους και μονοτόνους, οποῖοι εἶναι οἱ πανάρχαιοι εκείνοι. Ο στίχος λοιπόν ούτος, ἔσται πάντοτε τεχνητός παρ' ἡμῖν και εναντίοις εἰς το πνεῦμα της γλώσσης κατά την νυν προφοράν αυτής. Δυνάμεθα βεβαίως ἐνίοτε να τον μιμηθῶμεν ἀπὸ των αρχαίων, ἰδίως εἰς συνθέσεις μικράς ἐκτάσεως· ἀλλὰ τότε πρέπει να τον αντιγράψωμεν πιστῶς ὡς

⁵¹ Βλ. Λιλή Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου, 1998, σ. 568-580.

⁵² Βλ. Ραγκαβής, 1836, σ. 21-32.

⁵³ Ραγκαβής, 1836, σ. 26. Στο Ραγκαβή η έννοια της μίμησης χρησιμοποιείται συχνά για να αποδώσει την πράξη της αναβίωσης. Δεν θα πρέπει λοιπόν όπου την συναντάμε να την συνδέουμε με την αντιγραφή των αρχαίων μέτρων. Ασφαλώς η επιλογή αυτής της έννοιας είναι ενδεικτική της πίστης και αυστηρής εφαρμογής της αρχαίας μετρικής που επιδιώκει ο Ραγκαβής αλλά σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να συγχέεται με τη μίμηση.

προς τους νόμους των τομών αυτού εις πενθημιμερές και εφθημιμερές· άλλως στερείται πάσης αρμονίας, και ο πεζός λόγος είναι πολύ αυτού προτιμότερος. (Ραγκαβής, 1878, σ. 576-577)

«Εν τη σημερινή ημών γλώσση το δακτυλικόν μέτρον εστί πολύ ολιγώτερον εφαρμόσιμο ή εν τη αρχαία, δια την σπάνιν αλλεπαλλήλων λέξεων προπαροξυτόνων, αυξομένην και δια της αναγκαίας παρεμβολής άρθρων και ατόνων μορίω, [...] Τέλος διότι σπανίζομεν εντελώς σπονδείων, ους εν τοις δακτυλικοίς μέτροις δεν δυνάμεθα, δηλαδή δεν πρέπει ν' αντικαθιστώμεν, ως εν τοις ιαμβικοίς και τροχαιοίς, δια πυρριχίων. Τούτων ένεκα και σπάνια παρ' ημίν εισίν αι επιτυχείς απόπειραι χρήσεως του εξάμετρου, μάλιστα επιχειρούμεναι υπό των ήκιστα εμπείρων της μετρικής». (Ραγκαβής, 1884, σ. 183-184)

Οι εξάμετροι λοιπόν προτείνονται από τον Ραγκαβή μέσα στο γενικό πλαίσιο της επιβίωσης των αρχαίων μέτρων στην νέα στιχουργία, αλλά εν τέλει η χρήση τους υπονομεύεται για λόγους καθαρά αισθητικούς· είναι δύσκαμπτοι, μονότονοι και πεζολογικοί, λόγω του πυρριχιακού χαρακτήρα της νεοελληνικής γλώσσας, δηλαδή λόγω της έλλειψης σπονδείων. Έτσι η εφαρμογή των εξάμετρων, θα πρέπει, κατά τον Ραγκαβή, να περιορίζεται σε μικρές ποιητικές συνθέσεις και με αυστηρή τήρηση των τομών τους, διαφορετικά καλύτερα να αποφεύγεται.

Αυτή η αναθεώρηση του Ραγκαβή, όσον αφορά στον δακτυλικό εξάμετρο, είναι αποτέλεσμα της επιδεικτικά ανεπιτυχούς εφαρμογής αυτού του μέτρου κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1850, γεγονός που ακόμα κι αν ο ίδιος ήθελε να αγνοήσει (για λόγους αισθητικούς και ιδεολογικούς) δε μπορούσε να το κάνει, μια και το γεγονός αυτό ήταν πρόδηλο και εμφανές σε όλους.⁵⁴

Δείκτης της προσαρμοστικότητας και της ευελιξίας που παρουσιάζει η σκέψη του Ραγκαβή αποτελεί και η στάση που διαμορφώνει, συν τω χρόνω, σχετικά με την ομοιοκαταληξία. Ειδικότερα στο πρώτο δοκιμακό του κείμενο ο Ραγκαβής απορρίπτει σαφώς τον 'αυστηρόν χαλινόν της ομοιοκαταληξίας'. Θεωρεί την ομοιοκαταληξία απότοκο της επιμειξίας με τα ρωμανικά έθνη και εκφράζει την πεποίθηση πως αυτή μπορεί να αποβληθεί με τη σπουδή των αρχαίων μέτρων.⁵⁵ Η στάση αυτή κρίνεται απόλυτα λογική. Οι αρχαίοι δεν χρησιμοποιούσαν αυτό το στιχουργικό στοιχείο και συνεπώς η νέα μετρική, ως γνήσια θυγατέρα της αρχαίας, δεν θα πρέπει να το υιοθετεί, γιατί νοθεύεται, τρόπον τινά, η ελληνική καταγωγή της.

Αργότερα όμως (στη δεκαετία του 1850) η θέση αυτή διαφοροποιείται. Ο Ραγκαβής εξακολουθεί να αναγνωρίζει την ξενική προέλευση της ρίμας⁵⁶ - ουδέποτε επιχειρεί να την 'ελληνικοποιήσει' με την αναγωγή της στην αρχαία ποίηση, όπως έκαναν άλλοι λόγιοι (π.χ. ο Παναγιώτης Σούτσος και ο Γεράσιμος Σπαταλάς) - αλλά

⁵⁴ Στην εισηγητική έκθεση των ποιητικών διαγωνισμών του 1857 (δεν συμμετείχε ο Ραγκαβής) οι κριτές αφενός επαινούν τις απόπειρες συγγραφής σε αρχαία μέτρα, αφετέρου επισημαίνουν τις δυσκολίες αναβίωσης του δακτυλικού εξάμετρου και προτείνουν να περιορισθεί η χρήση του: «Διότι καθ' όλα τα φαινόμενα εύτονοι εξάμετροι και εις μικρόν ποσόν δύσκολον είναι να στιχουργηθώσιν [...] άνευ συναλλαγής σπονδείων, έχουσι πολύ το ύπτιον και το μαλθακόν και απολύπονται πολύ της δυνάμεως και της ποικιλίας ην προφανώς δεικνύουσιν οι λεγόμενοι πολιτικοί» (Έκθεση, 1857, σ. 28).

⁵⁵ Βλ. Ραγκαβής, 1836, σ. 161, 173.

⁵⁶ Οι αναφορές στην ξενική καταγωγή της ομοιοκαταληξίας είναι πλήθος και απαντούν σχεδόν σε κάθε δοκιμακό του κείμενο. Βλ. π.χ.: 1878, σ. 579, 1884, σ. 183, κ.α.

αυτό δεν συνιστά πλέον λόγο για να την απορρίψει. Η ρίμα προσλαμβάνεται τώρα ως «χαρίεν φιλοδώρημα των φραγκικών και ενετικών Μουσών εις τας Πιερίδας»⁵⁷ ως παράγοντας ποιητικής αρμονίας και έτσι γίνεται αποδεκτή.⁵⁸

Ο λόγος στο οποίο οφείλεται αυτή η μεταστροφή του Ραγκαβή αποδίδεται από τους μελετητές στην συλλειτουργία δυο διαφορετικών παραδόσεων την περίοδο που εξετάζουμε:⁵⁹ την κλασικιστική, που ασφαλώς απέρριπτε την ομοιοκαταληξία, και την φαναριώτικη και ρομαντική που την επέβαλλε ως απαραίτητο στολίδι της ποίησης. Στο πρόσωπο του Ραγκαβή αυτές οι αντιθετικές παραδόσεις συμφύρονται.

Ας δούνε όμως ειδικότερα τη θεωρητική υποστήριξη της ομοιοκαταληξίας από τον Ραγκαβή. Απαραίτητη προϋπόθεση για την εγκόλπωση αυτού του ξενικού στοιχείου είναι η ‘ορθή’ τεχνική της για την οποία διατυπώνει συγκεκριμένους κανόνες, π.χ.:

- Η ομοιοκαταληξία οφείλει ν’ αναβή μέχρις ου ο τελευταίος τόνος του στίχου ανέρχεται [...]

- Ως δε προς τους εις την λήγουσαν τονιζομένους στίχους, ο κανών απαιτεί να ομοιοκαταληκτεί ολόκληρος η τελευταία συλλαβή, ουχί μόνον από του τονιζομένου φωνήεντος, αλλ’ από του προηγούμενου και μετ’ αυτού συλλαβιζομένου συμφώνου ή συμφώνων. (Ραγκαβής, 1884, σ. 183-184)

-Εις μεν τας παροξυτόνους και προπαροξυτόνους καταλήξεις αύτη άρχεται από του τονιζομένου φωνήεντος, εις δε τας οξυτόνους περιλαμβάνει πάσαν την τελευταίαν συλλαβήν, διότι αύτη απαιτείται υπό της ορθής ακοής, και αυτής η παράβασις θα ην ένδειξις αδυναμίας περί την τέχνην. (Ραγκαβής, 1891β, σ. 4)

Αλλού περιγράφοντας γενικότερα τα χαρακτηριστικά που πρέπει να την διακρίνουν αναφέρει:

Η ομοιοκαταληξία πρέπει να είναι ωραία, πλουσία, ακριβής, πολλάκις απροσδόκητος, πάντοτε δ’ αβίαστος, και μη δεικνύουσα της σμίλης τα ίχνη. (Ραγκαβής, 1878, 579)

Αυτή λοιπόν η τέλεια, έντεχνη και πλούσια ομοιοκαταληξία με τον αυστηρά κανονιστικό χαρακτήρα γίνεται αποδεκτή και συστήνεται από τον Ραγκαβή ως ‘χαριέστατον κόσμημα’⁶⁰ που συμβάλλει στη ρυθμική διάσταση του ποιήματος. Κάθε άλλη μορφή της θεωρείται ατελής, άτεχνη και αποδοκιμάζεται έντονα.⁶¹ Έτσι ο Ραγκαβής απορρίπτει την ιταλική ομοιοκαταληξία, στην οποία ταυτίζονται ηχητικά

⁵⁷ Έτσι την χαρακτηρίζει ο Ραγκαβής σε μια βιβλιοκρισία για το *Στράτι Καλοπίχειρο*. Βλ. Ραγκαβής, 1852, σ. 1058.

⁵⁸ Ο ίδιος μάλιστα τη χρησιμοποιεί, π.χ., στις ποιητικές του συλλογές *Διονύσου Πλους* (1864) και *Ο γοργός Ιέραξ* (1871).

⁵⁹ Βλ. Γαραντούδης, 2000, σ. 35 και Moullas, 1989, σ. 164.

⁶⁰ Βλ. Ραγκαβής, 1884, σ. 184.

⁶¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αρνητική κριτική του Ραγκαβή στο ομοιοκατάληκτο σχήμα που χρησιμοποιεί ο Κουμανούδης στο *Στράτι Καλοπίχειρο*. Ο Ραγκαβής ψέγει τον δημιουργό, γιατί η ομοιοκαταληξία είναι φτωγή, καθώς μόνο τα τελικά φωνήεντα είναι ομόηχα, πράγμα απαράδεκτο και αντίθετο στις δικές του διακηρύξεις. Βλ. Ραγκαβής, 1852, σ. 1059.

μόνο τα τελικά φωνήεντα, και ως εκ τούτου την επτανησιακή ποιητική παράδοση που κατά βάση την καλλιεργεί.

Η Ιταλική, δια σπάνιν ομοιοκαταληξιών, αναγκάζεται να περιορίζεται εις μόνην την συνήχησιν του τελικού φωνήεντος, και ταύτης την χαλαράν ομοιοκαταληξίαν εφήρμοσε δυστυχώς εις τους μουσολήπτους ύμνους αυτού ο δαϊμόνιος Σολωμός, ένεκα της τότε πολιτικής θέσεως της πατρίδος του εγκρατέστερος των της ιταλικής γλώσσης ή της Ελληνικής, και υπό την κατά τούτο ξενικόν αυτού μανδύαν ζητούσιν άσυλον πολλοί εαυτούς νομίζοντες ποιητάς, των τους πλείστους ποτέ ακτίς δεν εθέρμανε του Απόλλωνος. (Ραγκαβής, 1884, 184)

Ένα σημείο άξιο σχολιασμού στο παραπάνω παράθεμα είναι η διακριτική αναφορά στο 'στιχουργικό απόπημα' του Σολωμού σχετικά με τη χρήση της ιταλικής ομοιοκαταληξίας· ο Ραγκαβής παραθέτει στοιχεία που 'δικαιολογούν' αυτή την επιλογή του ποιητή (πολιτικές συνθήκες και οικείωση με την ιταλική γλώσσα). Αντίθετα η υιοθέτηση της χαλαρής ιταλικής ομοιοκαταληξίας από άλλους δημιουργούς (κυρίως επτανήσιους) εξισώνεται, τρόπον τινά, με την ακύρωση της ποιητικής τους υπόστασης. Είναι φανερό πως πίσω από αυτή την αναφορά υποκρύπτεται η γενικότερη ποιητική και τεχνοτροπική διάσταση ανάμεσα στην αθηναϊκή και την επτανησιακή παράδοση.

Εκτός από τα παραπάνω που αφορούν στην τεχνική και τη μορφή της ομοιοκαταληξίας, ο Ραγκαβής συνδέει τη χρήση της και με τα ποιητικά είδη. Συγκεκριμένα ισχυρίζεται πως το ομοιοκατάληκτο σχήμα ταιριάζει ως επί το πλείστον στα διηγηματικά και λυρικά ποιήματα και όχι στα δραματικά:

Εις την δραματικήν ποίησιν βεβαίως δεν αρμόζει πολύ, διότι διακόπτει την ρύμην του λόγου, όστις πρέπει να ρέη περίπου ως η ελευθέρα διάλεξις [...] Αλλ' εις την διηγηματικήν, εις την λυρικήν ποίησιν είναι η ομοιοκαταληξία κόσμημα χαριέστατον, και διαιρεί και συνάπτει τα αρμονικά κώλα και αυτάς τας ιδέας, ως οι χρυσοί κρίκοι συναρμολογούσι και χωρίζουσι απ' αλλήλων τα διάφορα μέρη των τιμαλφών κοσμημάτων. (Ραγκαβής, 1878, 579)

Όπως είναι εμφανές, η μετρική αντίληψη που εκφράζει ο Ραγκαβής διαφέρει αρκετά από τη στιχουργική θεωρία του Ζαμπέλιου τόσο σε επιμέρους σημεία (π.χ. στη στάση τους απέναντι στην ομοιοκαταληξία), όσο και σε κάποια γενικά χαρακτηριστικά. Από τα τελευταία θα αναφερθώ συνοπτικά σε αυτά που αφορούν: α) στην προοπτική και το χαρακτήρα των δύο θεωριών, β) στην προβαλλόμενη αιτία που οδήγησε στη δημιουργία τους, γ) στην ιδεολογία που τις συνέχει.

α) Η θεωρία περί αναβίωσης που διατύπωσε ο Ζαμπέλιος είναι μερική, αφορά μόνο στον ιαμβικό τρίμετρο, και χαρακτηρίζεται από υποδειγματική σταθερότητα και συνέπεια ως προς αυτά που διακηρύσσει. Από την άλλη η θεωρία του Ραγκαβή παρουσιάζει μια διευρυμένη προοπτική, συστηματοποιεί την αναγέννηση όλων των αρχαίων μέτρων (παρά την προτίμησή του π.χ. προς τον ιαμβικό τρίμετρο σε σχέση με τον δακτυλικό εξάμετρο) και αποκτά έτσι έναν πολυμερή και πλουραλιστικό χαρακτήρα. Επιπρόσθετα διακρίνεται από ευελιξία· ο αθηναίος λόγιος τείνει να

αναθεωρήσει ή να τροποποιήσει κάποια στοιχεία που θα καθιστούσαν την θεωρία του πιο προσιτή, βιώσιμη και λειτουργική σε συνάρτηση με τα σύγχρονά του ποητικά δεδομένα.

β) Ο Ζαμπέλιος προβάλλει τη θεωρία της αναβίωσης του ιαμβικού τρίμετρου ως αποτέλεσμα της στιχουργικής ένδειας που επικρατούσε στην εποχή του και της δυσκολίας να ανεβρεθεί ένα κατάλληλο στιχουργικό μέσο έκφρασης για τη νεώτερη δραματουργία. Αντίθετα ο Ραγκαβής αφορμάται από τη χρήση των αρχαίων μέτρων στη νέα στιχουργία για να υποστηρίξει θεωρητικά την επανεφαρμογή και όσων (ελάχιστων) μετρικών σχημάτων είχαν εκλείψει. Η θεωρία του πρώτου προωθείται ως εξαίρεση μέσα στο στιχουργικό καθεστώς της εποχής του, ενώ αυτή του Ραγκαβή συνάδει με τη γενική στιχουργική πρακτική που ούτως ή άλλως (κατά την άποψή του) αντλούσε από την αρχαία μετρική.

γ) Η θεωρία του Ζαμπέλιου απορρέει από μια ελληνοκεντρική ιδεολογία κοραϊκής προέλευσης όσον αφορά στη χρήση της γλώσσας και στην απόρριψη της ομοιοκαταληξίας. Αντίθετα η αναβίωση που προωθεί ο Ραγκαβής σχετίζεται με το ιδεολογικό σύστημα του κλασικισμού και του αρχαϊσμού που συμπλέκονται με το ρομαντικό λογοτεχνικό πλαίσιο της εποχής. Στο παράθεμα που ακολουθεί αποδίδεται εύγλωττα η διάσταση ανάμεσα στις δύο μετρικές θεωρίες περί αναβίωσης, κοραϊκή και αρχαϊστική. Ο Ραγκαβής διαχωρίζει τη θέση του, ως προς την ανασύσταση του ιαμβικού τρίμετρου, και δηλώνει την ιδεολογική του απόκλιση από όσους χρησιμοποιούν αυτό το μετρικό σχήμα ως μέσο εξάλλειψης της ομοιοκαταληξίας:

Ο ιαμβικός τρίμετρος ανεβρεθεί σωζόμενος εις τινά των ημετέρων δημοτικών ασμάτων. Έκτοτε το διάσημον τούτο μέτρον των αρχαίων δραματικών ανέζησε και εγένετο περιχαρώς δεκτόν παρ' ημίν, παρά τισίν όμως ουχί ένεκα της αρχαίας ευκλείας, αλλά δι' άς ενόμιζον ότι παρείχεν εις τον αδέξιον αυτών τον κάλαμον ευκολίας, καθ' όσον τους απήλλαττε της οχληράς αυτοίς ομοιοκαταληξίας, και αυτοί, εν αμαθεία παραγνωρίζοντες τον κυριώτερον αυτού προσωδιακόν χαρακτήρα, τον των τομών [...] νομίζουσιν ότι στιχουργούσιν όταν σωρρευώσιν αλληπαλλήλως ανά εξ υποτιθέμενους ιάμβους. (Ραγκαβής, 1890, σ. 35)

Παναγιώτης Σούτσος: η απόλυτα ακραία και σαθρή υποστήριξη της αναβίωσης

Ακολουθώντας το παράδειγμα του Ραγκαβή και ο Παναγιώτης Σούτσος 'συνέβαλε' στην θεωρητική κατασκευή της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων. Η δική του όμως συνδρομή παραπέμπει στη σύνθεση ενός απόλυτα ανεδαιφικού και σαθρού θεωρητικού μοντέλου που στερείται και της στοιχειώδους επιστημονικής επίφασης. Η θεωρία του περιγράφεται αναλυτικά (η χρήση του όρου συστηματικά θα ήταν στην περίπτωση αυτή σχήμα οξύμωρο) στο έργο, *Η νέα σχολή του γραφομένου λόγου* (1853) και ειδικά στο κεφάλαιο περί προσωδίας. Σ' αυτό λοιπόν ο Παναγιώτης

Σούτσος απαριθμεί απλώς διάφορα στιχουργικά σχήματα και με ύφος αφελές, απλοϊκό, και κατά τρόπο αξιωματικό, ταυτίζει τα νέα μετρικά σχήματα με ‘αντίστοιχα’ μέτρα της αρχαίας ποίησης.

Λάβετε τον άλλον δεκαπεντασύλλαβον [...] αυτός εστίν αρχαίον επινόημα του Αισχύλου, [...] Λάβετε τον εξασύλλαβον ενωμένον μετά του άνω πεντασλλάβου[...] και αυτός εστίν αρχαιότατος, παραλειφθείς παρά του Ευριπίδου, [...] λάβετε και τον επτασύλλαβον [...], Διότι και αυτός εστίν αρχαιότατος· αυτόν διέσωσεν, παρά του Ανακρέοντος, ως κειμήλιον η Ελλάς [...] λάβετε και τον οκτασύλλαβον[...], Και αυτόν παρέλαβεν η Ελλάς από του Αριστοφάνους [...], Λάβετε και τον προπαροξύτονον οκτασύλλαβον του Μεσσίου[...] Και αυτός εστί κληροδότημα προγονικόν· διεφυλάχθη δε παρά τω Ανακρέοντι [...] Λάβετε και τον ενδεκασύλλαβον των Ιταλών. Και αυτός εστίν προγονικόν κτήμα διασωθέν εν Φλωρεντία παρά τω Δάντη, Καθώς και η Αφροδίτη Πραξιτέλους σώζεται κατά την αυτήν πόλιν. (Παναγιώτης Σούτσος, 1853, 57)

Κύριος στόχος στη θεωρία του Σούτσου είναι να οικειωθεί τα ξένα στιχουργικά σχήματα που ήταν πολύ διαδεδομένα στην εποχή του, όπως ο ενδεκασύλλαβος και η ομοιοκαταληξία, εγγράφοντάς τα στην αρχαία ποιητική παράδοση. Έτσι ο ενδεκασύλλαβος της ιταλικής ποίησης, κατά τον Σούτσο, προέρχεται από τον Αλκαίο.

Με την ίδια ‘μέθοδο’ και ‘λογική’ ο Σούτσος τοποθετείται και σχετικά με την ομοιοκαταληξία. Δεν την αρνείται όπως ο Ζαμπέλιος, δεν την αποδέχεται με προϋποθέσεις, θεωρώντας της ως ξενικό στοιχείο, όπως ο Ραγκαβής, αλλά για πρώτη φορά στη θεωρία της ελληνικής στιχουργίας ο Σούτσος την αναγάγει στην αρχαιότητα. Στο προλογικό κείμενο τριών τραγωδιών του, που εκδίδει στα 1851 διατείνεται πως:

Οι ρυθμοί και το ομοιοκατάληκτον της νεωτέρας των Ελλήνων ποιήσεως εκ της παραδόσεως αρχαίας διεσωθήσαν εις τους νυν Έλληνας. (1851, ια΄) και αλλού: η ομοιοκαταληξία εστί και αυτή επινόησις ωραία της αρχαίας Ελλάδος. (Π. Σούτσος, 1851, σ. θ΄)

και παραθέτει παραδείγματα χρήσης της σε πεζό λόγο από τον Ισοκράτη και σε στίχους από τον Ευριπίδη.

Δύο χρόνια αργότερα, στα 1853, στη *Νέα σχολή του γραφομένου λόγου* το οπλοστάσιο του ως προς την υπεράσπιση της ομοιοκαταληξίας στη νεώτερη στιχουργία θα ενισχυθεί. Τα παραδείγματα από αρχαίους συγγραφείς που την είχαν υιοθετήσει αυξάνονται αισθητά· αναφέρεται σε πλήθος ονόματα, όπως π.χ. των Ισοκράτη, Ευριπίδη, Ανακρέοντα, Μεσσία, Όμηρου, Αριστοφάνη, ενώ επεκτείνει τη χρήση της ομοιοκαταληξίας και στην υμνογραφία, υποστηρίζοντας πως και οι χριστιανοί υμνωδοί: «παρεδέχθησαν και αυτοί, πολλάκις την ομοιοκαταληξίαν ως δεικνύουσι τούτο τροπάρια πάμπολλα». ⁶² Με αυτό τον τρόπο προσπαθεί να πείσει πως η χρήση της ομοιοκαταληξίας, αλλά και του ενδεκασύλλαβου, στις ευρωπαϊκές λογοτεχνίες είχε

⁶² Π. Σούτσος, 1853, σ. 60.

απλώς διαμεσολαβητικό χαρακτήρα. Άρα η υιοθέτησή τους από σύγχρονους ποιητές νομιμοποιείται και δεν προσβάλλει την ελληνική ταυτότητα της νέας στιχουργίας.

Η μετρική θεωρία του Παναγιώτη Σούτσου συμπλέκεται με τον γλωσσικό εξαρχαισμό που κορυφώνεται στα 1853. Η στιχουργική και γλωσσική επιστροφή στην αρχαιότητα συνθέτουν το ελληνοκεντρικό – εθνικιστικό όραμα του Σούτσου που είναι κατά την διατύπωσή του:

Η μέθοδος του Ελληνίσαι και τον ποιητικόν γραφόμενον λόγον. Δια ταύτης αυτός υψούται άνω των Γαλλικών, Γερμανικών και Ιταλικών απομιμήσεων. (Π. Σούτσος, 1853, σ. 72)

Στα 1865 όμως η στιχουργική αντίληψη του Σούτσου από την πλήρη ταύτιση αρχαίας και νέας μετρικής θα φθάσει στο άλλο άκρο. Σε επιστολή του προς τον Μάρκο Βενιέρη, αναφερόμενος στην έμμετρη απόδοση μύθων του Αισώπου, καταδικάζει κάθε προσπάθεια αναγέννησης των αρχαίων μέτρων και επιδοκιμάζει τη χρήση λαϊκών στιχουργικών σχημάτων:

Ταύτα τα μέτρα ουτ' εκ του Ομήρου, ουτ' εκ του Πινδάρου και της Σαπφούς, ούτε εκ των χορών του Αισχύλου, του Σοφοκλέους και του Ευριπίδου ερανίσθημεν, φρονήσαντες ότι ματαιοπονούσιν οι τα τοιαύτα πράττοντες σήμεραν ποιηταί και ουδεμίαν αρμονία εκείνα έχουσιν εις τας ημετέρας ακοάς, αίτινες απέβαλον την μελωδίαν των μακρών και των βραχέων· αλλά παρελάβομεν τα μέτρα ταύτα εκ των ποικίλων ερωτικών ασμάτων του λαού. (Π. Σούτσος, 1865, σ. θ')

Η ανεπιτυχής ποιητική πραγμάτωση της αναβίωσης, δεδομένη πια στα μέσα της δεκαετίας του '60, συμβάλλει στην πλήρη μεταστροφή του Παναγιώτη Σούτσου. Ανεξάρτητα όμως από την τελική διαμόρφωση της στιχουργικής αντίληψης του αθηναίου ποιητή, η επίδραση που άσκησε στην δεκαετία όξυνσης του φαινομένου της αναβίωσης, στα 1850, είναι πολύ μεγάλη. Όπως έχει υποστηριχθεί από πολλούς μελετητές, εκτός από τον Παναγιώτη Σούτσο, και ο Αλέξανδρος Σούτσος,⁶³ και, ασφαλώς, ο Αλέξανδρος Ραγκαβής κυριαρχούν ποιητικά και διαμορφώνουν τον λογοτεχνικό κανόνα (σε συνάρτηση πάντα με τις στιχουργικές τους θέσεις).⁶⁴ Οι εκφράσεις θαυμασμού (που συχνά φθάνουν στα όρια της κολακείας) από τους ποιητές είναι πλήθος. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Ιωάννης Καρασούτσας:

⁶³ Ο Αλέξανδρος Σούτσος, όπως και ο αδελφός του, υποστηρίζει την ταύτιση αρχαίας και νέας μετρικής καθώς και την χρήση της ατελούς ομοικαταληξίας, την οποία βέβαια υιοθετεί και ο ίδιος στις σάτιρές του. Βλ. Αλέξανδρος Σούτσος, 1836, σ. 53, 60 και Μητσού, 1997, σ. 13, σημ. 45.

⁶⁴ Π.χ. ο Γιάννης Λέφας (1979) ερευνά την επίδραση του Αλέξανδρου Σούτσου στην ποίηση, ενώ η Αθηνά Γεωργαντά (1992) το λογοτεχνικό κύκλο του Ραγκαβή. Διαφωτιστικές είναι ως προς το θέμα αυτό και οι παρατηρήσεις που κάνει η Μητσού, (1997, σ. 7) στο πλαίσιο της διατριβής της για το *Στράτι Καλοπίχειρο*: «Την κρίσιμη δεκαετία 1830-1840, δεσπόζουν στη βιβλιογραφία οι ποιήσεις των αδελφών Σούτσων και του Ραγκαβή· στο τέλος της ίδιας δεκαετίας έχει ήδη διαμορφωθεί ο ποιητικός κανόνας σε σύγκριση με τον οποίο, και μόνο, θα εκφράζεται, τουλάχιστον ως τα μέσα του αιώνα, ο κριτικός λόγος». Και σε σημείωση παραθέτει ενδεικτικά δύο παραδείγματα από βιβλιοκρισίες που κινούνται σε αυτό το πνεύμα· π.χ. σημειώνει ότι το βιβλίο *Τα κατ' Ηρώ και Λέανδρον* του Ι.Ι. Σκυλίτση χαρακτηρίζεται 'παραφύας της Σουττικής ποιήσεως' (*Ευρωπαϊκός Εραμιστής*, 2, 1840, 220) ενώ η *Μούσα Θηλάζουσα* του Ι. Δ. Καρασούτσα θεωρείται απομίμηση του Σουτσειού κανόνα (*Ευρωπαϊκός Εραμιστής*, 4, 1840, 443-446).

στα 1849 προλογίζοντας τη δεύτερη ποιητική του συλλογή, *Απάνθισμα Ποιητικόν*, χαρακτηρίζει τον Ραγκαβή «Παν πεπλασμένον εκ Διός έρνος»,⁶⁵ ενώ - κατά τρόπο μάλλον δουλικό - εκφράζει την ευγνωμοσύνη του προς τους αδελφούς Σούτσους και τον Ραγκαβή:

Ευγνωμονώ και προς τους Κ. αδελφούς Σούτσους, Της νέας μας ποιήσεως τον Ρώμον και Ρωμήλον, Και προς τον ευφυά Κ. Αλέξανδρον Ραγκαβήν, οίτινες έδειξαν αδελφικήν αληθώς αγάπην προς εμέ, και φιλοστόργως ενεθάρρυναν και καθοδήγησαν εις τα πρώτα ταύτα βήματά της την νεαράν Μούσαν μου. (Καρασούτσας, 1849, σ. ζ')

Ο τρόπος υποδοχής τέτοιων εκδηλώσεων και η απάντηση του Παναγιώτη Σούτσου προς τον νεαρό ποιητή:

Αν ως λέγης, αγαπητέ μου νέε! Ανεμάσσησας τα έπη μου, έφαγες και ήπιες εκ των στίχων μου, αν ωφελήθης εκ τούτων και ποιητής ανεμορφώθης, αν ήσαι ποίημα των ποιήσεών μου, είσαι το λαμπρότερον ποίημά μου [...]

Ο αδελφός σου, Π. Σούτσος. (ό.π., σ. ζ')

αν μη τι άλλο, αποδεικνύει την ύπαρξη μιας φιλολογικής κάστας για την οποία έκανε λόγο ο Μουλάς.⁶⁶ Στο πλαίσιο λοιπόν αυτής της κάστας θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως η επίδραση των ποιητικών προτύπων, που απετέλεσαν τον πυρήνα του αθηναϊκού κλασικορομαντισμού, αναπόφευκτα, θα αντανακλούσε και στο στιχουργικό επίπεδο.

Ποιητικοί διαγωνισμοί.

Ο κανονιστικός χαρακτήρας της αναβίωσης και οι αντιδράσεις που προκαλεί

Κ. Κοντόπουλος,

«Η κρίσις των στίχων μου»

Κατάντησα μισάνθρωπος τη αληθεία πλέον·

Εις όποιον παρουσίασα κανένα στίχον νέον

να κρίνη πως τον βρίσκει,

⁶⁵ Καρασούτσας, 1849, σ. ε'.

⁶⁶ Ειδικότερα ο Μουλάς (1993β, σ. 270 –278) αναφέρεται σε δύο παρατάξεις: στην πρώτη ανήκουν οι Σούτσοι, ο Ραγκαβής, ο Καρασούτσας, ο Ορφανίδης, ο Τανταλίδης, και στη δεύτερη οι «Περί τον Ασώπιον», δηλαδή, εκτός φυσικά από τον Ασώπιο, ο Δημήτριος Βερναρδάκης, ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο Φίλιππος Ιωάννου, ο Ευθύμιος Καστόργης, ο Στέφανος Κουμανούδης, κ.α. Οι αποκλίσεις ανάμεσα σε αυτές τις κάστες είναι ιδεολογικής φύσεως και αφορούν στο σύστημα του αρχαϊσμού που οι πρώτοι ('βαρβαριστές') υποστηρίζουν ενώ οι δεύτεροι (κοραϊστές) πολεμούν.

ο μεν μου είπε να ιδή οπόταν ευκαιρίση,
ο δε μου είπε πως καιρόν δεν είχε να μετρήση
των στίχων μου το μήκος.

Ω! Φρίκη! Άλλος τόλμησε να είπη πως τα μέτρα,
ως παντοπόλου η οκά που είναι από πέτρα,
ειν' ε λ α φ ρ ά και κ ο ύ φ α ·

κ' είς τελευταίος (σώσον με, θεέ, από βασάνων!),
με του καλάμου την αιχμήν τους στίχους μου πιάνων
ασπλάχνως ετυράννει.

Είς περισσεύει δ ά κ τ υ λ ο ς εδώ να λείψη πρέπει,
Με είπεν, άλλος π ο υ ς εκεί το βήμα δεν διέπει
καλώς, και να τον κόψω·

Δεν 'ξεύρει τον π υ ρ ρ ί χ ι ο ν στίχον ο τελευταίος,
Κ' εξέρχεται της τροχιάς ο έτερος τ ρ ο χ α ί ο ς ·
σταμάτησον και τούτον,

Και επ' αυτών τον μέλαναν ζωμόν σου τούτον σπείσαι·
Σ π ο ν δ ε ί ο υ ς μελανείμονας 'ς τάφους όλους πείσε
Να καταβούν αθρόοι!⁶⁷

Ένας άλλος παράγοντας που, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, συμβάλλει στην διαμόρφωση του στιχουργικού κανόνα και ευνοεί την αναβίωση των αρχαίων μέτρων είναι ο θεσμός των πανεπιστημιακών ποιητικών διαγωνισμών.⁶⁸ Η κριτική επιτροπή, που αποτελείται από καθηγητές του Πανεπιστημίου, περιλαμβάνει λόγιους και λογοτέχνες που υποστηρίζουν (αν και με αποκλίσεις μεταξύ τους) την αναβίωση ή γράφουν σε αρχαία μέτρα. Αναφέρω ενδεικτικά τους Θεόδωρο Αφεντούλη, Δημήτριος Βερναρδάκης, Φίλιππος Ιωάννου, Ευθύμιος Καστόρχης, Στέφανος

⁶⁷ Ραπτάρης, 1862, σ. 32-33. Στο ποίημα αυτό σατυρίζεται ο σχολαστικισμός και η αυστηρή κριτική που δέχονταν τα ποιήματα που αναβίωναν αρχαία μέτρα.

⁶⁸ Οι ποιητικοί διαγωνισμοί διεξάγονται από το Πανεπιστήμιο Αθηνών με χορηγία του Αμβρόσιου Ράλλη και του Ανδρέα Βουτσινά, κατά τη διάρκεια των ετών 1851-1859 και 1860 -1877 αντίστοιχα. Η βιβλιογραφία που αφορά στους ποιητικούς διαγωνισμούς είναι εκτενής· βλ., π.χ., Μουλλάς, 1989, και 1981, Γ. Βαλέτας, 1937, κ.α.·σε όλες πάντως τις μελέτες καταδεικνύεται η μεγάλη επίδραση της πανεπιστημιακής κριτικής στη διαμόρφωση του λογοτεχνικού ποιητικού πεδίου των χρόνων αυτών. Ως εκ τούτου η σύνδεση των διαγωνισμών με το φαινόμενο της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων είναι εύλογη και αναμενόμενη. Βλ. ειδικότερα Moullas, 1989, σ. 95-99, 108-109 143-148, 160, 163, 168, 264-265, 291-292, 322-323, 340-341, κ.α. και Γαραντούδης, 1989, σ. 46: «Η μίμηση των αρχαίων μέτρων θα βρεί το κύριο πεδίο έκφρασής της στο πλαίσιο των ποιητικών διαγωνισμών που οργανώνει το αθηναϊκό πανεπιστήμιο. Η περίοδος πραγματοποίησης των δύο κύριων διαγωνισμών [...] μπορεί να οριστεί ως η περίοδος της επικράτησης των αρχαιομόρφων στίχων. Με τη παρακμή του θεσμού των διαγωνισμών, θα περάσουν κατ' αρχήν στην αφάνεια και τελικά στη λήθη χιλιάδες φιλόδοξων τρίμετρων και εξάμετρων στίχων και εκατοντάδες έργα, όσα παρήγαγε ο θεσμός».

Κουμανούδης, Θεόδωρος Ορφανίδης, Αλ. Ρίζος Ραγκαβής, Ιωάννης Ραπτάρης, κ.α.⁶⁹

Η συμβολή των πανεπιστημιακών διαγωνισμών στην αναβίωση της αρχαίας μετρικής είναι ποικιλότροπη· πρώτα απ' όλα απορρέει από τις εισηγητικές εκθέσεις. Σ' αυτές περιλαμβάνονται άμεσες αναφορές που ευνοούν την αναγέννηση των αρχαίων μέτρων και προτροπές προς τους ποιητές, ώστε να αναβιώνουν την ποιητική κληρονομιά των προγόνων· π.χ, στην εισηγητική έκθεση του 1856 επιδοκιμάζεται η χρήση του δακτυλικού εξάμετρου και άλλων αρχαίων μέτρων που χρησιμοποιήθηκαν σε πολλά διαγωνιζόμενα ποιητικά κείμενα εκείνο το έτος:

Το κέρδος τούτο λογίζεται ου μικρόν καθόσον πλουτίζεται ούτως η νέα ημών ποίησις, και κοσμεῖται δια των πολλών και καλών της αρχαίας κοσμημάτων, ήτις άχρι τούδε ήτο συνεσταλμένη εντός των δεινών ορίων της ομοιοκαταληξίας και δεδεμένη δια των δεσμών της των συλλαβών αριθμήσεως. (Εκθεση, 1856, σ. 4)

Επίσης η βράβευση και ο έπαινος πολλών έργων σε δακτυλικό εξάμετρο και ιαμβικό τρίμετρο σίγουρα παρακινεί τους υποψήφιους ποιητές να υιοθετήσουν κάποιο αρχαίο μετρικό σχήμα, ελπίζοντας ότι έτσι θα αυξήσουν τις πιθανότητες να διακριθούν.⁷⁰ Χαρακτηριστικός είναι ο έπαινος προς τον Κουμανούδη στην ποιητική κρίση του πρώτου διαγωνισμού το 1851:

Πλεονεκτεί, ότι δι' ορθής καταλήψεως της τε αρχαίας και της νέας Μετρικής εκαλλιέργησε τον ωραίον τρίμετρον τον Ιαμβικόν, όν εδόξασαν πάντες της αρχαιότητος οι δραματοποιοί, και όστις εναπόμεινεν, ως πολύτιμον εκείνων κληρονόμημα, ζων επί των ορίων μας εις τα στόματα του λαού. (Εκθεση, 1851, σ. 704)

Παράλληλα όμως με την προώθηση της αναβίωσης ο θεσμός των ποιητικών αγώνων ενισχύει και τον κανονιστικό χαρακτήρα αυτής της μετρικής θεωρίας, που τώρα φθάνει σε υψηλό βαθμό. Οι κριτές των διαγωνισμών δεν διατυπώνουν απλώς κανόνες για την 'σωστή' αναγέννηση των αρχαίων μετρικών σχημάτων (όπως οι άλλοι υποστηρικτές της θεωρίας περί αναβίωσης) αλλά, λόγω της ισχυρής τους θέσης,

⁶⁹ Και μόνο η πληθωρική συμμετοχή του Ραγκαβή στην επιτροπή [13 φορές: μία ως πρότανης (1867), έξι φορές ως εισηγητής, (1851, 1853, 1854, 1860, 1862 και 1874) και έξι φορές ως μέλος (1852, 1855, 1856, 1859, 1863 και 1866). Βλ. Γαραντούδης, 2000, σ. 4] μας προδιαθέτει για το στιχουργικό προσανατολισμό των διαγωνισμών. Οι εξαιρέσεις, όπως π.χ. η περίπτωση του Σεμιτέλου, που είναι αντίθετος προς την αναβίωση και μάλιστα από το βήμα του εισηγητή στα 1867 (βλ. Κρίσις, 1867, σ. 55-56) απορρίπτει τη χρήση του δακτυλικού εξάμετρου, δεν ανατρέπουν τον κανόνα.

⁷⁰ Βλ. Γαραντούδης, 2000, σ. 51. Ο Νικόλαος Κονεμένος (1873, σ. 70-72) δηλώνει επίσης το συσχετισμό ανάμεσά στους αγώνες και τη χρήση αρχαίων μέτρων, όταν, επικρίνοντας έντονα την αναβίωση, για λόγους αισθητικούς (απουσία αρμονίας και φυσικότητας), προτείνει την κατάργηση των ποιητικών αγώνων που βραβεύουν τέτοιους είδους έργα. Πράγματι τα ποιήματα που αναβιώνουν αρχαία μέτρα και βραβεύονται ή επαιούνται είναι πολλά: σε δακτυλικό εξάμετρο, π.χ.: *Άννα και Φλώρος* του Ορφανίδη (1855), *Χίος Δούλη* του ίδιου (το 1857 λαμβάνει έπαινο και το 1858 βραβεύεται), η *Κρητις* του Αντώνιου Αντωνιάδη (1867), αλλά και σε ιαμβικό τρίμετρο: *Ο Στρατίς Καλοπίχειρος* του Κουμανούδη (1851), οι *Κυψελίδαι* του Βερναρδάκη (1860), κ.α.

ως επίσημοι φορείς της ποιητικής κριτικής μπορούν και να επιβάλλουν αυτούς τους κανόνες.

Ο ιδανικός και ορθός τρόπος αναβίωσης που προωθούν συνδέεται με μια αυστηρή τήρηση των αρχαίων στιχουργικών κανόνων. Η σωστή ή ακριβέστερα η 'κλασική' διαίρεση των τομών είναι από τα κύρια ζητούμενα που προβάλλουν. Ο τονικός ιαμβικός τρίμετρος, πρέπει απαραίτητως, όπως και ο αρχαίος, να έχει πενθημιμερή ή εφθημιμερή τομή. Κάθε απόκλιση από αυτόν τον κανόνα, όπως, π.χ. η χρήση αλεξανδρινής τομής, που υιοθετείται από τον Κουμανούδη στο *Στράτι Καλοπίχειρο*, προσλαμβάνεται ως στιχουργική αυθαιρεσία.⁷¹ Το ίδιο ισχύει και για το δακτυλικό εξάμετρο.

Η ανελαστική στιχουργική συμπεριφορά της πανεπιστημιακής κριτικής αφορά επίσης στον υποχρεωτικό τονισμό όλων των ποδών ενός μέτρου· π.χ. ο δακτυλικός εξάμετρος δεν πρέπει να ξεκινά με ατόνιστη την πρώτη συλλαβή ούτε ασφαλώς με ιαμβικό ρυθμό. Η επισήμανση ποδών που είναι ξένοι προς τον εξάμετρο απαντά συχνά στις εισηγητικές εκθέσεις των διαγωνισμών και καταδικάζεται, γιατί καταστρέφει την αρμονία του μέτρου. Η αλήθεια πάντως είναι πως, ειδικά ως προς τη χρήση του εξάμετρου, η στάση των κριτών είναι συχνά συγκεκριμένη. Από τη μια επιδιώκουν μια όσο το δυνατόν συνεπή εφαρμογή των αρχαίων μέτρων, από την άλλη, σε κάθε ευκαιρία, επισημαίνουν τη δυσκολία εφαρμογής του εξάμετρου στην τονική ποίηση. Στον ποιητικό αγώνα του 1857 αφενός επαινούνται οι προσπάθειες συγγραφής σε αρχαία μέτρα, αφετέρου υπογραμμίζονται οι δυσκολίες αναβίωσης του δακτυλικού εξάμετρου και προτείνεται να περιορισθεί η χρήση του διότι: «καθ' όλα τα φαινόμενα εύτονοι εξάμετροι και εις μικρόν ποσόν δύσκολον είναι να στιχουργηθώσιν». Οι αναβιωμένοι εξάμετροι «άνευ συναλλαγής σπονδείων, έχουσι πολύ το ύπτιον και το μαλθακόν και υπολύπονται πολύ της δυνάμεως και της ποικιλίας ην προφανώς δεικνύουσι οι λεγόμενοι πολιτικοί».⁷²

Τέλος η συστοίχιση μέτρων και ποιητικών ειδών αποτελεί ένα ακόμα βασικό κανόνα της αρχαίας μετρικής που η πανεπιστημιακή κριτική προσπαθεί να διατηρήσει. Ειδικότερα, οι εισηγητές πολύ συχνά θυμίζουν την ορθή χρήση κάθε μέτρου σε σχέση με το ποιητικό είδος· ο ιαμβικός τρίμετρος πρέπει να χρησιμοποιείται στο δραματικό είδος, ο δακτυλικός εξάμετρος στο επικό και οι σαπφικές στροφές στη λυρική ποίηση. Σε μικτά ποιητικά είδη, όπως το ηρωικοκωμικό, το ιαμβικό μέτρο γίνεται γενικώς αποδεκτό.⁷³ Και αυτός όμως ο κανόνας, όπως και όλοι οι άλλοι που διατυπώνουν οι πανεπιστημιακοί κριτικοί, στην πράξη της ποιητικής γραφής εν τέλει ακυρώνονται, όχι τόσο από άγνοια των ποιητών όσο από μια αυξημένη δημιουργική διάθεση αναγέννησης.

Στην κριτική που ασκείται στην *Γρασομομαχία* (ηρωικοκωμικό ποίημα σε ιαμβικούς τρίμετρους) του Βερναρδάκη επισημαίνονται από τον Ραγκαβή όλα τα παραπάνω μετρικά σφάλματα: πολλοί ιαμβικοί τρίμετροι είναι ελλειπείς, κάποιοι δεν έχουν ορθή τομή (πενθημιμερή ή εφθημιμερή) αλλά τέμνονται στο μέσο του στίχου σε δύο διμέτρους βραχυκατάληκτους, ενώ η χρήση του τρίμετρου σε μακροσκελή μη

⁷¹ Το ίδιο ισχύει και για τις τομές του δακτυλικού εξάμετρου.

⁷² Έκθεση, 1857, σ. 28.

⁷³ Βλ. π.χ., Έκθεση, 1851, σ. 704, και Έκθεση, 1854, σ. 33, 36.

δραματικά ποιήματα μετατρέπεται σε έναν αχανή ωκεανό ιάμβων που οδηγεί σε πεζολογία.⁷⁴ Αυτή πάντως η ‘λανθασμένη στιχουργική πρακτική αναβίωσης’ του ιαμβικού τρίμετρου από τον Βερναρδάκη, η οποία ακολουθείται και στα δραματικά του έργα, θεωρείται ένας βασικός παράγοντας της λογοτεχνικής του επιβίωσης μέχρι σήμερα.⁷⁵

Στις εισηγητικές κρίσεις του Ραγκαβή συχνά διατυπώνονται και κανόνες για την ομοιοκαταληξία. Αυτό το στιχουργικό στοιχείο δεν προτείνεται από τον Ραγκαβή σε αντιστοιχία με την αρχαία μετρική, αλλά ως ‘επίκτητον κόσμημα’ της νέας ποίησης. Τα επιχειρήματα που επικαλείται, μάλλον αδύναμα:

Ο κανών ούτος έχει λόγον ακουστικόν. Αλλ’ αρκεί και ότι οι έξοχοι ποιηταί, ο Χριστόπουλος, ο Ρίζος, οι Σούτσοι εσεβάσθησαν αυτόν, ίνα ή απαράβατος. (Εκθεση, 1874, σ. 10)

Θα κλείσω την ενότητα με μία φράση του Ραγκαβή (περιλαμβάνεται στην εισηγητική έκθεση του ποιητικού διαγωνισμού του 1874) η οποία συμπυκνώνει το γενικό πνεύμα απολυτότητας που χαρακτηρίζει την πανεπιστημιακή κριτική:

Ουδείς αναγκάζεται να στιχουργή· ει δε τον μη δυνάμενον να στιχουργήση απταίστως, λέγομεν, απεχέτω. (ό.π.)

Όπου το επίρρημα ‘απταίστως’ υποδηλώνει τους απαράβατους στιχουργικούς κανόνες που για τον Ραγκαβή είναι οι εξής:

Εντέλεια λοιπόν περί το μέτρον, αυστηρότης περί τας τομάς, ακρίβεια περί την βαρύτονον ομοιοκαταληξίαν δια πάσης της ληγούσης συλλαβής, και προσέτι εύηχος των λέξεων συνδυασμός, ούτοι εισί οι απαράβατοι κανόνες της ορθής στιχουργίας, ήτις όμως ουδέν άλλο προσέτι εστίν, ή κοσμία εσθής, ης άνευ δεν δύναται ο ποιητής να παρουσιασθή ευσημίμως εμπρός των Μουσών. (Ραγκαβής, 1878, σ. 581)

Οι αντιδράσεις προς την ανελαστική μετρική αντίληψη της αναβίωσης που εκφράζεται μέσα από τους διαγωνισμούς είναι πολλές. Αυτές προέρχονται ως επί το πλείστον από υποψήφιους ποιητές που θεωρούν ότι οι παρατηρήσεις των κριτών στα ποιητικά τους έργα είναι άδικες και περιοριστικές. Τα παραδείγματα είναι πλήθος. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γεώργιου Ζαλοκώστα· με δύο ειρωνικά κείμενα στην *Ευτέρπη*, που συνοδεύουν τα ποιήματα, *Τα δάκρυα* και *η τελευταία νύξ*,⁷⁶ αποδοκιμάζει έντονα την εμμονή των κριτών στην αυστηρή τήρηση του αρχαίου δακτυλικού εξάμετρου:

⁷⁴ «Παρασύρει τον κάλαμον του ποιητού εις αχανήν ιάμβον ωκεανόν, και εν τη πεζή αποβαινούση πολυλογία, αναλύεται το άλας της ευφυΐας και το του σκώμματος δραστικόν, και αποπνίγονται αι ιδέαι» (Εκθεση, 1854, σ. 36).

⁷⁵ Βλ. Γαραντούδης, 2000, σ. 55.

⁷⁶ Με τα ποιήματα αυτά ο Ζαλοκώστας συμμετείχε στον ποιητικό διαγωνισμό του 1855.

Έμαθον δε ότι οι εξάμετροί μου δεν ήρεσαν εις τους διδασκάλους της ποιήσεως, διότι δεν είχαν τας κλασικάς τομάς, τας τομάς τας αναποφεύκτους. Πρώτην φοράν ακούω ότι η ποίησις πρέπει να τέρπει την όρασιν, και ουχί την ακοήν. Ελπίζω να μάθω βραδύτερον και άλλα άγνωστα προτού εις εμέ. (Ζαλοκώστας, 1855α, σ. 309)

Στο δεύτερο κείμενο, «Έν μάθημα εις τους διδασκάλους μου», η κριτική είναι εκτενέστερη και οξύτερη και η αμφισβήτηση όλων των ποιητικών αποφάσεων απροκάλυπτη:

Δεν ηπατήθην λοιπόν οι ακαδημαϊκοί διδάσκαλοι, δε μας έμαθαν μόνον ότι ο στίχος πρέπει να τέρπει την όρασιν, αλλ' εχάραξαν και κανόνας κλασικότερους, οίους ουδ' ωνειρεύθησαν ποτέ οι ποιητικής γράψαντες.

Μη λοιπόν, νέοι της Ελλάδος ποιηταί, μη μελετάτε τον Σταγειρίτην και τον Οράτιον, μη τον Όμηρον και τον Σαιξπήρον αναγινώσκετε, και έστε βέβαιοι ότι αναρριχάσθε μέχρι της υπάτης του Ελικώνος κορυφής. [...] Ιδού τι είπον [οι διδάσκαλοι]: 'Δεν επιτρέπομεν να λέγηται ποίησις όταν φράσις δεν συνδέηται δια μορίων συζευκτικών ούτε τον εξάμετρον παραδεχόμεθα τέλειον αν δεν έχη τας αδυσωπήτους τομάς – άνευ τομών δεν υπάρχει αρμονία'. [...]

Ίνα ποιήσωμεν εξαμέτρους αρκεί μόνη η συνδρομή του δεξιού ποδός μας συμπαίζοντες μεθ' υμών και συγχορεύοντος μετά του στίχου. Και όμως, ενώ είναι τοσοούτον εύκολος, αφέθη απαρατήρητος και ανεξέλεγκτος. Έπειτα λέγομεν ότι δεν μας φωτίζουν οι διδάσκαλοι.

Ειπέτε μοί όμως ποία τινά παρήγαγον αγαθά αι πέντε μέχρι της σήμεραν εκδοθείσαι ποιητικά αποφάσεις; [...]

Αντί δικαίαν περί γλώσσης και ύφους παρατηρήσεων, εδέχθητε τον άκρατον ελληνισμόν μετά του χυδαΐσμου αναμεμιγμένον, και παρ' ολιγον μακαρονικόν καταστήσατε τον ποιητικόν λόγον. (Ζαλοκώστας, 1855β, σ. 392-393, 397)

Στην τελευταία περίοδο, είναι εμφανής η σύνδεση της αναβίωσης με τη γλωσσική ιδεολογία του αρχαϊσμού. Ο Ζαλοκώστας δεν ήταν απόλυτα ενταγμένος στα πνεύμα του αθηναϊκού κλασικορομαντισμού, όπως εκφράστηκε από βασικούς εκπροσώπους του (π.χ. Ραγκαβή και Σούτσους) και δεν συμεριζόταν τις γλωσσικές απόψεις που υπαγόρευε ο αρχαϊσμός. Η μόρφωση και η πνευματική υπόσταση του Ζαλοκώστα σχετίζονται με τη δημοτικιστική παράδοση και την ιταλική λογοτεχνία.⁷⁷ Συνεπώς η αντίδραση του Ζαλοκώστα προβάλλει, σε μεγάλο βαθμό, αναμενόμενη και κατανοητή.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του Θεόδωρου Ορφανίδη. Αυτός, μαθητής και μιμητής της μετρικής θεωρίας του Ραγκαβή, αντέδρασε επίσης στο σχολαστικισμό της πανεπιστημιακής κριτικής και καταδίκασε έντονα την αυστηρή αναβίωση των αρχαίων μέτρων:

⁷⁷ Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Παναγιώτης Σούτσος στη *Νέα Σχολή...* (1853, σ. 72) διακηρύσσει ότι χάρη στη δική του μέθοδο, δηλαδή το γλωσσικό εξαρχαϊσμό, ο ποιητικός λόγος «λυτρούται από των αηδεστάτων χυδαΐσμων του Τερτσέτου και των αηδεστάτων μακαρονισμών του Ζαλοκώστου».

Μικρόνοες [...] τι μας μέλει ημάς τους ελευθέρους και Συνταγματικούς ποιητάς δια τας σχολαστικὰς σας τομάς; Αδιαφορούμεν δια τους δουλικούς κανόνας της μετρικής των ξεμωραμένων Θερσίου και Ασωπίου σας. Κάτω η μετρική. Ζήτω η ελευθερία της στιχουργίας. (Ορφανίδης, 1856, σ. 548, 550-551)

Ο Ορφανίδης υποστηρίζει τη φυσικότητα και την ελευθερία της δικής του στιχουργίας έναντι της τεχνητότητας των αυστηρά αναβιωμένων μέτρων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο υπερασπίζεται τους εξάμετρους του ποιήματος του, *Χίος Δούλη* που υποβλήθηκε στον ποιητικό διαγωνισμό του 1855. Τα ‘μετρικά σφάλματα’ που του καταλόγισε ο εισηγητής, Στέφανος Κουμανούδης, και συγκεκριμένα η χρήση εξάμετρων με ατόνιστη την πρώτη συλλαβή, εντάσσονται σε ένα γενικότερο πνεύμα στιχουργικής ελευθερίας κατά τη διαδικασία αναβίωσης της αρχαίας μετρικής. Εξάλλου ο Ορφανίδης νομιμοποιεί τη χρήση αυτών των ‘αντικανονικών’ εξάμετρων επικαλούμενος ως παράδειγμα και ανάλογη εφαρμογή του εξάμετρου από τον Ραγκαβή.⁷⁸

Οι αντιδράσεις αυτές, παρόλο που σε κάποιο βαθμό προέρχονται ίσως και από ευτελή και ιδιοτελή ελατήρια, π.χ. την πικρία των διαγωνιζόμενων ποιητών για τις παρατηρήσεις που τους έγιναν, ωστόσο καταδεικνύουν και θίγουν βασικά ζητήματα που αφορούν στο φαινόμενο της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων. Η τεχνητότητα των στίχων που αναβιώνουν αρχαία μέτρα, ο περιορισμός της ποιητικής ελευθερίας του δημιουργού, η προσκόλληση σε άσκοπους στιχουργικούς κανόνες, η εκτροπή της αναβίωσης και της ποιητικής δημιουργίας σε μια πρακτική σχολαστική και στείρα, αποτελούν τα κύρια επιχειρήματα που θα δούμε να επαναλαμβάνονται στις θεωρητικές αντιπαραθέσεις που αφορούν στην αναβίωση και λαμβάνουν χώρα κατά το 19^ο και τον 20^ο αιώνα. Αυτές σχετίζονται με μια διαφορετική αισθητική αντίληψη για την ποίηση και εκπορεύονται: α) από επτανήσιους λογίους και λογοτέχνες που αντιδρούν προς την αθηναϊκή εκδοχή της αναβίωσης, β) από αθηναίους ποιητές και λογίους της γενιάς του 1880, οι οποίοι ανήκουν σε άλλη λογοτεχνική και τεχνοτροπική ποιητική σχολή.

⁷⁸ Βλ. Ορφανίδης, 1859α σ. 289. Η καινοτόμος διάθεση της αναβίωσης που επιχειρεί ο Ορφανίδης προχωρεί ακόμα περισσότερο. Φθάνει στο σημείο να ανατρέψει έναν βασικό κανόνα της αρχαίας και της νέας στιχουργίας που αναφέρεται στην αντιστοιχία μέτρων και ποιητικών ειδών. Συγκεκριμένα συγγράφει σε ομοιοκατάληκτους δακτυλικούς εξάμετρους το σατιρικό ποίημα, *Η πόλις των Αθηνών*, θέλοντας να δείξει ότι ο εξάμετρος ταιριάζει όχι μόνο σε διηγηματικά επικά ποιήματα αλλά και σε σατιρικά. Βλ. Ορφανίδης, *ό.π.*, σ. 290.

Θεωρητικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις

Αντιδράσεις επτανησίων λογίων και λογοτεχνών κατά της (αθηναϊκής) αναβίωσης

Οι αντιδράσεις των επτανησίων κριτικών και ποιητών απέναντι στην αναβίωση που προωθούν οι αθηναίοι λόγιοι είναι γνωστές και έχουν ήδη μελετηθεί.⁷⁹ Η ευρύτητα και η ποικιλία τους ως προς το περιεχόμενο, το ύφος και την ένταση είναι αξιοσημείωτες. Από την έμμεση αρνητική υποδήλωση του Σολωμού στα 1823 μέχρι την απροκάλυπτη ειρωνεία του Ανδρέα Λασκαράτου και την ποιητική παρωδία του Ματαράγκα η αναγέννηση των αρχαίων μέτρων που επιβάλλεται από τους αθηναίους αντιμετωπίζεται αρνητικά από το σύνολο σχεδόν της επτανησιακής παράδοσης.

Μια σχηματική κατηγοριοποίηση αυτών των επικρίσεων ως προς τα επιχειρήματα που επικαλούνται θα αναδείκνυε την ουσιαστική διαφοροποίηση των επτανησίων και των αθηναίων ως προς την αναγέννηση της αρχαίας στιχουργικής παράδοσης. Κατά πρώτον οι αντιδράσεις αποδοκιμασίας σχετίζονται με την άρνηση της βασικής αρχής της θεωρίας περί αναβίωσης· οι Επτανήσιοι θεωρούν ότι οι νεοελληνικοί στίχοι δεν ταυτίζονται με τους αρχαίους και δεν οργανώνονται ρυθμικά ούτε μετρούνται με βάση τον αρχαίο πόδα αλλά με τις συλλαβές. Έτσι η άρνηση της αντιστοιχίας ανάμεσα στο αρχαίο και το νέο μετρικό σύστημα αποκλείει κάθε περιθώριο αναβίωσης. Αυτό το επιχείρημα απαντά σε κείμενα του Σολωμού, του Μελισσινού και του Λασκαράτου που παρουσιάζονται απόλυτα αντίθετοι στο φαινόμενο της αναβίωσης.⁸⁰

Στα περισσότερα επτανησιακά κείμενα η αρνητική αντιμετώπιση της αναβίωσης των Αθηναίων εστιάζει σε ζητήματα, όπως: η τεχνητότητα του στίχου, η έλλειψη ζωντάνιας και αισθητικής καταξίωσης, ο περιορισμός της ποιητικής ελευθερίας και άλλα ζητήματα αισθητικής, ως επί το πλείστον, φύσεως. Ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής, π.χ., αναπαράγει τις απόψεις του πατέρα του, που αποδοκιμάζει τη χρήση του δακτυλικού εξάμετρου ως «ποιητικόν μέσον δυνάμενον να χρησιμεύσει εις ποιητάς θέλοντας να γράψωσιν ελευθέρως» και παρουσιάζει ως εξής την απορριπτική πρόταση του πρόγονού του (την οποία φυσικά συμμερίζεται και ο ίδιος):

⁷⁹ Βλ. Γαραντουδής, 1998β, σ. 229 και 2000, σ. 55-57.

⁸⁰ Βλ., π.χ., τις σχετικές μαρτυρίες από τον Διονύσιο Σολωμό (1979⁴, σ. 99-100), τον Σπυρίδωνα Μελισσινό (1856, σ. 149) και τον Ανδρέα Λασκαράτο (1865, σ. 5) που συγκεντρώνει ο Γαραντουδής (1998β, σ. 229) αναφερόμενος ειδικά στο θέμα αυτό. Εδώ περιλαμβάνονται στο παράρτημα σ. 78-79. Ο Μελισσινός βέβαια αρκετά αργότερα, στα 1879, θα κάνει κάποιες υποχωρήσεις και θα ενσωματώσει στη μετρική του θεωρία, που παρουσιάζεται στο δοκίμιο, *Θεωρία τινές περί Στιχουργίας*, ορισμένα στοιχεία της αθηναϊκής αναβίωσης. Ο Γαραντουδής μάλιστα θεωρεί την περίπτωση του Μελισσινού ενδιαφέρουσα, «ως μια μάταιη προσπάθεια να συμβιβαστούν τα ασυμβίβαστα: οι ιταλογενείς μετρικές απόψεις [...] με την αρχαϊζουσα επίδραση της αθηναϊκής σχολής» (1989, σ. 78).

Βεβιασμένοι, έλεγεν, ούτοι να μεταχειρίζονται τους τύπους της αρχαίας ποιήσεως, θα εδεσμεύοντο στην κατασκευήν ψηφιδωτού ποιητικού, θα κατεστρέφετο εν αυτοίς πάσα πρωτοτυπία, θα κατεδικάζοντο να περιστρέφονται εντός του ορισμένου εκείνου κύκλου των παρά τοις αρχαίοις εικόνων και εκφράσεων. (Καραθεοδωρής, 1882, σ. 99)⁸¹

Οι λέξεις *βεβιασμένοι* και *εδεσμεύοντο* παραπέμπουν στην αίσθηση της ποιητικής ανελευθερίας που συνεπάγεται η χρήση των αρχαίων μέτρων, ενώ η έλλειψη πρωτοτυπίας, που απορρέει από τον εγκλωβισμό του ποιητή στις στιχουργικές και εκφραστικές συμβάσεις της αρχαίας ποίησης, υποβιβάζει τη σύνθεση αρχαιοπρεπων στίχων σε μια πράξη αντιγραφής.

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω η αισθητική απαξίωση των ποιημάτων που αναβιώνουν αρχαία μέτρα είναι το βασικό επιχείρημα που επικαλούνται οι εκπρόσωποι της επτανησιακής παράδοσης. Ο Ανδρέας Λασκαράτος αντιπαραθέτει την ηχητική καλαισθησία των δικών του ποιημάτων με τους στίχους σε αρχαία μέτρα που θεωρεί ότι περιέχουν στοιχεία ‘απολιθωμένα’.⁸²

Εκτός από τα παραπάνω κριτήρια αισθητικού χαρακτήρα, η απορριπτική στάση των Επτανησίων απέναντι στη θεωρία περί αναβίωσης των Αθηναίων απορρέει σίγουρα και από την ευρύτερα ανταγωνιστική και συγκρουσιακή σχέση μεταξύ λογοτεχνικού κέντρου και περιφέρειας.⁸³ Η έλλειψη πολεμικών κειμένων ή έστω αρνητικών τοποθετήσεων απέναντι στη θεωρία του Λευκάδιου Ιωάννη Ζαμπέλιου, που, για πρώτη φορά, εισηγήθηκε και εφάρμοσε ποιητικά την αναβίωση του αρχαίου ιαμβικού τρίμετρου, συνηγορεί στο συμπέρασμα αυτό. Η ουσία πάντως είναι πως και η θεωρία του Ζαμπέλιου όπως και αυτή των Αθηναίων λόγιων δεν υποστηρίχθηκε ούτε υιοθετήθηκε από τους Επτανήσιους ποιητές κατά τη δημιουργία πρωτότυπων ποιητικών κειμένων.⁸⁴

⁸¹ Βλ. ολόκληρο το σχετικό παράθεμα στο παράρτημα, σ. 79.

⁸² Βλ. Λασκαράτος, 1983, σ. 139. Ως ‘απολιθωμένο’, ‘πεθαμένο’ και ‘αναχρονιστικό’ σύστημα χαρακτηρίζει, άλλωστε, με ιδιαίτερη ειρωνεία, και ολόκληρη τη μετρική θεωρία αναβίωσης του Ραγκαβή, βλ. Λασκαράτος, 1889, 139, ενώ ο Ιούλιος Τυπάλδος (1953, σ. 356-359) και ο Ιάκωβος Πολυλάς (1959², σ. 257-258, 265) αμφισβητούν ευθέως την αισθητική των ποιητικών κειμένων του Ραγκαβή (Βλ. Γαραντούδης, 2000, σ. 55).

⁸³ Η απόκλιση της αθηναϊκής και της επτανησιακής ποιητικής παράδοσης την περίοδο αυτή είναι γνωστή και δεν χρειάζεται ανάπτυξη. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσει ο Γαραντούδης και τα παραπάνω κείμενα του Τυπάλδου και του Πολυλά, προσλαμβάνοντάς τα ως «απάντηση των Επτανησίων στη στιχουργική κριτική που τους ασκούσε την ίδια περίοδο ο Ραγκαβής» (ό.π., σ. 56). Αυτή αφορούσε κυρίως στην υιοθέτηση ιταλικών στιχουργικών στοιχείων, π.χ. της συνίζησης από τους Επτανήσιους λογοτέχνες.

⁸⁴ Η ύπαρξη κάποιων περιπτώσεων αναβίωσης των αρχαίων μέτρων αφορά σε κείμενα που μεταφράζονται, όπως η μετάφραση του Τίβουλου (βιβλίο Α΄, Ελεγείο Γ΄) από τον Πολυλά. Ο επτανήσιος λόγιος αποδίδει το ελεγειακό δίστιχο (συντίθεται από ένα δακτυλικό εξάμετρο και ένα πεντάμετρο) με ένα δεκαεπτασύλλαβο και ένα δεκαπεντασύλλαβο στίχο. Δείγματα όπως αυτό αποτελούν εξαιρέσεις που, ασφαλώς, δεν αναιρούν τον κανόνα σύμφωνα με τον οποίο οι Επτανήσιοι απορρίπτουν και πολεμούν την αναβίωση της αρχαίας μετρικής που μεθοδεύεται από τους Αθηναίους. Στο Προλογικό της σημείωμα της μετάφρασης του Τίβουλου η διάκριση που κάνει ο Πολυλάς ανάμεσα στη νόθο εισαγωγή των αρχαίων μέτρων και στην ορθή χρήση τους από τους Επτανήσιους είναι σαφής: «Το μέτρον τούτο έχει την αρετήν να συνδυάζη την επικήν μεγαλοπρέπειαν με την λυρικήν γοργότητα, ώστε να εκφράση διαφόρους διαθέσεις της ψυχής. Μη παραδεχόμενοι την, κατά την κρίσην μας, νόθον εισαγωγήν των αρχαίων μέτρων εις την νεωτέρα στιχουργίαν, ενομίσαμεν ότι, δια να διατηρήσωμεν τον εξωτερικόν και εσωτερικόν χαρακτήρα του ηρωελεγείου, δυνάμεθα, χωρίς

Οι ποιητές της Επτανησιακής Σχολής αρέσκονται σε μια λιγότερο κανονιστική και περιοριστική μορφή αναβίωσης, όπως αυτή που αναπτύχθηκε στην Ιταλία. Πρόκειται, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, για την αναγέννηση της βάρβαρης ποίησης. Αυτή εστιάζει πρωτίστως στη μορφική αναπαράσταση των αρχαίων στροφικών σχημάτων της λυρικής ποίησης και αφήνει πολλά περιθώρια στον παράγοντα της επινόησης και της πρωτοτυπίας. Σε επίπεδο στιχουργικής πρακτικής τα παραδείγματα αυτής της αναβίωσης σαπφικών και αλκαϊκών στροφικών σχημάτων που συνδέονται με την ιταλική επίδραση είναι πολλά.⁸⁵

Τη θεωρητική υποστήριξη της επτανησιακής, διαμεσολαβημένης, αναβίωσης των αρχαίων μέτρων αναλαμβάνει, σε όνιμο βέβαια χρόνο, ο Γεράσιμος Σπαταλάς. Αυτός δημοσιεύει περισσότερα από είκοσι δοκιμακά κείμενα στα οποία αναφέρεται στη σχέση ταύτισης αρχαίας και νέας μετρικής και ειδικότερα στη βάρβαρη ποίηση· υποστηρίζει την αρχαιοελληνική προέλευση κάθε νεοελληνικού μέτρου αλλά και κάποιων ιταλικών στιχουργικών σχημάτων (π.χ. του ενδεκασύλλαβου).⁸⁶

Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι Γεράσιμος Σπαταλάς συνιστά κατά κάποιο τρόπο την επτανησιακή μετάλλαξη του Σούτσου όσον αφορά στο επίπεδο της ακυρολεξίας και της ανεδαφικής αναγωγής κάθε στιχουργικού σχήματος – και μάλιστα κάποια ιταλικής προελεύσεως – στην αρχαία μετρική. Διότι η θεωρία του, παρά το γεγονός ότι εστιάζει κυρίως στην αναβίωση της βάρβαρης ποίησης, χαρακτηρίζεται από την ίδια σαθρή μέθοδο και την ίδια ισοπεδωτική οπτική με αυτήν του Παναγιώτη Σούτσου. Ο Σπαταλάς, κατά το παράδειγμα του αθηναίου ποιητή, ανάγει κάθε στιχουργικό σχήμα στην ίδια μήτρα, την αρχαία ποίηση. Υποστηρίζει ένθερμα την αρχαία καταγωγή του ιταλικού ενδεκασύλλαβου⁸⁷ και, όπως και ο Σούτσος, αναβαπτίζει την ομοικαταληξία σε στοιχείο της αρχαίας στιχουργίας

παραβίασιν του κανονικού ρυθμού, να επεκτείνωμεν από δύο συλλαβάς τον 15σύλλαβον, ώστε ο νέος αυτός στίχος να ανταποκρίνεται προς τον εξάμετρον» (Πολυλάς, 1891, σ. 148). Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου. Ενδιαφέρουσα ως προς το θέμα αυτό είναι και η φιλολογική αντιπαράθεση ανάμεσα στη Λιλή Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου και τον Γαραντούδη. Με σημείο αναφοράς τη μελέτη του Καλοσγούρου «Κριτικά παρατηρήσεις περί της μεταφράσεως του Αμλέτου Ι. Πολυλά» (1891) η πρώτη (βλ. Παπαδοπούλου, 1998, σ. 572-573) υποστηρίζει ότι ο μαθητής του Πολυλά ενσωματώνει τη στιχουργία του Ραγκαβή, ενώ ο Γαραντούδης (βλ. 1998α, σ. 230-231) επισημαίνοντας πολύ εύστοχα τη στοιχειώδη διάκριση ανάμεσα στην τεχνική (αθηναϊκή) και φυσική (Επτανησιακή) αναβίωση που διέπει τη σκέψη του Κερκυραίου κριτικού (συνάρτηση της διαφορετικής γλώσσας, της απουσίας της χασμωδίας και της έλλειψης της μονοτονίας) αρνείται κάθε τέτοια υπόθεση.

⁸⁵ Εδώ περιλαμβάνονται π.χ. οι ωδές (1824 και 1826) του Ανδρέα Κάλβου και οι *Βάρβαροι στίχοι* (1900) του Στέφανου Μαρτζώκη. Περισσότερα για την αναβίωση της βάρβαρης ποίησης στα Επτάνησα βλ. Βαγενάς, 1972, σ. 1-15 και Γαραντούδης, 1991, σ. 33-55.

⁸⁶ Τα κείμενά του δημοσιεύονται ασφαλώς στον εικοστό αιώνα αλλά είναι ενδεικτικά του τρόπου με τον οποίο η αναβίωση γινόταν αντιληπτή στους κόλπους της επτανησιακής ποιητικής σχολής από τον 19^ο αιώνα. Ειδικότερα αυτά αφορούν στη σχέση αρχαίας και νέας μετρικής: Σπαταλάς, 1919, σ. 93-94, 1928, σ. 133-134, 1928β, σ. 165-169, 203-207, 1929, σ. 198-199, 1930, σ. 611-613, 1935, σ. 106-109, 1951, σ. 9, 1960, σ. 113-137, 1962, σ. 83-93, στην αναβίωση των αρχαίων μέτρων: Σπαταλάς, 1933, σ. 3-5, 1961-1962, σ. 120-156, 1963, σ. 74-75, 77, 88-89, 111-112, 134, 1968, σ. 201-203, και στην αρχαιοελληνική προέλευση του ενδεκασύλλαβου: 1952, σ. 1138-1144. Ο Σπαταλάς είναι ο δεύτερος, μετά τον Ραγκαβή σε αριθμό θεωρητικών κειμένων που αναφέρονται στο φαινόμενο της αναγέννησης της αρχαίας μετρικής.

⁸⁷ Βλ. π.χ. Σπαταλάς, 1952, σ. 1138-1144. Στο κείμενο αυτό τα ιταλικά σονέτα και τα ποιήματα του Δάντη και του Πετράρχη προσλαμβάνονται ως επιβιώσεις της αρχαία στιχουργίας.

προκειμένου να ‘επιβεβαιωθεί’ και να ισχυροποιηθεί η ταύτιση της νέας ελληνικής με την αρχαία μετρική. Άλλο ενδεικτικό στοιχείο της ακραίας και απόλυτα ισοπεδωτικής θεωρίας του Σπαταλά αποτελεί και το γεγονός ότι συνδέει, κατ’ επανάληψη, την ποίηση του Διονύσιου Σολωμού με το φαινόμενο της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων (!).⁸⁸ Εκτός όμως από αυτές τις ομοιότητες ως προς την μεθοδολογική προσέγγιση και προώθηση της αναβίωσης, η θεωρία του Σπαταλά, αλλά και γενικότερα η μετρική πρόταση περί αναβίωσης που διατυπώνουν οι Επτανήσιοι, κυρίως στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, αντιτίθεται στη στιχουργική θεωρία του Ραγκαβή και των Αθηναίων κλασικορομαντικών ποιητών. Οι αντιδράσεις, όπως είδαμε, είναι πλήθος. Ως εκ τούτου η διάκριση σε αθηναϊκή και επτανησιακή αναβίωση για την οποία κάνει λόγο ο Γαραντούδης, κρίνεται ορθή και αναγκαία.⁸⁹

Τα διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά ανάμεσα στις δύο εκδοχές αναβίωσης του 19^{ου} αιώνα - είναι πολλά και αφορούν ποικίλα θέματα.⁹⁰ Ως προς το θεωρητικό επίπεδο που μας απασχολεί εδώ, επισημαίνω απλώς το εξής: οι βασικοί εκπρόσωποι του αθηναϊκού κλασικορομαντισμού στο σύνολό τους υποστηρίζουν την αναβίωση όλων των μετρικών σχημάτων της αρχαίας ποίησης με τη δημοσίευση ενός μεγάλου αριθμού δοκιμασιακών κειμένων.

Αντίθετα το δοκιμαϊκό υλικό των επτανησίων που αφορά στην αναβίωση είναι περιορισμένο.⁹¹ Επιπρόσθετα επαναλαμβάνω και εδώ την ποιοτική διαφορά ανάμεσά τους: κανονιστική, ρυθμιστική και εν τέλει περιοριστική η αθηναϊκή θεωρητική εκδοχή, περισσότερο ελαστική και ελεύθερη η επτανησιακή. Γι’ αυτό η τελευταία συνίσταται στην εφαρμογή των στροφικών σχημάτων της αρχαίας λυρικής ποίησης και αρνείται κατηγορηματικά την αναβίωση του δακτυλικού εξάμετρου.⁹²

Η αθηναϊκή αναβίωση τροφοδοτήθηκε κυρίως στη βάση της ιδεολογίας. Ο παράγοντας της αισθητικής και λογοτεχνικής καταξίωσης συχνά παραβλεπόταν συνειδητά.⁹³ Η επτανησιακή εκδοχή από την άλλη, ανεξάρτητα από τη λογοτεχνική αξία που έχουν σήμερα τα ποιήματα με αναβιωμένους στίχους, δεν αγνοούσε ποτέ τον αισθητικό παράγοντα ούτε θυσίαζε την καλαισθησία στο βωμό της ιδεολογίας.

⁸⁸ Βλ., π.χ. Σπαταλάς, 1928α, σ. 133-134, 1928β, σ. 165-169, 203-207 και 1960, σ. 47, 49-50, 54-56.

⁸⁹ Βλ., Γαραντούδης, 1989, σ. 79-80 (για διαφορετική προέλευση: γερμανική και ιταλική αντίστοιχα) 1991, σ. 33-55. Βλ. ιδίως σ. 47-48.

⁹⁰ Βλ., ό.π.

⁹¹ Εξαίρεση αποτελεί η πληθωρική θεωρητική υπεράσπιση της αναβίωσης από τον Σπαταλά, η οποία όμως αναπτύσσεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και όχι στο 19^ο που αποτελεί το κύριο αντικείμενό μας εδώ.

⁹² Μόνο ο Ζαμπέλιος διάκειται θετικά ως προς την εφαρμογή του δακτυλικού εξάμετρου στη νεοελληνική στιχουργία. Η αναφορά του σ’ αυτό το μέτρο, διατυπωμένη εν είδει ευχής ή προτροπής, έχει ασφαλώς το χαρακτήρα επιδοκιμασίας, αλλά δε συνιστά προγραμματική υποστήριξη του εξάμετρου από το Λευκαδίτη ποιητή: «Α, αν εδύνατο να μιμηθώμεν και να εισάξωμεν και τον εξάμετρον ηρωϊκόν! ο Κύριος Αλέξανδρος Ρίζου Ραγκαβής εσχάτως εξέδωκε άξια δοκίμια, και κατ’ εμέ τούαυτα, να ελκύσωσι την προσοχήν και την μελέτην των πεπαιδευμένων». Ζαμπέλιος, 1860, σ. 486.

⁹³ Ως προς το θέμα αυτό χαρακτηριστική και εύστοχη είναι η άποψη που διατυπώνει η Μ. Μητσού (1997, σ. 13-14) όσον αφορά, π.χ., στην αναβίωση του Τανταλίδη: «Στον Ηλία Τανταλίδη χειροκροτείται η ανάσταση του παλαιού εξάμετρου, ανεξάρτητα από το αισθητικό αποτέλεσμα που παράγεται. Το μόνο ζητούμενο για την ώρα είναι η εξοικείωση με τον άγνωστο ήχο». (Η υπογράμμιση δική μου). Η άποψη αυτή αφορά σίγουρα στην αναβίωση που επιχειρείται από τους περισσότερους αθηναίους ποιητές.

Αντιδράσεις από Αθηναίους λογίους και λογοτέχνες της Γενιάς του 1880. Το τέλος της θεωρίας για την αναβίωση των αρχαίων μέτρων

Οι αντιδράσεις αυτές συνδέονται με την περίοδο παρακμής της θεωρίας της αναβίωσης και με ένα τελικό στάδιο της συστηματικής εφαρμογής των αρχαίων μέτρων. Το εγχείρημα της επαναφοράς των αρχαιομορφών σχημάτων, το οποίο ξεκίνησε στη δεκαετία του 1830 και κορυφώθηκε στα 1850 στο πλαίσιο του Αθηναϊκού κλασικορομαντισμού, αποδοκιμάζεται από τους εκπρόσωπους της ποιητικής γενιάς του 1880.⁹⁴ Από αυτούς: α) άλλοι, όπως ο Κωστής Παλαμάς, επικρίνουν έμμεσα το σχολαστικισμό της αθηναϊκής αναβίωσης και γενικώς απηχούν μετρικές απόψεις επτανησιακής / ιταλικής προέλευσης⁹⁵ και β) άλλοι επιχειρούν να την ανατρέψουν δυναμικά, καθώς την προβάλλουν ως ‘ανιστόρητη’ και ‘ανεπισημονική’, όπως ο Στίλπων Κυριακίδης.⁹⁶ Ανεξάρτητα πάντως από τα ποικίλα επιχειρήματα που επικαλούνται, όλες αυτές οι αντιδράσεις εντάσσονται στο γενικότερο πνεύμα αμφισβήτησης και ανατροπής που χαρακτηρίζει κάθε διαδικασία μετάβασης από τη μια ποιητική σχολή στην άλλη.

Ωστόσο, θα πρέπει να γίνει σαφές ότι η υποχώρηση του φαινομένου της αναβίωσης από το 1880 και εξής και το τέλος αυτής της θεωρίας δεν οφείλεται στην υπερίσχυση των νέων αντίπαλων λογίων που πείθουν για την ορθότητα των επιχειρημάτων τους ούτε σημειώνεται κατά τρόπο απότομο. Αντιθέτως είναι μια φυσική εξέλιξη που προκύπτει μετά από στιχουργικούς πειραματισμούς περίπου τριάντα ετών. Το γεγονός αυτό μάλιστα υποβοηθάται, κάποτε, και από την μεταστροφή ή έστω την υποχώρηση ακόμα και των ίδιων των θασιωτών της αναβίωσης· με το πέρασμα του χρόνου συνειδητοποιούν το ανέφικτο της μετρικής τους απόπειρας και προσαρμόζονται στα νέα λογοτεχνικά και ποιητικά δεδομένα.⁹⁷

⁹⁴ Σποραδικές αντιδράσεις και πιο συχνά υποχωρήσεις από την αυστηρή και κανονιστική μορφή αναβίωσης εντοπίζονται ασφαλώς και νωρίτερα. Ακόμα και μέσα στο πλαίσιο των ποιητικών διαγωνισμών που, όπως είδαμε προηγουμένα, απετέλεσε βασικό μέσο ενίσχυσης της μετρικής θεωρίας για την αναγέννηση των αρχαίων μέτρων στη δεκαετία του 1850· ειδικότερα στα τέλη του 1860 και στα 1870 παρατηρείται άμβλυση και αποδυνάμωση της αρχικής στόχευσης των διαγωνισμών για επιστροφή στην αρχαία μετρική (αλλά και στην αρχαία γλώσσα). Χαρακτηριστικό παραδείγμα αποτελεί η περίπτωση του Δημητρίου Σεμιτέλου· αντίθετος στη μετρική θεωρία του Ραγκαβή (την οποία απορρίπτει στο σύνολό της στην *Ελληνική Μετρική* του, το 1894) στα 1867, από τη θέση του εισηγητή των ποιητικών διαγωνισμών, καταδικάζει τη χρήση του δακτυλικού εξάμετρου (Βλ. Έκθεση, 1867, σ. 55-56). Επιπρόσθετα και άλλα μέλη της κριτικής επιτροπής, κυρίως όσοι συνθέτουν την ‘παράταξη των Κοραϊστών’ όπως π.χ., ο Βερναρδάκης, ο Ασώπιος, ο Μιστριώτης, ο Κουμανούδης, κ.α., αποκλίνουν από την αναβίωση ‘των βαρβαριστών’ που προωθείται από τον Ραγκαβή, τους Σούτσους και τον κύκλο τους (τη διάκριση της επιτροπής των ποιητικών διαγωνισμών σ’ αυτές τις δύο παρατάξεις κάνει ο Π. Μουλλάς, βλ. 1977, σ. 270). Π.χ. ο Δ. Βερναρδάκης προλογίζοντας το δράμα του *Μερόπη* (1864) κάνει λόγο για τη νέα *ιαμβική στιχουργία* που υιοθετεί και δηλώνει τη διαφοροποίησή της από προγενέστερες απόπειρες αναβίωσης του τρίμετρου που επιμένουν στην αυστηρή τήρηση των τομών και άλλων αρχαίων κανόνων, Βλ. Βερναρδάκης, 1864, σ. 137.

⁹⁵ Βλ. Παλαμάς, 1892, σ. 261-263 και 1894, σ. 274-275. Για το συσχετισμό των στιχουργικών απόψεων του Παλαμά με την επτανησιακή μετρική βλ. Γαραντούδης, 2000, σ. 57.

⁹⁶ Βλ. Κυριακίδης, 1923, σ. 417-433. Αναλυτική παρουσίαση και σχολιασμό και αυτής της αντίδρασης κάνει ο Γαραντούδης, 2000, σ. 57-58.

⁹⁷ Βλ. π.χ. του Ραγκαβή και του Σούτσου προηγουμένα, σ. 20-21 και σ. 21-22, αντίστοιχα.

Μέσα σε αυτό το γενικό κλίμα αποδυνάμωσης του φαινομένου της αναβίωσης, στη δεκαετία του 1890, εντοπίζονται κάποιες εκδηλώσεις υποστήριξης και συμπόρευσης με αυτή τη μετρική θεωρία. Πρόκειται για τη δημοσίευση των εγχειριδίων στιχουργικής του Παναγιώτη Γριτσάνη και του Τυρταίου [Θεόδωρου Αποστολόπουλου]· τα βιβλία αυτά συνάδουν με τη μετρική θεωρία του Ραγκαβή και ουσιαστικά αναπαράγουν περισσότερο ή λιγότερο έντονα τις στιχουργικές του απόψεις και την ορολογία του.⁹⁸ Η περίπτωση μάλιστα της μετρικής του Γριτσάνη είναι ενδεικτική μιας πιστής έως δουλικής μίμησης της θεωρίας του Ραγκαβή. Ο τίτλος του βιβλίου του: *Στιχουργική της Καθ' ημάς Νεωτέρας Ελληνικής Ποιήσεως και αντιπαράθεσις των στίχων ταύτης προς τους της αρχαίας*, η δομή του, ο τρόπος που περιγράφει τη νεοελληνική στιχουργική του και η στόχευσή του, παραπέμπουν από την πρώτη ανάγνωση στο δοκίμιο του Ραγκαβή, *Περί της αρχαίας Ελληνικής προσωδίας, και παράθεσις αυτής προς την νέαν* (1836).⁹⁹

Συγκεφαλαιώνοντας θα μπορούσαμε να πούμε πως η θεωρητική ανασκόπηση του φαινομένου της αναβίωσης στο 19^ο αιώνα καταρχήν καταδεικνύει αυτό που παρατηρήθηκε και εισαγωγικά: Τη δυναμικότητα της αναβίωσης στον πνευματικό και λογοτεχνικό κύκλο της Ελλάδας. Το πλήθος των δοκιμιακών κειμένων υποστήριξης και απόρριψης της θεωρίας της αναβίωσης αποδεικνύει ότι αυτή απετέλεσε πράγματι κυρίαρχο λογοτεχνικό προβληματισμό σε ολόκληρο το 19^ο αιώνα και απασχόλησε το σύνολο των λογίων. Σε ένα δεύτερο επίπεδο η ανασκόπηση του φαινομένου της αναβίωσης επιτρέπει τη συσχέτιση κάθε απόπειρας αναβίωσης της αρχαίας μετρικής - ανεξάρτητα από την προέλευσή της και τις διαφοροποιήσεις της - με τον παράγοντα της ιδεολογίας. Η χρήση του όρου 'μετρικός ελληνοκεντρισμός' αποδίδει απόλυτα τη σχέση αυτή.¹⁰⁰ Στην επτανησιακή εκδοχή της αναβίωσης τόσο ο ελληνοκεντρισμός του Ζαμπέλιου όσο και του Σπαταλά είναι χαρακτηριστικός.¹⁰¹ Στην περίπτωση του Ζαμπέλιου οι όροι που αποδίδουν την ιδεολογική διάσταση της στιχουργίας του κυμαίνονται από την 'αρχαιολατρεία' μέχρι και τις έννοιες του «αδιάλλακτου μισοξενισμού» και «εθνικισμού».¹⁰²

Από την άλλη η αναβίωση που υποστηρίζουν οι αθηναίοι εκπρόσωποι του κλασικορομαντισμού, όπως ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, ο Παναγιώτης Σούτσος κ.α. συναρτάται με την ιδεολογία του αρχαϊσμού που επιβάλλεται την περίοδο που

⁹⁸ Βλ. Γριτσάνης, 1891 και [Αποστολόπουλος], 1891.

⁹⁹ Ο Γαραντούδης μάλιστα (1989, σ. 40-42), παρουσιάζοντας αυτές τις όψιμες αρχαιοπρεπείς τάσεις επιχειρεί να δώσει και μια ερμηνεία τους. Ειδικότερα αναφερόμενος στην περίπτωση του Γριτσάνη σημειώνει: «Πως μπορούν να διακαιοποιηθούν τέτοιες απόψεις σε μια εποχή που η κυρίαρχη τάση της ελληνικής ποίησης (η γενιά του 1880) τις έχει ξεπεράσει; Η απάντηση είναι απλή: ο Γριτσάνης είναι ουσιαστικά ο τελευταίος απολογητής της ρομαντικής αισθητικής»· ως ικανές αποδείξεις για αυτό θεωρεί την υπεράσπιση της καθαρεύουσας από το Γριτσάνη και την παράθεση στο βιβλίο του παραδειγμάτων αποκλειστικά από την ποιητική παραγωγή της αθηναϊκής σχολής.

¹⁰⁰ Βλ. Γαραντούδης, 2000, σ. 59.

¹⁰¹ Για το μετρικό ελληνοκεντρισμό του δεύτερου βλ. την εισαγωγή των Ευριπίδη Γαραντούδη και Άννας Κατσιγιάννη, στο Σπαταλάς, 1997, σ. χλιχ-χλιι.

¹⁰² Βλ. Σιδέρης 1943, σ. κ': «Η στιχουργική του [του Ζαμπέλιου] ξεκινάει και αυτή από την ίδια πηγή της αρχαιολατρείας και της αντιδημοκρατικής του ιδεολογίας». Όσο για τους ακραίους χαρακτηρισμούς, αυτοί διατυπώνονται από τον Μπαρλά (1956, σ. 1282) και αφορούν στο σύνολο της ποιητικής του Ζαμπέλιου.

εξετάζουμε.¹⁰³ Αυτή η ισχυρή τάση επιστροφής στην αρχαιότητα από το 1830 και μετά δεν απαντά μόνο σε επίπεδο γλωσσικό, ποιητικό και στιχουργικό αλλά επηρεάζει κάθε έκφανση της καθημερινής ζωής των αθηναίων.¹⁰⁴

¹⁰³ Αυτό έχει ήδη υποστηριχθεί από μελετητές, όπως η Μητσού, 1997, σ. 12 και ο Γαραντούδης, 2000, σ. 59. Ως προς του λόγους που εξηγούν αυτή τη στροφή προς τον αρχαϊσμό ο Μουλλάς, (1993α, σ. 54) αναφέρει: «Η οργάνωση του κράτους και η στελέχωσή του, σε μεγάλο βαθμό από τους Φαναριώτες· η ανάγκη επιβολής μιας ενιαίας γλώσσας, τη στιγμή μάλιστα που η μετεπαναστατική ιδεολογία, ρομαντική στην ουσία της, βασίζεται στην ‘ενότητα’ και στην ύπαρξη στενών δεσμών ανάμεσα στον νέο και στον αρχαίο ελλητισμό· οι ιδιοτυπίες, τέλος ενός ρομαντισμού που συγχέεται με τον κλασικισμό και εκστασιάζεται μπροστά σε κάθε αρχαίο μορφικό στοιχείο, είναι μερικοί από τους λόγους που εξηγούν μια στροφή, ολοένα και αποκλειστικότερη, προς τον αρχαϊσμό». Και αλλού (1993, σ. 272-273) δίνει επίσης μια εύστοχη ερμηνεία της αρχαϊστικής ιδεολογίας των αθηναίων ρομαντικών: «Η αρχαϊστική προσπάθεια του Π. Σούτσου βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη μεγαλοϊδεατική δυναμική της εποχής [...] Από τη στιγμή που ένα όραμα του κόσμου δημιουργείται, δεν επενδύεται εντελώς φυσικά, αν όχι σε μια ορισμένη γλωσσική μορφή, τουλάχιστον όμως σ’ ένα ορισμένο γλωσσικό ύφος, ομόλογο με τα νέα αιτήματα που πρέπει να εκφραστούν; Αυτό το ύφος χρειάζεται τώρα να επιδείξει, πριν απ’ όλα την ελληνικότητά του, τους αρχαίους τίτλους του, την αντίθεσή του προς οποιοδήποτε ξενικό στοιχείο. Αδιάφορο αν το νέο ιδεολογικό σύστημα, κομμένο και ραμμένο στα μέτρα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, έχει όλα τα γνωρίσματα της εποχής στην οποία εκπονήθηκε. Το ζήτημα είναι από τη μια μεριά ν’ αποκρουσθούν οι συκοφαντικές επιθέσεις (Fallmerayer), κι από την άλλη να προωθηθεί η υπόθεση του αλυτρωτισμού».

¹⁰⁴ Βλ. Αλ. Πολίτης, 1998, ειδικά σ. 107-134.

Β΄ Μέρος Πραγμάτωση

Στην ενότητα αυτή θα παρουσιαστεί και θα σχολιαστεί η εφαρμογή της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων σε επίπεδο ποιητικής γραφής. Ειδικότερα, θα εξεταστεί η χρήση του δακτυλικού εξάμετρου και του ιαμβικού τρίμετρου με βάση την πρωτότυπη ποιητική παραγωγή δέκα βασικών ποιητών του 19ου αιώνα.¹⁰⁵ Αντ. Αντωνιάδη, Αγ. Βλάχου, Σπ. Βασιλειάδη, Δ. Βερναρδάκη, Γ. Ζαλοκώστα, Ιωάν. Ζαμπέλιου, Στ. Κουμανούδη, Α. Ρ. Ραγκαβής, Θ. Ορφανίδη, Η. Τανταλίδη.¹⁰⁶ Στην αρχή δίνονται τα γενικά χαρακτηριστικά του κάθε μέτρου, καθώς και στοιχεία που αφορούν την ιστορική πορεία της χρήσης τους κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Στη συνέχεια επιχειρείται μια τυπολογική διάκριση του φαινομένου της αναβίωσης και εξετάζονται αναλυτικά κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Δακτυλικός εξάμετρος

Ο τονικός δακτυλικός εξάμετρος μιμείται τον προσωδιακό δακτυλικό εξάμετρο των ομηρικών επών. Συντίθεται, δηλαδή, όπως και το αρχαίο πρότυπό του, από πέντε δακτυλικούς πόδες κι έναν τελικό τροχαιό:

-υυ/-υυ/-υυ/-υυ/-υυ/-υ

Ἦτον η/μέρα λαμ / πρά, ανθο/φόρος του /έαρως /κόρη¹⁰⁷

Στη νεοελληνική στιχουργία αποδίδεται με 17 συλλαβές (δεκαεπτασύλλαβος παροξύτονος στίχος, ο οποίος λέγεται και ηρωικός¹⁰⁸) Ο τυπικός δακτυλικός εξάμετρος τονίζεται σε όλους τους πόδες, δηλαδή στις εξής συλλαβές: 1^η, 4^η, 7^η, 10^η, 13^η και 16^η. Ωστόσο στον τονικό μετασχηματισμό του εξάμετρου η τήρηση αυτού του

¹⁰⁵ Η χρήση αυτών των αρχαίων μέτρων σε μεταφράσεις είτε αρχαίων κλασικών κειμένων (ομηρικών και δραματικών) είτε ευρωπαϊκών θεατρικών έργων και ποιημάτων (Σαίξπηρ, Σίλλερ, Ουγκώ, κ.α.) δεν θα εξετασθεί στην προκείμενη εργασία. Απλώς στον κατάλογο των ποιημάτων σε αναβιωμένα μέτρα του παραρτήματος περιλαμβάνονται και κάποια μεταφρασμένα ποιήματα που εκδίδονται σε μια ποιητική συλλογή μαζί με πρωτότυπα, όπως π.χ. μεταφράσεις σε δακτυλικό εξάμετρο του Αγ. Βλάχου που περιλαμβάνονται στη συλλογή *Ηώς* (1857, σ. 46-48, 62-67, 84- 90.) και μία μετάφραση του Ζαλοκώστα (1903, σ. 395-398) επίσης σε εξάμετρο. Βλ. στο παράρτημα, σ. 80 και 81.

¹⁰⁶ Η επιλογή αυτή καθορίστηκε από το πρωτογενές υλικό που προέκυψε ύστερα από την αποδελτίωση των ποιητικών κειμένων αυτής της περιόδου. Οι ποιητικές συλλογές που αποδελτιώθηκαν συνθέτουν το πρώτο μέρος του Βιβλιογραφικού καταλόγου, βλ. σ. 99-104. Ως επί το πλείστον χρησιμοποιώ τις συγκεντρωτικές εκδόσεις ποιημάτων κάθε ποιητή που –κατά περίπτωση μόνο– τις αντιπαρέβαλα με τις πρώτες εκδόσεις (όταν είχα πρόσβαση) ή με άλλες συγκεντρωτικές, ώστε το υλικό που προέκυψε να είναι –κατά το δυνατόν– πλήρες.

¹⁰⁷ Ραγκαβής, 1837, σ. 81

¹⁰⁸ Βλ. Ζαλούχος, 1884, σ. 152.

κανόνα δεν είναι εύκολη, λόγω του πυρριχιακού χαρακτήρα της νεοελληνικής γλώσσας.¹⁰⁹

Οι τομές του αρχαίου εξάμετρου αποτελούν προϋποθέσεις για τη σωστή χρήση του μέτρου και στη νεώτερη ποίηση. Πρόκειται για την πενθημιμερή τομή (μετά την 7^η συλλαβή),¹¹⁰ την τομή κατά τρίτον τροχάιον (μετά την 8^η συλλαβή), την εφθημιμερή (μετά τη 10^η συλλαβή), και τη βουκολική διαίρεση (μετά τη 12^η συλλαβή). Κάθε απόκλιση από τους παραπάνω κανόνες διαίρεσης του δακτυλικού εξάμετρου προσλαμβάνεται ως μετρικό ολίσθημα και αποδοκιμάζεται.

Το πρώτο γενικό χαρακτηριστικό του τονικού δακτυλικού εξάμετρου είναι το γεγονός ότι απαντά μόνο στην αθηναϊκή κλασικορομαντική ποίηση του 19^{ου} αιώνα. Ανάμεσα στους αθηναίους ποιητές που τον χρησιμοποιούν συγκαταλέγονται πολλά γνωστά ονόματα, π.χ. Γεώργιος Ζαλοκώστας, Θεόδωρος Ορφανίδης, Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, Ηλίας Τανταλίδης, αλλά και πλήθος άλλων ελασσόνων ποιητών, όπως ο Αντώνιος Αντωνιάδης, ο Μύρων Νικολαΐδης, κ.α. Με βάση τη μέχρι τώρα έρευνα δεν έχει εντοπιστεί κάποιο ανάλογο δείγμα εξάμετρου στο πλαίσιο της επτανησιακής ποιητικής παράδοσης, γεγονός αναμενόμενο, καθώς και θεωρητικά οι Επτανήσιοι υπήρξαν αρνητικοί ως προς τη χρήση του δακτυλικού εξάμετρου.¹¹¹

Ας δούμε όμως την πορεία που ακολουθεί η αναβίωση του δακτυλικού εξάμετρου στην ποιητική παραγωγή της Αθήνας. Μετά την πρώτη και μερική εμφάνισή του από τον Ραγκαβή στα 1837 που εισάγει ένα απόσπασμα τονικών εξάμετρων στίχων στο ποίημα *Φροσύνη* ο στίχος αυτός χρησιμοποιείται συστηματικά και συνθέτει ολόκληρα ποιητικά κείμενα μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Ειδικά τα έτη 1855 και 1856 αποτελούν περίοδο κορύφωσης όσον αφορά στη χρήση του.¹¹² Τότε υποβάλλονται στους διαγωνισμούς τα περισσότερα κείμενα σε αυτό το μετρικό σχήμα.¹¹³ Ωστόσο αυτή η πληθωρική εφαρμογή του δακτυλικού εξάμετρου κατέδειξε συνάμα και την εγγενή δυσκολία της επιτυχούς απόδοσής του στην τονική ποίηση και οδήγησε στη σταδιακή υποχώρησή του. Ήδη από το 1857 αρχίζει η θεωρητική αναδίπλωση κάποιων λογίων απέναντι στο δακτυλικό εξάμετρο. Στο πλαίσιο των ποιητικών διαγωνισμών εκφράζονται οι πρώτες επιφυλάξεις σχετικά με τη δυνατότητα αναβίωσης του εξάμετρου και προτείνεται να περιορισθεί η χρήση του. Κύριος εκφραστής αυτών των απόψεων ο εισηγητής Στέφανος Κουμανούδης:

¹⁰⁹ Ο Γριτσάνης (1891, σ. 12, 55) αναφέρεται σ' αυτή την ιδιαιτερότητα της ελληνικής γλώσσας και δίνει πολλά παραδείγματα διαφορετικών τονικών εξάμετρων που απαντούν στη νεώτερη ποίηση π.χ.: εξάμετροι με τρίβραχυ, με τρίμακρο, με αμφιβράχειο, με σπονδείο, με τροχάιο.

¹¹⁰ Σύμφωνα με τον Γριτσάνη (189, σ. 59) αυτή η τομή που ονομάζεται και «αρσενική» είναι η καλύτερη και η πιο συνηθισμένη από όλες.

¹¹¹ Βλ., π.χ., Μελισσινός, 1879, σ. 157, στο παράρτημα, σ. 78. Για την περίπτωση του Ζαμπέλιου βλ. προηγούμενα σ. 14-17.

¹¹² Βλ. Γαραντούδης, 1989, σ. 57, και Μουλλάς, 1989, σ. 163- 164.

¹¹³ Εκτός από τα ποιήματα που αναφέρει ο Γαραντούδης: *Δάκρυα* του Ζαλοκώστα (1855), *Άννα και Φλώρος* του Ορφανίδη (1856), και το *Χίος Δούλη* του ίδιου (1857), θα μπορούσε να προσθέσει κανείς και πλήθος άλλα (γνωστών ή άγνωστων ποιητών), π.χ. *Συλλογή Ποιημάτων* Κουμανούδη (1855), *Κράμα χολής και Μέλιτος* (1856), *Πατρίς και Έρωσ* (1856), *Έλλην της Ίδης* (1856) του Μύρωνος Νικολαΐδη, *Οι γάμοι Πηλέου και Θέτιδος* (1857) κ.α.

Πολλά εφέτος και πλιότερα των πέρυσι ποιημάτων εγράφησαν εις αρχαιοπρεπή μέτρα, νεωτερικώς μετασχηματισμένα, εις τετονισμένους δηλ. εξάμετρους δακτυλικούς και εις τριμέτρους ιάμβους. Ότε πρώτον εγένετο τούτο, επηνέθη, επειδή καλόν εθεωρήθη το να μακρυνθώσιν οι νεώτεροι ημών ποιηταί από της αποκλειστικής χρήσεως της ομοικαταληξίας, της γοητευούσης υπέρ το δέον τα ώτα και επιφερούσης την παραμέλησιν των εν τοις στίχοις εννοιών· αλλά η πείρα τριών τεσσάρων ετών φαίνεται νύν αποδεικνύουσα, ότι καλοί δακτυλικοί στίχοι εις μέγα ποσόν δεν είναι δυνατόν να κατασκευάζωνται άνευ μεγίστων δυσκολιών, δια λόγους πολλούς και μεγάλους, εγκειμένους εις την φύσιν της νεωτέρας ημών προσωδίας· οι δε ιάμβοι δεν παρουσιάζουσι τας αυτάς δυσκολίας, όθεν και διετηρήθησαν, μετά τινών ελευθεριών, ανέκαθεν εν τη δημοτική ποιήσει[...] ενώ οι δακτυλικοί όλως εξέλιπον προ αιώνων, και μόνον εν τοις νεοτάτοις χρόνοις υπό λογίων μετεκλήθησαν εις την ζωήν, αν και μετά δειλίας, δια το άδηλον της επιτυχίας· ώστε καλόν ήθελε ίσως είναι να σεβασθώμεν ολίγον την ακουστικήν αίσθησιν του λαού ως προς τούτο, και να σκεφθώμεν μήπως είναι φρόνιμον να περιορισθή η χρήσις των δακτυλικών στίχων, διότι καθ' όλα τα φαινόμενα εύτονοι εξάμετροι και εις μικρόν ποσόν δύσκολον είναι να στιχουργηθώσιν· οποιοί δε νυν συνήθως στιχουργούνται και υπ' αυτών των οπωσούν εγγεγυμασμένων, άνευ δε συναλλαγής σπονδειών, έχουσι πολύ το ύπτιον και το μαλθακόν και απολύπονται πολύ της δυνάμεως και της ποικιλίας ην προφανώς δεικνύουσιν οι λεγόμενοι πολιτικοί. (Εκθεση 1857, σ. 9-10)

Αυτές οι δυσκολίες εφαρμογής του εξάμετρου, με κύρια την έλλειψη σπονδειών, ομολογούνται αργότερα και από τον ίδιο το Ραγκαβή:

Ο σπονδείος σχεδόν εντελώς μας ελλείπει, και επομένως τους δακτυλικούς στίχους, τους εξάμετρους δηλαδή, δεν δυνάμεθα να έχωμεν ειμή δυσκάμπτους και μονοτόνους, οποιοί είναι οι πανάρχαιοι εκείνοι. Ο στίχος λοιπόν ούτος, έσται πάντοτε τεχνητός παρ' ημίν και εναντίοις εις το πνεύμα της γλώσσης κατά την νυν προφοράν αυτής. Δυνάμεθα βεβαίως ενίστε να τον μιμηθώμεν από των αρχαίων, ιδίως εις συνθέσεις μικράς εκτάσεως· αλλά τότε πρέπει να τον αντιγράψωμεν πιστώως ως προς τους νόμους των τομών αυτού εις πενθημιμερές και εφθημιμερές· άλλως στερείται πάσης αρμονίας, και ο πεζός λόγος είναι πολύ αυτού προτιμότερος. (Ραγκαβής, 1878, 576- 577)

Έτσι η παρουσία του εξάμετρου υποχωρεί ιδίως κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα. Την περίοδο εκείνη εντοπίζεται στο πλαίσιο μιας άλλης ποιητικής σχολής (της νέας αθηναϊκής) και γράφεται ως επί το πλείστον σε δημοτική γλώσσα. Ο Γαραντούδης έχει επισημάνει αυτές τις 'τελευταίες αναλαμπές' του δακτυλικού εξάμετρου σε ποιητές, όπως π.χ. ο Κωστής Παλαμάς, ο Ιωάννης Γρυπάρης, ο Λάμπρος Πορφύρας, κ.α.,¹¹⁴ καθώς και σε ποιητές άλλων λογοτεχνικών σχολών και άλλων ποιητικών τεχνοτροπιών κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα.¹¹⁵

Ωστόσο ο χαρακτήρας και τα κριτήρια που υπαγορεύουν αυτές τις ποιητικές ενέργειες είναι διαφορετικά. Τα ποιήματα που αναβιώνουν αρχαία μέτρα στον 20^ο αιώνα δεν εντάσσονται στο ιδεολογικό περιβάλλον που γέννησε τους

¹¹⁴ Βλ. Γαραντούδης, 1989, σ. 57 σημ. 125 και τις παραπομπές του στα *Άπαντα* του Παλαμά (Β 33, σ. 107-113), του Γρυπάρη (1980³, σ. 275-286) και του Πορφύρα (1982³, σ. 125 και σ. 201) που αφορούν σε συγκεκριμένα ποιήματα σε εξάμετρο στίχο.

¹¹⁵ Π.χ. Ν. Ποριώτη και Α. Κουκούλα, Γ. Ρίτσο, Δ.Π. Παπαδίτσα, βλ., Γαραντούδης, 2000, σ. 52.

αναγεννημένους αρχαίους στίχους του περασμένου αιώνα, αλλά συνιστούν κατά κάποιον τρόπο επιβιώσεις του φαινομένου της αναβίωσης που εξετάζουμε στην προκείμενη εργασία· απορρέουν από άλλους παράγοντες και ως εκ τούτου μελετώνται κάτω άλλους όρους.

Όσον αφορά στο θέμα της αντιστοιχίας του μέτρου με το ποιητικό είδος το πρωτογενές υλικό των ποιημάτων σε τονικό δακτυλικό εξάμετρο φανερώνει, σε γενικές γραμμές, μια διάθεση υπονόμησης του κανόνα που συνδέει τον δακτυλικό εξάμετρο με την επική ποίηση. Διότι ο αναγεννημένος εξάμετρος, απαντά, εκτός από τα επικά κείμενα,¹¹⁶ και σε άλλα ποιητικά είδη, μικρότερης, έκτασης, όπως, π.χ., σε επιγράμματα¹¹⁷ και σε λυρικά και ελεγειακά ποιήματα.¹¹⁸

Αυτή η ‘αντικανονική’ εφαρμογή του εξάμετρου σε μη επικά ποιήματα μπορεί να ερμηνευθεί άλλοτε ως έκφραση ανανεωτικής και πειραματικής διάθεσης¹¹⁹ και άλλοτε ως αποτέλεσμα της αμηχανίας των ποιητών να τον χρησιμοποιήσουν επιτυχώς σε εκτενή επικά ποιήματα λόγω των προβλημάτων που δημιουργεί ο χαρακτήρας της νεοελληνικής γλώσσας.

Ιαμβικός τρίμετρος

Ο αρχαίος ιαμβικός τρίμετρος αποδίδεται με έναν ιαμβικό 12σύλλαβο (οξύτονο ή προπαροξύτονο). Μετράται κατά διποδιές και έχει το εξής μετρικό σχήμα:

α) υ – υ - / υ - υ - / υ – υ -

Κ’ ουδέ γραφήν / με στέλνει κ’ ουδ’ / απολογία¹²⁰

Εκτός από το βασικό τόνο του στη 10^η συλλαβή, παίρνει επίσης δευτερεύοντες τόνους στις υπόλοιπες ζυγές συλλαβές (2^η, 4^η, 6^η, 8^η, και 12^η).¹²¹ Οι τομές στον αναβιωμένο ιαμβικό τρίμετρο είναι πολύ σημαντικές. Η παρουσία πενθημιμερούς τομής (μετά την 5^η συλλαβή) ή εφθημιμερούς (μετά την 7^η συλλαβή) αποτελεί δείκτη που ξεχωρίζει τον λόγιο ιαμβικό τρίμετρο, τον αρχαιοπρεπή, από το λαϊκό ή

¹¹⁶ Π.χ. *Κρητής* (Αντωνιάδη), *Χίος Δούλη*, (Ορφανίδη), *Κλεόβουλος και Αγγελική* (Βλάχου).

¹¹⁷ Βλ., π.χ. τα εξής επιγράμματα του Η. Τανταλίδη: Γ’, Δ’, ΙΣ’, Λ’, ΜΑ’, ΝΔ’ στο Τανταλίδης, 1860, σ. 248 - 249, 254, 261, 265-266, 272.

¹¹⁸ Οι ποιητές που παραβιάζουν την αντιστοιχία αυτή είναι πολλοί. Πρώτα από όλους ο Ραγκαβής ενσωματώνει δακτυλικούς εξάμετρος σε δραματικά κείμενά του· π.χ. στο ποίημα *Φροσύνη* και στην κωμωδία *Του Κουτρούλη ο Γάμος*. Επίσης σε λυρικά-ελεγειακά ποιήματα χρησιμοποιείται από τους: Γ. Ζαλοκώστα, *Τα Δάκρυα*, Σπ. Βασιλειάδη, *Αφιέρωσις και Τα δάκρυα του Ξέρξου*, Αγ. Βλάχο, *Πλάνη*, Στ. Κουμανούδη, *Συλλογή Ποιημάτων*.

¹¹⁹ Ο Θεόδωρος Ορφανίδης, (Βλ. 1859β, σ. 290) προβάλλει τη συγγραφή του σατιρικού του ποιήματος *Ο Πύργος της Πέτρας ή Άννα και Φλώρος* (σε 978 δακτυλικούς εξάμετρος) ως μια πρόταση που αποδεικνύει ότι ο ο εξάμετρος ταιριάζει όχι μόνο σε διηγηματικά επικά ποιήματα αλλά και σε σατιρικά ποιήματα.

¹²⁰ Το παράδειγμα είναι από το δοκίμιο του Ραγκαβή, 1836, σ. 19-20.

¹²¹ Βλ. Γριτσάνης, 1891, σ. 73.

νεοελληνικό της δημοτικής ποίησης, ο οποίος έχει σταθερή τομή μετά την έβδομη συλλαβή.¹²² Με βάση τις τομές διακρίνει και ο Κουμανούδης την αναβίωση του ιαμβικού τρίμετρου σε δύο είδη: α) αναβίωση της δημοτικής ποίησης που έχει την τομή στον τέταρτο πόδα (δηλαδή εφθημιμερή τομή) και β) τον καθαρά αρχαιοπρεπή που έχει τομή στον τρίτο πόδα (πενθημιμερή).¹²³

Ο ιαμβικός τρίμετρος αποτελεί το πιο διαδεδομένο αρχαίο μέτρο που αναβίωσαν οι ποιητές του 19^{ου} αιώνα. Η παρουσία του είναι τόσο πληθωρική κατά τη διάρκεια αυτού του αιώνα, ώστε, δικαίως, επιτρέπει τους μελετητές να μιλάνε για μια «δίχως προηγούμενο ποσοτική έκρηξη»,¹²⁴ για έναν «ωκεανό ιάμβων»¹²⁵ κλπ. Μετά την πρώτη του εμφάνιση στα Επτάνησα (το 1818) από τον Ιωαν. Ζαμπέλιο - ο οποίος μάλιστα χρησιμοποιεί αποκλειστικά τον ιάμβο, σ' ολόκληρο το δραματικό του έργο (συνολικά δώδεκα τραγωδίες)-¹²⁶ ο ιαμβικός τρίμετρος εφαρμόστηκε κυρίως στην Αθήνα. Ειδικότερα η καλλιέργεια αυτού του μέτρου στην πρωτεύουσα εγκαινιάζεται από τον Αλ. Ρ. Ραγκαβή, όταν στα 1845 το χρησιμοποιεί σε ένα μέρος της κωμωδίας του, *Του Κουρτούλη ο Γάμος*. Αργότερα ο αθηναίος λόγιος συνθέτει ολόκληρες τραγωδίες και κωμωδίες σε ιαμβικό τρίμετρο, όπως π.χ. *Οι τριάκοντα*, *ο Δούκας*, *Διός επίσκεψις* κ.α.¹²⁷ Τον ιαμβικό τρίμετρο υιοθέτησε επίσης ο Στ. Κουμανούδης, στο *Στράτη Καλοπίχειρο*, καθώς και πλήθος συγγραφείς, ως επί το πλείστον θεατρικοί, όπως, π.χ. ο Δ. Βερναρδάκης, ο Αν. Αντωνιάδης, ο Αγ. Βλάχος¹²⁸ κ.α.

Οι λόγοι που οδηγούν στην ευρύτατη χρήση του αρχαίου ιαμβικού τρίμετρου είναι ποικίλοι. Το γεγονός αυτό οφείλεται καταρχήν στην ευκολία και τη συμβατότητα του ιαμβικού τρίμετρου με τη νεοελληνική γλώσσα. Αυτό το στοιχείο επισημαίνεται συχνά, π.χ., από την κριτική επιτροπή των πανεπιστημιακών διαγωνισμών και συμβάλλει στη απροκάλυπτη προτίμηση που παρατηρείται προς την αναβίωση του: ο ιαμβικός τρίμετρος υπερέχει σε σύγκριση μάλιστα με το δακτυλικό εξάμετρο που παρουσιάζει πολλές δυσκολίες κατά τη διαδικασία εφαρμογής του:

Ο κύριος λόγος της δυσκολίας των εξάμετρων είναι ο εξής: επειδή μετρούνται και απαγγέρονται κατά πόδα, ουχί κατά διποδιάν, ανάγκη πας δάκτυλος να έχη ίδιον εμφατικών τόνων. Ημείς δε αδυνατούμε να τονίσωμεν πάσαν τρίτη συλλαβήν, αποσκορακίσωμεν πλείστας πολυσυλλάβους λέξεις, ών έχομεν απόλυτον ανάγκην. Μάλιστα δε εν αρχή στίχων μας δυσκολεύουσι τα μόρια διότι, επειδή, και, αλλά, λοιπόν και τα τοιαύτα, τα οποία αποφεύγοντες ή μετατιθέντες αλλοιούμεν ουσιωδώς τον χαρακτήραν του Ελληνικού λόγου. Οι δε ιάμβοι, επειδή μετρούνται και απαγγέρονται κατά διποδιάν,

¹²² Για τη διάκριση αυτή ανάμεσα στον αρχαιοπρεπή ιαμβικό 12σύλλαβο με τομή και στον λαϊκό με σταθερή τομή μετά την έβδομη συλλαβή βλ. περισσότερα στη μετρική του Σταύρου, 1992, σ. 58-60.

¹²³ «Ο δημοτικός δωδεκασύλλαβος ιάμβος έχει πάντοτε την κυρίαν τομήν όχι εν τω τρίτω ποδί, όπως εν τη αρχαία μετρική συνήθως, αλλά εν τω τετάρτω», Έκθεση, 1866, σ. 51.

¹²⁴ Γαραντούδης, 1989, σ. 50.

¹²⁵ Βλ. Σιδέρης, 1851, σ. 74.

¹²⁶ Βλ. στο παράρτημα, σ. 127. Θα πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι η μορφή του ιαμβικού τρίμετρου που καλλιέργησε ο Ζαμπέλιος είναι διαφορετική από το αυτή που περιγράψαμε παραπάνω, καθώς τονίζεται σταθερά στην 11συλλαβή.

¹²⁷ Βλ. ό.π., σ. 83-84.

¹²⁸ Βλ. τα συγκεκριμένα έργα αυτών των συγγραφέων στον αλφαβητικό κατάλογο ποιημάτων σε αναβιωμένα μέτρα στο παράρτημα, σ. 82.

και αρκεί εν αυτοίς να υπάρχει εις εμφατικός τόνος κατά πάσαν τετάρτην συλλαβήν, δεν παρέχουσι τας αυτάς δυσκολίας. (Εκθεση 1857, σ. 10 σημ. 1)

Η ευρύτατη χρήση του οφείλεται επίσης σε αισθητικούς λόγους· ο ιαμβικός τρίμετρος είναι περισσότερο δεκτικός ποικιλίας από κάθε άλλο αρχαίο μέτρο. Ο Ζαμπέλιος αριθμεί περίπου ογδόντα διαφορετικές ρυθμικές αποδόσεις αυτού του μέτρου που οφείλονται στη ποικίλη χρήση των δευτερευόντων τόνων που επιδέχεται (σαράντα είδη όταν ο στίχος αρχίζει με πενθημιμερές κώλον και άλλα σαράντα όταν αρχίζει με εφθημιμερές).¹²⁹ Αλλά και ο Ραγκαβής υπογραμμίζει αυτό το χαρακτηριστικό του τρίμετρου:

Τον στίχον αυτόν [ιαμβικό τρίμετρο], οι αρχαίοι παρεδέχθησαν και ένδοξον ανέδειξαν εις το δράμα, και ευλόγως και ημείς κατ' αυτούς τον εισάγομεν, διότι ένεκα της διπλής του τομής, της διπλής του καταλήξεως, της εις ιαμβικόν και τροχαϊκόν κώλον διαιρέσεως, της αντικαστάσεως πυρριχίου και ενίοτε και τροχαίου αντί ιάμβου εντός των προρρηθέντων ορίων, αποβαίνει ο ποικιλώτατος των στίχων και συγχρόνως ο αρμονικώτατος. (Ραγκαβής, 1878, σ. 575)

Η μεγάλη ρυθμική ποικιλία του τρίμετρου αποδεικνύεται και στην πράξη· η πορεία που διέγραψε από την πρώιμη εμφάνισή του στα 1818, μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα περιλαμβάνει πολλές παραλλαγές και διαφοροποιήσεις που συνιστούν και ένα βασικό παράγοντα της διάρκειας και της μακρόχρονης επιβιώσής του. Η μορφή του τρίμετρου στον Ζαμπέλιου απέχει πολύ, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, από αυτήν του Κουμανούδη και πολύ περισσότερο του Βερναρδάκη. Όσο περνάει ο καιρός το αρχαίο μετρικό σχήμα καλλιεργείται συστηματικά, ωριμάζει και μετασχηματίζεται με περισσότερη ελαστικότητα και με μεγαλύτερη ελευθερία. Αυτή η προοδευτική βελτίωση και η εξέλιξη του ιαμβικού τρίμετρου φθάνει στο μέγιστο βαθμό της μέσα από το δραματικό έργο του Δημητρίου Βερναρδάκη. Ασφαλώς η διαπίστωση αυτή συνάγεται εκ των υστέρων· γιατί, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, οι στιχουργικές καινοτομίες που σημειώνονταν, σε γενικές γραμμές, προσλαμβάνονταν ως μετρικά σφάλματα και επικρίνονταν. Ο κανόνας της αρχαίας μετρικής που αφορά στην αντιστοιχία του ιαμβικού τρίμετρου, του 'τραγικού στίχου',¹³⁰ όπως ονομάζεται, με τη δραματική ποίηση τηρείται. Διότι και ο αναβιωμένος τονικός τρίμετρος συνδέθηκε με το θέατρο και από την αρχή επικράτησε ως το μέσο της νέας δραματουργίας, σύμφωνα με την επιθυμία του εισηγητή του, Ιωάννη Ζαμπέλιου.

Η χρήση του ιαμβικού τρίμετρου σε μικτά ποιητικά είδη, συγκεκριμένα σε τρία έργα που ανήκουν στο είδος της ηρωικοκωμωδίας,¹³¹ δεν υπονομεύει τον παραπάνω κανόνα. Διότι στις περιπτώσεις αυτές η χρήση του θεωρείται ειρωνική, εντάσσεται

¹²⁹ Βλ. Ζαμπέλιος, 1860, σ. 483-484.

¹³⁰ Ονομάζεται έτσι γιατί αυτός ο στίχος συνθέτει τα διαλογικά μέρη των δραμάτων, Βλ. Ζαλούχος, 1884, σ. 152.

¹³¹ Πρόκειται για το *Στράτι Καλοπίχειρο* (1851) του Κουμανούδη, και τα έργα *Γραομμομαχία* (1854) και *Περίδρομος* (1855) του Βερναρδάκη.

στο γενικότερο χαρακτήρα παρωδίας του είδους και είναι επιτρεπτή.¹³² Εξάλλου και στην αρχαιότητα υπήρχε ανάλογη χρήση του ιαμβικού τρίμετρου σε μικτά ποιητικά έργα. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν κάποια λυρικά ποιήματα του Κουμανούδη που περιλαμβάνονται στη *Συλλογή Ποιημάτων*¹³³ αλλά ως μεμονωμένη περίπτωση δεν αναιρούν τον παραπάνω κανόνα.

Κατηγορίες αναβίωσης

Η δεδομένη σύνδεση της αναβίωσης με την έννοια του μετασχηματισμού και της αλλαγής, που αποτελεί προϋπόθεση κάθε απόπειρας για ανα-δημιουργία, και, κυρίως, το πρωτογενές υλικό μου, ποικίλο και πολυδιάστατο ως προς τον τρόπο εφαρμογής των αρχαίων μέτρων από τους υπό εξέταση ποιητές, επιτρέπουν την σύνθεση μιας τυπολογίας της αναβίωσης.

Τα κριτήρια που υπαγορεύουν τη διάκριση της αναβίωσης σε κατηγορίες είναι διάφορα· αφορούν, π.χ., στην ευρύτητα που χαρακτηρίζει τη στιχουργική πρακτική της αναβίωσης σε κάθε ποιητή, στην ποιοτική διαβάθμιση κατά τη διαδικασία μετασχηματισμού των αρχαίων μέτρων, δηλαδή το βαθμό απόκλισης και σύγκλισης με το αρχαίο μετρικό πρότυπο, καθώς και στον παράγοντα της ενσυνείδητης μετρικής συμπεριφοράς, που είναι αποτέλεσμα οικείωσης και μακρόχρονης ενασχόλησης με τις μορφές της αρχαίας μετρικής. Όπως κάθε απόπειρα κατηγοριοποίησης, έτσι και η προκειμένη είναι σχηματική και, ίσως, να μην ξεφεύγει από το σκόπελο του υποκειμενισμού. Ελπίζω πάντως ότι σε καμία περίπτωση δεν εκτρέπεται στα όρια της αυθαιρεσίας.

Πλουραλιστική αναβίωση

Σ' αυτή την πρώτη κατηγορία αναβίωσης περιλαμβάνονται ποιητές που αρέσκονται σε μια πολυφωνική και ποικιλότητα αναγέννηση της αρχαίας μετρικής μέσα από τη χρήση διαφόρων ποιητικών σχημάτων. Ο πειραματισμός και η διάθεση διδασκαλίας της αρχαίας μετρικής είναι συνήθως τα κίνητρα αυτής της παραγωγής αναβιωμένων στίχων. Ειδικότερα η αναβίωση αυτού του τύπου αφορά στη χρήση πολλών αρχαίων μέτρων στο πλαίσιο είτε ενός ποιητικού κειμένου,¹³⁴ είτε μίας ποιητικής συλλογής, είτε στη γενικότερη στιχουργική αγωγή ενός ποιητή. Ως προς το βαθμό προσήλωσης στο αρχαίο πρότυπο η αναβίωση αυτή μπορεί να είναι: α)

¹³² Βλ. Έκθεση, 1851, σ. 704.

¹³³ Η συλλογή αυτή υποβλήθηκε στους πανεπιστημιακούς ποιητικούς διαγωνισμούς το 1855, αλλά δεν εκδόθηκε ποτέ.

¹³⁴ Στην περίπτωση αυτή το ποίημα θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε 'πολυσχημάτιστο', κατά το παράδειγμα των πολυσχημάτιστων στίχων που αποτελούνται από περισσότερα από ένα μέτρα και απαντούν και στην αρχαία ποίηση. Βλ. τη *Στιχουργική* του Γριτσάνη, 1891, σ. 120-125.

αυστηρή, κανονιστική και άκαμπτη, π.χ. η πρακτική αναβίωσης του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή και β) ελαστική, ελεύθερη, και ανατρεπτική, όπως αυτή που επιχειρεί ο Στέφανος Κουμανούδης, κ.α. Ας δούμε όμως τα συγκεκριμένα παραδείγματα για να γίνει σαφές αυτό που εννοώ.

Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κατηγορίας. Ήδη, σε θεωρητικό επίπεδο, είδαμε το Ραγκαβή να υποστηρίζει την αναβίωση όλων των αρχαίων μέτρων και να προωθεί μια ευρεία και πολυφωνική μετρική θεωρία. Η ίδια πολυμέρεια και πολυφωνία διακρίνεται και στη στιχουργική του πρακτική· υιοθετεί το δακτυλικό εξάμετρο, τον iamβικό τρίμετρο και κάποια μέτρα της νέας μετρικής που προσλαμβάνει και τα προβάλλει επίσης ως μετασχηματισμούς των αρχαίων.¹³⁵

Το έργο όμως το οποίο αντανακλά με τον πιο εύγλωττο τρόπο την πλουραλιστική άποψη του αθηναίου λόγιου για την αναβίωση είναι η κωμωδία του με τίτλο, *Του Κουτρούλη ο Γάμος* (1845), η οποία επιτυγχάνει κάτι μοναδικό στα στιχουργικά δεδομένα ολόκληρου του αιώνα. Στη σύνθεσή της συμπλέκει επτά διαφορετικά αρχαία μέτρα. Σ' αυτά περιλαμβάνονται εκτός από τον αρχαίο iamβικό τρίμετρο (σ' αυτόν συντίθενται τα διαλογικά μέρη) και τον δακτυλικό εξάμετρο¹³⁶ και πέντε ακόμα μέτρα της νέας στιχουργίας που παρουσιάζονται και αυτά ως αναβιώσεις αρχαίων. Συγκεκριμένα πρόκειται για τον iamβικό δεκαεξασύλλαβο¹³⁷ που ταυτίζεται με τον iamβικό τετράμετρο ακατάληκτο, τον iamβικό δεκαπεντασύλλαβο¹³⁸ με τον iamβικό τετράμετρο καταληκτικό, τον τροχαϊκό δεκαπεντασύλλαβο¹³⁹ που αντιστοιχεί με τον τροχαϊκό τετράμετρο καταληκτικό, τον αναπαιστικό εικοσιδυοσύλλαβο¹⁴⁰ που συνδέεται με τον αναπαιστικό τετράμετρο καταληκτικό ή αριστοφάνειο, τον αναπαιστικό δωδεκασύλλαβο¹⁴¹ με τον αναπαιστικό δίμετρο ακατάληκτο.

¹³⁵ Συγκεκριμένα ο δακτυλικός εξάμετρος, ο πρώτος στην τονική ποίηση, χρησιμοποιείται, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, σε ένα μέρος της *Φροσύνης* (1837): πρόκειται για 153 στίχους που περιλαμβάνουν μια αφήγηση του Μελέτιου και απαντούν στη δέκατη σκηνή της δεύτερης πράξης του δράματος μετά τη λέξη «εξάμετρο» (βλ. Ραγκαβής, 1874, τ. 2, σ. 80-81). Οι υπόλοιποι στίχοι της *Φροσύνης* γραμμένοι σε νεοελληνικά μέτρα (iamβικοί δεκαπεντασύλλαβοι ζευγαρωτοί και ελάχιστοι iamβικοί δωδεκασύλλαβοι) θεωρούνται επίσης αναβιώσεις της αρχαίας μετρικής. Ο iamβικός τρίμετρος υιοθετείται στις τραγωδίες: *Οι τριάκοντα*, (βλ., ό.π., σ. 245-478), και *Δούκας* (βλ., ό.π., τ. 3, σ. 4-216) και στις κωμωδίες: *Διός επίσκεψις* (βλ., ό.π., τ. 4, σ. 331-410) και *Ο μνηστήρ της Αρχοντούλας* (βλ., ό.π., τ. 3, σ. 375-437). Επίσης ο Ραγκαβής χρησιμοποιεί τον iamβικό δεκαπεντασύλλαβο στίχο, στο έργο *Παραμονή της Ελληνικής Επανάστασεως* (βλ., ό.π., τ. 4, σ. 7-217) συστήνοντάς τον όμως ως αρχαίο iamβικό τετράμετρο.

¹³⁶ Βλ. ό.π., σ. 292-293, 294-295.

¹³⁷ Βλ. ό.π., σ. 259-260.

¹³⁸ Βλ. ό.π., σ. 262.

¹³⁹ Βλ. ό.π., σ. 260-261, 288, 296, 316-322.

¹⁴⁰ Βλ. ό.π., σ. 265-266, 309-310.

¹⁴¹ Βλ. ό.π., σ. 266, 310.

Η λειτουργικότητα αυτού του πολυσχημάτιστου έργου είναι καθαρά διδακτική. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται έμπρακτα από τη παρουσία επεξηγηματικών σημειώσεων για κάθε αρχαίο μέτρο που χρησιμοποιείται και από την παράθεση αντίστοιχων παραδειγμάτων από αρχαίους. Επίσης ο ίδιος ο ποιητής αναφέρει ρητά πως η αναβίωση (χρησιμοποιεί και πάλι τον όρο ‘απομίμηση’) στόχευε να εξοικειώσει το κοινό με τα αρχαία μέτρα και να δείξει ότι στη γλώσσα της εποχής και στην κωμωδία μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σχεδόν όλα τα μέτρα της αρχαίας ποίησης:

Απέβλεπε δε η απομίμησις ουχί εις ό, τι ο αθάνατος ποιητής έχει αμίμητον, την δαιμόνιον κωμικήν ευφυΐαν του, αλλ’ εις τον εξωτερικόν τύπον των αριστουργημάτων αυτού, προς ον ήθελον να εξοικειώσω το ολίγον αναγνώσκον αυτά κοινόν της Ελλάδας. (Ραγκαβής, 1895, σ. 141).¹⁴²

Η επίδοση του ποιητή σε μια ευρεία και πλουραλιστική αναβίωση δεν απορρέει μόνο από την διδακτική λειτουργία που της αποδίδεται· αποτελεί επίσης και μια συνειδητή μουσική/ρυθμική προτίμηση του Ραγκαβή που συναρτάται με την πολυμορφία και την πολυεπίπεδη μορφική διάσταση των κειμένων του.¹⁴³ Ωστόσο αυτή η πρόθεση του Ραγκαβή για ρυθμική ποικιλία περιορίζεται στην εξωτερική σύζευξη διαφορετικών αρχαίων μετρικών σχημάτων, στη σύνθεση ενός ‘στιχουργικού κολάζ’ θα μπορούσαμε να πούμε μεταφορικά. Διότι ως προς τη σύνθεση και τον τρόπο αναδημιουργίας, τα αρχαία μέτρα που χρησιμοποιεί ο Ραγκαβής δεν διακρίνονται από ανανεωτική διάθεση.

Το αντίθετο μάλιστα, η πρακτική αναβίωσης του Ραγκαβή, απόλυτα προσηλωμένη στο αρχαίο πρότυπο, τυπολατρική και κανονιστική αποτελεί την πιο αυστηρή μορφή αναβίωσης στο πλαίσιο του υπό εξέταση υλικού μου μαζί με αυτήν του Ζαμπέλιου· κάλλιστα αυτή θα μπορούσε να παραλληλιστεί με μια διαδικασία αντιγραφική, διότι είναι βαρετή και μονότονη, μένει στους κανόνες και δεν καταφέρνει να δώσει ένα αισθητικά άξιο λογοτεχνικό αποτέλεσμα. Χωρίς αμφιβολία ο όρος «(από)-μίμηση», που είδαμε σε αρκετά παραθέματα να χρησιμοποιείται από τον ίδιο ποικιλοτρόπως, για να αποδώσει την πράξη της αναβίωσης, δεν είναι τυχαίος· υποδηλώνει ακριβώς τη συγκεκριμένη αυστηρή στιχουργική στάση που χαρακτηρίζει την αναβίωσή του.

Τα παραδείγματα είναι άφθονα. Ο Γαραντούδης εξετάζοντας αναλυτικά την αναβίωση του δακτυλικού εξάμετρου στο δραματικό ποίημα *Φροσύνη* κάνει λόγο για «απλή έως σχηματική κατασκευή των εξάμετρων», και για «ρυθμική στατικότητα» και «μονοτονία».¹⁴⁴ Τα ίδια περίπου χαρακτηριστικά διακρίνει κανείς και στους τριάντα τρεις δακτυλικούς εξάμετρους που περιλαμβάνονται στην κωμωδία *Του*

¹⁴² Το ίδιο πράγμα επεσήμανε ο Ραγκαβής και ως ‘Νεολογίδης’, στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης του έργου, Βλ. Ραγκαβής, 1845, σ. 219.

¹⁴³ Η κωμωδία με τίτλο, *Ο μνηστήρ της Αρχοντούλας*, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Σ’ αυτήν ο Ραγκαβής εμπλουτίζει την μουσική διάσταση του ιαμβικού τρίμετρου χρησιμοποιώντας και γαλλικές λέξεις. Ενώ σε άλλες περιπτώσεις αντικαθιστά τους τρίμετρους με αλεξανδρινούς στίχους ολόκληρους σε γαλλική γλώσσα. Βλ. Γαραντούδης, 2000, σ. 47.

¹⁴⁴ Βλ. Γαραντούδης, 2000, σ. 39.

Κουτρούλη ο Γάμος. Ενώ και οι ιαμβικοί τρίμετροι που συνθέτουν τα διαλογικά μέρη του ίδιου έργου, καθώς και άλλα δραματικά κείμενα του Ραγκαβή παρουσιάζουν σε γενικές γραμμές την ίδια εικόνα.

Στο σημείο αυτό, προς επαλήθευση όσων υποστηρίζω, θα παραθέσω και θα σχολιάσω κάποια αποσπάσματα με εξάμετρους και ιαμβικούς τρίμετρους στίχους που περιλαμβάνονται στο έργο *Του Κουτρούλη ο γάμος* και τα οποία εκφράζουν απόλυτα την στιχουργική πρακτική του Ραγκαβή. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι το έργο αυτό, σύμφωνα με την πρόθεση του συγγραφέα του, προοριζόταν να λειτουργήσει ως στιχουργικό δοκίμιο.

Του Κουτρούλη ο γάμος, Δακτυλικός εξάμετρος

1. Ως επιπίπτ' εις αγρούς // χαλκόστομον σμήνος ακρίδων, (16)
Την ευφορίαν της γής // μ' αναιδείς // καταστρέφον τας γνάθους,
Και την Ελλάδα' αυθαδών // υπουργών // εξωλέστατον σμήνος,
Λάμμαι όλαι κοι λία, // Θερ/ σίται με πόδας σα τύρων,
5. **Ελληνοφάγα** θηρία, // παχύμισθον // γένος πιθήκων,
Έτρωγον **ως προ μικρού** // και εφύβριζον, θέσεις κρατούντες,
άς να κατέχη δεν πρέπει // κανείς εκτός του Σφηκία. (16)
Αλλ' ο Μωάμεθ, έν ράπισμα δώσας, αυτούς τους πυγμαίους*
Τους κατρεκύλισεν όλους, // προσθέσας και πέντε φασκέλους,
10. **κ' εις τα ερείπι'** αυτών // υπουργόν // τον μέγαν Κουτρούλην (16)

*

- Την πολιτείαν** αυτός // εις το κόσκινον // θέλει περάσει,
Θέλει διώξει κακώς // τους κηφήνας, και δώσει το μέλι
εις τας μελίσσας ημάς, // όπως τρέφωμεν // κέντρον ανδρείον.
15. **Του υπουργού** του Μωάμεθ κανείς // αν εγγίση την τρίχα,
Κακοποιόν τον κηρύττομεν τέρας, του έθνους προδότην,
Ισκαριώτην Ιούδαν, // κατάπτυστον // άχθος αρούρης. (Ραγκαβής, 1874, σ. 292-293)

Ως προς την κατασκευή τους η πλειοψηφία των δακτυλικών εξάμετρων στην κωμωδία του Ραγκαβή αποτελούνται από 17 συλλαβές. Μόνο τρεις στίχοι συνολικά από τους τριάντα τρεις δακτυλικούς εξάμετρους της κωμωδίας αποδίδονται με 16

συλλαβές.¹⁴⁵ Το γεγονός αυτό δεν αντιβαίνει ασφαλώς στους κανόνες κατασκευής του αρχαίου εξάμετρου, ο οποίος χάριν ποικιλίας συχνά παρουσίαζε αυξομείωση της έκτασής του.¹⁴⁶ Αυτό που αλλάζει είναι η παρουσία ενός σπονδείου στη θέση ενός δάκτυλου. Ωστόσο, καθώς ο αριθμός αυτών των 16σύλλαβων δακτυλικών στίχων είναι πολύ μικρός στο κείμενο του Ραγκαβή δεν προκύπτει τελικά καμιά ιδιαίτερη αλλαγή στη συνολική ρυθμική αίσθηση των εξάμετρων.

Στο θέμα των τομών του δακτυλικού εξάμετρου ο Ραγκαβής είναι ιδιαίτερα κανονιστικός. Διακηρύσσει αλλά και εφαρμόζει πιστά τους κανόνες που υπαγορεύει η αρχαία μετρική. Χρησιμοποιεί αδιακρίτως όλα τα είδη των τομών, όπως φαίνεται και στο παράθεμα (απεικονίζονται με δύο πλάγιες γραμμές). Συγκεκριμένα η πενθημιμερής τομή χρησιμοποιείται στους στίχους: 1, 2, 3, 6, 10, 11, 12, 13, 14, η εφθημιμερής στους: 10 και 15, η τομή κατά τρίτον τροχαίον στους στίχους: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 17 και η βουκολική διαίρεση στους στίχους 4, 5, 9, 12, 13, 14, 16, 17. Η παρουσία άτμητων στίχων, όπως ο στίχος 6 δεν είναι συχνή.

Η ίδια αυστηρότητα στην τήρηση των κανόνων διακρίνεται και στους κανόνες τονισμού. Οι αποκλίσεις από τον πλήρη τονισμό του δακτυλικού σχήματος (1^η, 4^η, 7^η, 10^η, 13^η, 16^η, συλλαβή) δεν είναι πολλές. Ο Ραγκαβής συνήθως τονίζει με σταθερότητα την 4^η, 7^η, 10^η, 13^η και 16^η συλλαβή και επιφέρει αλλαγές μόνο στην αρχή του στίχου, δηλαδή στον πρώτο πόδα. Ειδικότερα αντικαθιστά τον πρώτο δάκτυλο με ένα τρίβραχυ. Έτσι σχηματίζεται το εξής μετρικό σχήμα:

υ υ υ / - υ υ / - υ υ / - υ υ / - υ υ / - υ

Αυτό ήταν δόκιμο και στην αρχαία ποίηση· πρόκειται για τον καθαρό δάκτυλο. Στη τονική απόδοση αυτό πρακτικά σημαίνει ότι ο εξάμετρος ξεκινά με την πρώτη συλλαβή άτονη. Η ρυθμική απόκλιση είναι ελάχιστη. Ωστόσο θα έλεγα με βεβαιότητα ότι ο Ραγκαβής θα τόνιζε κανονικά και τον πρώτο πόδα αν δεν αντιμετώπιζε πρακτικές δυσκολίες λόγω του πυρριχιακού χαρακτήρα της νεοελληνικής γλώσσας.

Η στάση του Ραγκαβή όσον αφορά σε άλλα στιχουργικά στοιχεία, όπως, π.χ., η ομοιοκαταληξία, η γλώσσα, η χασμωδία είναι ίδια σε όλα τα ποιητικά κείμενα που αναβιώνουν αρχαίους στίχους. Ειδικότερα δεν χρησιμοποιεί ποτέ ομοιοκαταληξία. Η αποδοχή αυτού του ξένου στιχουργικού μέσου πραγματοποιείται από τον αθηναίο ποιητή αργότερα (στη δεκαετία του 1850) και είναι επιλεκτική· συγκεκριμένα αφορά στη λυρική ποίηση και όχι τη δραματική. Η γλώσσα που γράφει όλα τα έργα του (αναβίωσης και μη) είναι η καθαρεύουσα. Τέλος η τήρηση της χασμωδίας είναι σταθερή και αναμενόμενη.¹⁴⁷ Η συνίζηση, στοιχείο ιταλικής στιχουργίας απορρίπτεται από τους αθηναίους κλασικοραματικούς ποιητές.

¹⁴⁵ Βλ. στο παράθεμα τους στίχους: 1, 7, 10.

¹⁴⁶ Βλ. Ραγκαβής, 1862, σ. 25 και Γαραντούδης, 2000, σ. 39.

¹⁴⁷ Βλ. π.χ. τις φωνηεντικές συναντήσεις (χασμωδίες) που έχω υπογραμμίσει στο παράθεμα.

Του Κουτρούλη ο Γάμος

Ανθούσα

1. Α! Τέλος πάντων // ενθυμείσθε και ημείς
πώς κάπως ζώμεν. // Λέγετε εις τας επτά,
και να περάση // πλησιάζει τέταρτον,
κ' εγώ προσμένω. // Είσθε πρόθυμος πολύ!
5. Κ' ανίσως είχαν //φθάσ' οι ξένοι, κύριε,
Εις μίαν ώραν //το ξενοδοχείον μας
Θα είναι κουκκουνάρι // και αν μ' εύρισκον
Εδώ μονάχην, // να προσμένω, να μετρώ .
Εις τους παλμούς του // στήθους μου του αγρύπνου μου
10. Παν λεπτόν πρώτον // και παν δεύτερον λεπτόν,
Θα ήκουες αμέσως // τι θα έψαλλε
Κατόπι μου η φήμη // η χρυσόγλωσση.
Εις του πατρός μου // να σ' ιδώ αδύνατον·
Μόλις εδώ ολίγας // κλέπτομεν στιγμάς,
15. Πλην ασωτεύει // και αυτάς ο κύριος
Τις 'ξεύρει πού. // Τω όντι είσθε πρόθυμος! (Ραγκαβής, 1874, στ. 1-16)

Το ίδιο σχολαστική και αυστηρή είναι και η κατασκευή του ιαμβικού τρίμετρου. Ο κανόνας της συλλαβικής έκτασης είναι απαράβατος. Όλοι οι στίχοι συντίθενται από 12 συλλαβές. Ο Ραγκαβής επιχειρεί να ποικίλει τους στίχους εναλλάσσοντας την κατάληξη (οξύτονη και παροξύτονη) χωρίς βέβαια να αποκλίνει από το αρχαίο πρότυπο. Οι ενδεκασύλλαβοι αποφεύγονται ίσως επειδή θα θύμιζαν μορφικά τους ιαμβικούς ενδεκασύλλαβους της ιταλικής ποίησης τους οποίους είχε οικειοποιηθεί ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής ποίησης του 19^{ου} αιώνα, ως επί το πλείστον στα Επτάνησα, αλλά και στην Αθήνα. Με την ίδια λογική ερμηνεύεται και η στιχουργική πρακτική του Ραγκαβή όσον αφορά στην εφαρμογή των τομών (πενθημιμερής και εφθημιμερής) που απέδιδαν τις αντίστοιχες τομές του αρχαίου τρίμετρου. Όπως διαπιστώνεται και από το παράθεμα, ο Ραγκαβής δείχνει να προτιμά τη χρήση της πενθημιμερούς τομής. Οι περισσότεροι στίχοι ξεκινούν με το πεντασύλλαβο ημιστίχιο πρώτο και το επτασύλλαβο να ακολουθεί. Μόνο δύο στίχοι στο παράθεμα (7, 16) έχουν εφθημιμερή τομή. Αυτή η επιλογή προσδίδει στον ίαμβο που συστήνει ο Ραγκαβής στους σύγχρονους του μια περισσότερο λόγια μορφή. Διότι η εφθημιμερής τομή, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, παραπέμπει, ως επί το πλείστον, στην (θεωρούμενη ως) αναβίωση του τρίμετρου από τη δημοτική ποιητική παράδοση.

Για τη ρυθμική ενορχήστρωση του ιαμβικού του στίχου ο Ραγκαβής χρησιμοποιεί ποικίλους συνδυασμούς τόνων στο πλαίσιο πάντα των κανόνων της

αρχαίας μετρικής. Συγκεκριμένα άλλοτε τονίζει με φειδώ το στίχο του, χρησιμοποιώντας τους άκρως απαραίτητους τόνους ένα δηλαδή σε κάθε διποδία (3, 7, 11, 15) και άλλοτε ενισχύει τη ρυθμικότητα αυξάνοντας τους τόνους σε κάποιες διποδίες. Τα μετρικά σχήματα που δημιουργούνται είναι πολλά π.χ.:

υ – υ υ / υ – υ υ / υ – υ υ (στ. 12)

υ – υ - / - υ – υ / υ – υ υ (στ. 5)

υ – υ - / υ υ – υ / υ υ υ - (στ. 8)

υ – υ υ / υ – υ υ / υ – υ υ (στ. 7)

Αυτά σε στιχουργικό επίπεδο· διότι πρακτικά η ιαμβική ρυθμική αίσθηση αυτών των στίχων είναι αμελητέα. Αρκεί η ανάγνωση των τεσσάρων πρώτων στίχων για να το επιβεβαιώσει. Η μικρή συλλαβική έκταση της μετρικής τους φόρμας δεν επιτρέπει την ολοκλήρωση των νοημάτων που συνεχίζονται συχνά και στον επόμενο στίχο. (π.χ. στ. 1-2). Η παρουσία τέτοιων διασκελισμών που καταλαμβάνουν και τρεις στίχους (8-9-10) επιτείνει την πεζολογική διάσταση των ποιημάτων. Το ίδιο αποτέλεσμα φαίνεται να δημιουργεί και η παρουσία σημείων στίξης στην τομή ειδικά όταν το επόμενο ημιστίχιο (τροχαϊκού ρυθμού) τονίζεται στην πρώτη συλλαβή. Η διάσταση ανάμεσα στους δύο ρυθμούς γίνεται τότε περισσότερο εμφανής και η πεζολογία επιτείνεται. Το παράδειγμα του στίχου 2 είναι χαρακτηριστικό.

Όσον αφορά στη γλώσσα, την ομοιοκαταληξία και τη χρήση της χασμωδίας ισχύει και εδώ ό,τι ακριβώς είπαμε μιλώντας για το δακτυλικό εξάμετρο. Η συνίζηση στο στίχο 9 (βλ. υπογραμμισμένα φωνήεντα) αποτελεί εξαίρεση.

Στέφανος Κουμανούδης

Ο Στέφανος Κουμανούδης, αποτελεί το δεύτερο παράδειγμα αυτής της κατηγορίας. Το έργο του *Συλλογή ποιημάτων* που υποβάλλει στους πανεπιστημιακούς ποιητικούς διαγωνισμούς (1855) αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση πλουραλιστικής επίδοσης στην αναγέννηση των αρχαίων μέτρων. Τα ποιήματα της συλλογής (πρωτότυπα και κάποια μεταφρασμένα) είναι γραμμένα σε δακτυλικούς στίχους, σε ιαμβικό τρίμετρο, σε αλκαϊκές και σε σαπφικές στροφές, σε όλα δηλαδή τα μέτρα της αρχαίας ποίησης που προσδιορίζουν σήμερα το φαινόμενο της αναβίωσης, όπως το ορίσαμε στην αρχή.

Σύμφωνα με τη διατύπωση του Φίλιππου Ιωάννου, εισηγητή της έκθεσης του ποιητικού διαγωνισμού το 1855, ποιήματα όπως, π.χ., το *Προς την φοιβάζουσαν*

νεολαίαν,¹⁴⁸ που περιλαμβάνονται στη συλλογή αυτή περιέχουν «ικανά και ορθά μαθήματα ποιητικής τέχνης»¹⁴⁹ ειδικότερα της (αρχαίας) στιχουργικής τέχνης θα συμπλήρωνα. Διότι, είναι φανερή η πρόθεσή του ποιητή αφενός να δείξει πόσο καλά γνωρίζει την αρχαία μετρική και αφετέρου να τη συστήσει στους σύγχρονους του ποιητές και αναγνώστες. Ας μη ξεχνάμε άλλωστε και τη φιλοδοξία του Κουμανούδη να εισαγάγει την αναβίωση στην Ελλάδα και να διδάξει τα αρχαία μέτρα με τη δημοσίευση μιας μετρικής που ετοιμάζε στο Μόναχο, όντας φοιτητής.¹⁵⁰ Η *Συλλογή Ποιημάτων* θα μπορούσε κάλλιστα να προσληφθεί ως η πραγματοποίηση της παλιάς ανεκπλήρωτης επιθυμίας του σε επίπεδο πλέον ποιητικής γραφής.

Σε αντίθεση όμως με τον Ραγκαβή, ο Κουμανούδης μετασχηματίζει τα αρχαία μέτρα με έναν τρόπο περισσότερο ελαστικό και ελεύθερο. Το γεγονός αυτό καθιστά την αναβίωσή του ανατρεπτική και καινοτόμο. Η εφαρμογή του ιαμβικού τρίμετρου στο έργο του *Στράτις Καλοπίχειρος* είναι ενδεικτική. Οι αντιδράσεις που προκαλεί και οι ενστάσεις των κριτών και κυρίως του Ραγκαβή που ήταν εισηγητής των ποιητικών διαγωνισμών, όταν υποβλήθηκε το έργο, είναι χαρακτηριστικές.¹⁵¹

Το πρώτο στοιχείο ανατροπής αφορά στην παραβίαση του κανόνα αντιστοιχίας των μέτρων και των ποιητικών ειδών. Αυτό επισημαίνεται, ποιητικό τω τρόπω, από τον ίδιο τον Κουμανούδη στην αρχή του έργου του.¹⁵² Αλλά και ο Ραγκαβής θα

¹⁴⁸ Παραθέτω ένα απόσπασμα του ποιήματος:

Φευ ποιηταί! μικροπώλαι

Όταν κινώμεν χορδάς, ωάλλομεν πάντ' αναμιξ
κρώζοντες πλήθος αμούσων κρωγμών κ' εκκωφαίνοντες ότα,
όσα τις Μοίρα κακή- φέρη απέναντ' ημών.

Φθόγγους βαρείς και αιμάτων ροάς και βροντάς κανονίων

σμίγομεν μ' αίσθημ' αγνόν - νέας παρθένου απλής:

ούτε μας μέλλει ποσώς ν' αποδίδ' η ωδή τα οικεία

πάντοτε και πανταχού, - σπεύδουσα δρόμον ευθύν,

πόρρωθεν έτι την νήσσαν σαφώς μ' απαρέγκλιτον όμμα

βλέπουσα, κ' έξω οδού - μη πλανωμέν ιταμός.

Άνδρας λοιπόν εις το πύρ το δριμύ της πατρίδος καέντας

Τους Ζωσιμάδας ημείς - βρέχομεν μ' άσμα γλυκύ,

Εύσκιον, εύδροσον, πλήρες ωχρών της σελήνης ακτίνων,

βρίθον με νέφη γλαυκά - κ' ήσυχα σκότη νυκτός:

(Εκθεση, 1851, σ. 28)

Η μορφή του ποιήματος αυτού είναι πολύ ενδιαφέρουσα και αποτελεί, προφανώς, επινοήση του Κουμανούδη. Συγκεκριμένα από τον τρίτο στίχο κ. εξ. Το ποίημα συντίθεται από δίστιχα που παρουσιάζουν την εξής μορφή: ο πρώτος στίχος είναι δακτυλικός 17σύλλαβος ενώ ο δεύτερος αποτελείται από δύο δακτυλικά επτασύλλαβα ημιστίχια (τα χωρίζω με παύλα), είναι δηλαδή ένας διπλός δακτυλικός επτασύλλαβος.

¹⁴⁹ Βλ. *ό.π.*

¹⁵⁰ Βλ. προηγούμενα σ. 10, σημ. 19.

¹⁵¹ Βλ. Ραγκαβής, 1852, σ. 1058-1062.

¹⁵² Βλ. χαρακτηριστικά τους στίχους 18-22:

Αν δε αρμόζ' ή δεν αρμόζ' εις επικήν

διήγησιν ο ίαμβος, παρακαλώ,

πολύ μη ερευνάτε τώρα. Έχομεν

τα πάντα εν τω βίω τάχ' αρμόζοντα,

να έχομεν και μέτρα; (Κουμανούδης, 1888, σ. 4).

Οι παραπάνω στίχοι σύμφωνα με τον Γαραντούδη (1989, σ. 63-65) φανερώνουν ένα συνειδητό νεωτερισμό που εισάγεται για πρώτη φορά από τον Κουμανούδη και στη συνέχεια υποστηρίζεται σταθερά από αυτόν και από άλλους ποιητές.

αναφερθεί σ' αυτό το στιχουργικό ολίσθημα του Κουμανούδη, το οποίο όμως εν τέλει θα δικαιολογήσει εντάσσοντάς το στο πλαίσιο της γενικότερης διάθεσης παρωδίας του έπους στο *Στράτι Καλοπίχειρο*.¹⁵³

Παρακάτω θα περιγράψουμε αναλυτικά τα στοιχεία που καθιστούν την αναβίωση του τρίμετρου από τον Κουμανούδη προοδευτική. Ο ποιοτικός χαρακτηρισμός της αναβίωσης ενός ποιητή ως ανανεωτικής / ανατρεπτικής ή ως κανονιστικής αφορά στη συχνότητα με την οποία εμφανίζονται οι μετρικές αποκλίσεις από το αρχαίο πρότυπο στο σύνολο ενός έργου. Μόνο δηλαδή η συχνή και επαναληπτική παρουσία τους στο ποιητικό κείμενο υποδηλώνει την πρόθεση του ποιητή να διαφοροποιηθεί ρυθμικά και διαμορφώνει τελικά τον αντίστοιχο μετρικό του χαρακτήρα. Οι σποραδικές αποκλίσεις από τον στιχουργικό κανόνα (τυχαίες ή αναπόφευκτες λόγω των ιδιαιτεροτήτων της τονικής γλώσσας) δεν είναι δυνατόν να επιβληθούν και να προσδιορίσουν ρυθμικά ένα κείμενο. Ας δούμε όμως αναλυτικά ένα απόσπασμα:

Στράτις Καλοπίχειρος

1. **Ετών** δεκατεσσάρων // είν' ο ήρωσ μου
και τ' όνομά του Στράτις // Καλοπίχειρος·
και ναι μεν ασυνήθως // **επεχείρησα**
να ψάλω πολύ νέον· // προϊόντος **πλήν**
5. **του έπους**, θα προβή // κ' η ηλικία του
και ούτω θ' αποβή // πανομοιότατος
μ' εκείνους τους αρχαίους // **πάλιν** ήρωας.
Αφρόντιδες λοιπόν, // **ώ** αναγνώσται μου,
Και μ' εύνοϊαν τα **ώτα** σας ορθώσαντες,
10. **Εις τούτους** τους **ιάμβους** μου προσέξατε.
Δεν είναι **δα** το **μέτρον** // νέον· **ήχησε**
προ χρόνων εις τα όρη μας ως κλέφτικον
κ' εις ώτ' ανδρών του έθνους // ήν ευχάριστον.
Λοιπόν ως προς το **σύνηθες** μη θρύπτεσθε,
15. **Ή** ως αντεθνικοί // εστιγματίσθητε
Αυτοί αφ' εαυτών, **εγώ** δ' αναίτιος. (Κουμανούδης, 1851, σ. 7 -8, στ. 1-16)

¹⁵³ Αυτό επισημαίνεται στην Εισηγητική Έκθεση του διαγωνισμού το 1851. Βλ. Έκθεση, 1851, σ. 702-704.

Όπως φαίνεται από το παράθεμα οι ιαμβικοί τρίμετροι του Κουμανούδη ως προς την έκταση εναρμονίζονται με αυτούς του Ραγκαβή, αποδίδονται δηλαδή σταθερά με έναν δωδεκασύλλαβο στίχο, συνήθως προπαροξύτονο αλλά και οξύτονο. Εκτός όμως από αυτό το στοιχείο η γενική στιχουργική τους εικόνα, που αφορά στην σύνθεση και τη ρυθμική της αγωγή, απέχει πολύ από αυτήν του Ραγκαβή.

Το βασικό διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό αυτών των τρίμετρων εντοπίζεται στην εφαρμογή των τομών: η πληθωρική κυριαρχία της εφθήμερους τομής είναι απόλυτα εμφανής. Αυτή χωρίζει το στίχο σε δύο μέρη το πρώτο συνήθως επτασύλλαβο και το δεύτερο πεντασύλλαβο. Η χρήση της (ασφαλώς συνειδητή) συσχετίζει τον τρίμετρο του Κουμανούδη με μια μορφή αναβίωσης δημοτικού τύπου.

Έπειτα παρατηρείται συχνά και η χρήση της αλεξανδρινής τομής.¹⁵⁴ αυτή σημειώνεται στη μέση του ιαμβικού τρίμετρου (μετά τον τρίτο πόδα) και χωρίζει το στίχο σε δύο ίσα μέρη από έξι συλλαβές το καθένα. Ο Κουμανούδης απαντώντας σε επικρίσεις του Ραγκαβή,¹⁵⁵ υπερασπίζεται αυτή την ιδιάζουσα τομή, επικαλούμενος τη χρήση της και από αρχαίους ποιητές, όπως ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης.¹⁵⁶ Επίσης απαντούν αρκετά συχνά άτμητοι στίχοι.¹⁵⁷

Όσον αφορά στην κατανομή των τόνων ο Κουμανούδης συνηθίζει να χρησιμοποιεί τους απολύτως απαραίτητους. Αρέσκεται να τονίζει δηλαδή μία μόνο συλλαβή σε κάθε διποδία (π.χ. στ. 1, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16), ενώ κάποτε δεν βάζει ούτε και τον απαραίτητο τόνο. Συγκεκριμένα ο στίχος 3 τονίζεται μόνο στην 6^η και στη 10^η συλλαβή. Το μετρικό σχήμα που αποδίδει αυτό το στίχο είναι το εξής:

υ υ υ υ / υ – υ υ υ / - υ υ

Ασφαλώς αποκλίνει από τους κανόνες του αρχαίου ιαμβικού τρίμετρου και καθιστά το στίχο ρυθμικά ουδέτερο. Οι περισσότεροι όμως ιαμβικοί τρίμετροι του Κουμανούδη τονίζονται στον πρώτο πόδα κάθε διποδίας (οι πόδες αυτοί στο παράθεμα γράφονται με ημίμαυρα στοιχεία) και έτσι η αρχή των στίχων του ανακαλεί τον ιαμβικό ρυθμό. Αυτό μοιάζει με ένα στιχουργικό παιχνίδι του Κουμανούδη, που ξεγελάει τον αναγνώστη· δημιουργεί μια στακάτη αίσθηση του ίαμβου για να την υπονομεύσει στη συνέχεια του στίχου, διαψεύδοντας τις προσδοκίες που έχει δημιουργήσει στον αναγνώστη. Η παρουσία πολλών διασκελισμών στο τέλος των στίχων διασαλεύει περισσότερο το ρυθμό τους. Σημειώνω ενδεικτικά τους διασκελισμούς των στίχων 3-4, 4-5, 11-12. Η ένταση των διασκελισμών ποικίλει· υπάρχουν κάποιοι πολύ δραστικοί, όταν προηγείται σημείο στίξης, αλλά και αρκετοί χαλαροί. Η συχνότητα πάντως με την οποία γενικώς εμφανίζονται οι διασκελισμοί δεν επιτρέπει να εικάσουμε ότι είναι τυχαίοι και ότι προκύπτουν από τη δυσκολία απόδοσης των νοημάτων στο πλαίσιο των δώδεκα συλλαβών. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται είναι λόγια χωρίς αρχαϊστικές ακρότητες, ενώ η στάση του

¹⁵⁴ Βλ. στο παράθεμα τους στ. 5, 6, 8, 15, 16.

¹⁵⁵ Βλ. Ραγκαβής, 1852, σ.

¹⁵⁶ Βλ. Μητσού 1997, σ. 323, σημ. 135.

¹⁵⁷ Βλ. στο παράθεμα τους στίχους 9, 10, 12, 14, 16.

Κουμανούδη απέναντι στο ζήτημα της ομοιοκαταληξίας και την τήρηση της χασμωδίας δεν αποκλίνει από την πρακτική του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή.

Προϊόντος του χρόνου ο Κουμανούδης επιδίδεται σε μια σταδιακή μετατροπή του στίχου του προς την κατασκευή μιας τυπικότερης μορφής. Διορθώνει, π.χ., τις αλεξανδρινές τομές και άλλα 'στιχουργικά ατοπήματα' που του είχαν αποδοθεί.¹⁵⁸ Σε θεωρητικό επίπεδο η αναδίπλωση εκφράζεται από τον Κουμανούδη στην έκθεση που συντάσσει το 1866, ως εισηγητής, στο πλαίσιο των πανεπιστημιακών διαγωνισμών. Τότε αποδοκιμάζει την ελεύθερη αναβίωση του ιαμβικού τρίμετρου σε έργα που είχαν υποβληθεί, όπως π.χ. η τραγωδία *Αντίνοος* και μάλιστα μέσα από ένα λόγο αυτοαναφορικό μνημονεύει τις δικές του στιχουργικές καινοτομίες τις οποίες όμως μετονομάζει σε 'σφάλματα'¹⁵⁹ και προσπαθεί να τις δικαιολογήσει ως εξής:

Αι ατοπίαι της τομής και της διαίρεσεως προέρχονται εν μέρει και εκ του ότι οι πρώτοι παρ' ημίν εισαγόντες εις μακράς οπωσούν στιχουργίας τον ιαμβικόν τρίμετρον δεν παρέλαβον αυτήν ακριβώς τούτον, οίον τον ευρήκαν εν τη δημοτική ποιήσει, αλλ' ολίγον αλλοιότερον. (Έκθεση, 1866, σ. 51)

Ο λόγος που υπαγορεύει αυτή τη στιχουργική ενέργεια του Κουμανούδη δεν ανιχνεύεται με ευκολία. Ως πιθανές ερμηνείες, που εν μέρει μόνο δικαιολογούν τη στάση του ποιητή, αναφέρονται από τη Μητσού η επαγγελματική ιδιότητα του Κουμανούδη (καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών) και η ιδιοσυστασία του χαρακτήρα του που του επέβαλλε μια περισσότερο συντηρητική στάση.¹⁶⁰ Αυτό πάντως που έχει σημασία είναι το γεγονός ότι η έκδοση του *Στράτι Καλοπίχειρου* στα 1851 αποτελεί το πρώτο δείγμα ενός ανανεωτικού μετασχηματισμού του αρχαίου ιαμβικού τρίμετρου που θα οδηγήσει σταδιακά στη διαμόρφωση της νέας ιαμβικής στιχουργίας του Βερναρδάκη. Η μεταγενέστερη αναθεώρηση του Κουμανούδη δεν έχει πολύ μεγάλη σημασία. Τρία μόλις χρόνια μετά τον *Στράτι* γράφεται η *Γραομνομαχία* (1854) του Βερναρδάκη, ένα κείμενο που συνεχίζει και εντείνει τις εκφραστικές αναζητήσεις κατά την εφαρμογή του αρχαίου ίαμβου οι οποίες ξεκίνησαν με τον Κουμανούδη.

¹⁵⁸ Η Μητσού (1997, σ. 320-323) μέσα από την αντιβολή των κειμένων όλων των εκδόσεων παρουσιάζει αναλυτικά τη στιχουργική ανδίπλωση του Στέφανου Κουμανούδη.

¹⁵⁹ «Πρώτον στίχοι όχι ολίγοι είναι ή κολοβοί ή υπέρμετροι κατά ένα πόδα [...] Έπειτα της τομής δεν έχουσι λίαν καλώς, διότι πολλοί στίχοι ενώ δεν έχουν εν τη πρεπούση θέση την τομήν, έχουν ακριβώς εν τω μέσω διαίρεσιν, δι' ό διαρρέει εις δύο ο στίχος όχι ηδέως αλλά μονοτόνως εις την ακοήν [...] Βλέποντες τας αρρυθμίας ταύτας και απαιτούντες την διόρθωσίν των, έχομεν χρείαν έτι και εξηγήσεως τινός. Δύω εκ των υπογραφόντων την έκθεσιν ταύτην (εν. ο Κουμανούδης και ο Ραγκαβής) είναι εκ των πρωϊμώτατα εν τη Ελληνική φιλολογία ασχοληθέντων περί τον ιαμβικόν τρίμετρον. Υπέπεσαν δε αμφότεροι κατά το μάλλον και ήττον εις τα σφάλματα τα οποία ελέγχουσι τώρα». (Έκθεση, 1866, σ. 48-50).

¹⁶⁰ Βλ. Μητσού, *ό.π.*, σ. 328.

Μονομερής αναβίωση

Σ' αυτή την κατηγορία περιλαμβάνονται ποιητές που δείχνουν μια σαφή προτίμηση στην αναβίωση ενός κυρίως στιχουργικού σχήματος, το οποίο και εφαρμόζουν με σταθερότητα και κάποτε με επιμονή. Ο Ιωάννης Ζαμπέλιος και ο Δημήτριος Βερναρδάκης αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα ποιητών που το όνομα τους συνδέεται με τη επίμονη χρήση του ιαμβικού τρίμετρου. Επίσης και άλλοι ποιητές, όπως ο Ηλίας Τανταλίδης και ο Θεόδωρος Ορφανίδης δείχνουν μια προσήλωση στην αναβίωση του δακτυλικού εξάμετρου. Η αυστηρότητα ή η ελαστικότητα στην τήρηση κανόνων του αρχαίου προτύπου προσδιορίζει την ποιοτική διάκριση της αναβίωσης που κάνει κάθε ποιητής.

Ιωάννης Ζαμπέλιος

Ο Ιωάννης Ζαμπέλιος αντιπροσωπεύει την πιο σταθερή και επίμονη αναβίωση του ιαμβικού τρίμετρου. Συγγράφει ολόκληρο το δραματικό του έργο (από την τραγωδία *Τιμολέων* μέχρι τη *Μήδεια*) αποκλειστικά σε τονικούς ιάμβους.¹⁶¹ Πρόκειται για δώδεκα τραγωδίες που αριθμούν συνολικά πάνω από 15000 στίχους (!). Αυτό όμως που προκαλεί μεγαλύτερη εντύπωση στην αναβίωση του Ζαμπέλιου δεν είναι η ποσότητα ιάμβων που παράγει σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, αλλά, κυρίως, η απίστευτη στιχουργική και ρυθμική ομοιογένειά τους.

Ειδικότερα η συνολική εικόνα της στιχουργίας των δραμάτων του Ζαμπέλιου αποδεικνύει πως η δυνατότητα ποικιλίας του ιαμβικού τρίμετρου, που επανειλημμένα είχε υποστηρίξει στο θεωρητικό του μετρικό μοντέλο, ουδέποτε πραγματώθηκε από τον ίδιο. Τα δραματικά του έργα παρουσιάζουν μια αξιοσημείωτη μορφολογική μονοτονία, η οποία προβάλλει εντονότερη αν αναλογιστεί κανείς τη μεγάλη χρονική διάρκεια στην οποία τα συγγράφει. Η παράθεση και ο σχολιασμός σκόρπιων στίχων από τρεις τραγωδίες του Ζαμπέλιου αφενός θα αποδείξει έμπρακτα τη στατικότητα της μορφής και του ρυθμού της ιαμβικής του ποίησης, αφετέρου θα αναδείξει τα στιχουργικά μέσα που τον καθιστούν τόσο ρυθμικά μονότονο.

Τιμολέων. Τραγωδία πρώτη:

1. Α, να φανῶ εἶν' ὦρα // το προσωπεῖον,
Εἶναι καιρός να ρίψω. // Ο στρατός ὅλος,
Μόνον ἐμέ γνωρίζει // ἡ Βουλή τρέμει·
Οι Προύχοντες άψυχοι, // ἡ δούλοι εἶναι·
5. Και ὅσοι τάχα, // καυχῶνται' ὡς πατριῶται,

¹⁶¹ Βλ. τους τίτλους αυτών των δραμάτων στον κατάλογο ποιημάτων που αναβιώνουν αρχαία μέτρα στο παράρτημα, σ. 81.

- Θέλει το ξίφος, // εξολοθρεύσει όλους·
 Και γυμνός τότε, // αυθαδιάζ' ο όχλος;
 Λοιπόν, αμέσως... // μένω; Με **κατέχει**, *
Ανανδρος φόβος; // εις εμέ, πόθεν φόβος;
 10. Δεν μ' έκραξ' εις θανάτους, // τόσους, της μάχης,
 Η σάλπιγξ, πάντα;... // και όμως, δειλιάζω. (Ζαμπέλιος, 1860, σ. 19)

Ιωάννης Καποδίστριας. Τραγωδία έκτη:

1. Λαμπρότερα εισέτι, // θέλει ταχέως,
 Οπίσω μου φανώσι· // διότι ούτος,
 Της γής μας ο ωραίος, // γλυκύς ορίζων,
 Και εις αυτούς τους δούλους // και τους χρόνους, *
 5. Δεν έλλειψεν, ολίγον, // ή πολύ πάντα,
 Να κοσμηθή μ' αστέρας. // Αλλ' όμως, τούτο,
 Θερμός σας παραγγέλω, // και ζητώ· πρέπει,
 Ως η ανδρία, // σας έστησ' ελευθέρους,
 Ούτω κ' η γνώσις, // λαμπρούς να σας υψώση. (Ζαμπέλιος, 1860, σ. 432)

Μήδεια. Τραγωδία δωδέκατη:

1. Ως βλέπετε, εις γήρας, // ήδη προέβην.
 Βαστάζ, η δεξιά μου, // μόλις το σκήπτρον·
 Δεν δύναται τα όπλα, // πλέον να δράξη,
 Και τους εχθρούς μας, // ως πρώτα να τροπώση·
 5. Και δια τούτο, // εθράσευσαν τοσούτον,
 Κ' ηύξησαν έτι μάλλον. // Εκ του ετέρου,
 Του θρόνου διαδόχους // υιούς, δεν έχω·
 Μία θυγάτηρ // μονογενής, το γήρας,
 Μου περιλάλπει μόνον. // **Τί ούν** εσκόπου; (Ζαμπέλιος, 1860, σ. 409)

Το πρώτο γνώρισμα των ιαμβικών στίχων του Ζαμπέλιου είναι η σταθερή συλλαβική τους έκταση.¹⁶² Στα μέρη των δραματικών κειμένων που περιλαμβάνουν

¹⁶² Η παρουσία δύο ενδεκασύλλαβων στίχων στα παραθέματα (σημειώνονται με αστερίσκο*), αποτελούν εξαιρέσεις και προσλαμβάνονται ως στιχουργικά λάθη.

στιχομυθίες ο ποιητής δεν αποκλίνει από τον κανόνα των δώδεκα συλλαβών αλλά συνθέτει τις ερωταποκρίσεις σε στίχους με πέντε και επτά συλλαβές που και πάλι διαβάζονται (ανά δύο) ως ένας δωδεκασύλλαβος στίχος.¹⁶³

Η αναλυτική περιγραφή του ιαμβικού τρίμετρου του Ζαμπέλιου ίσως θεωρηθεί περιττή. Ο ίδιος ο συγγραφέας στο κείμενό του *Δοκίμιον περί του τονικού διά την τραγωδίαν ιαμβικού στίχου*¹⁶⁴ περιγράφει με συστηματικότητα τον ιαμβικό του τρίμετρο. Αναμφισβήτητα το κείμενο αυτό είναι σημαντικό και διαφωτιστικό για τη στιχουργία του Ζαμπέλιου. Ωστόσο δεν θα πρέπει να προσλαμβάνεται ως επαρκές τεκμήριο που περιγράφει πάντα με ορθότητα τη στιχουργική του πρακτική. Ας έχουμε υπόψη μας ότι αυτό αποτελεί, κατά κάποιο τρόπο, ένα προγραμματικό κείμενο υποστήριξης του ιαμβικού τρίμετρου, ενώ ως κείμενο αυτοαναφορικό είναι φυσικό να διαφοροποιείται από μια απολύτως ουδέτερη και επιστημονική προσέγγιση που επιχειρείται εδώ.

Ειδικότερα το συμπέρασμα που προέκυψε από αυτή τη στιχουργική ανάλυση των τραγωδιών του Ζαμπέλιου αντιδιαστέλλεται προς τις δηλώσεις του ποιητή σχετικά με την κατασκευή των στίχων του με βάση τρεις δυνατούς τρόπους αναβίωσης: α) χωρισμό του στίχου σε τρεις διποδίες, β) σύνθεση του στίχου με βάση την εναλλαγή δύο κώλων, ένα πενθημιμερές και ένα εφθημιμερές, γ) ελεύθερη ηχητική απόδοση του αρχαίου ιαμβικού τρίμετρου ανεξάρτητα από τους κανόνες της αρχαίας μετρικής. Ο ποιητής δεν χρησιμοποιεί εξίσου τους τρεις τρόπους αναβίωσης και πολύ περισσότερο, αντίθετα με την παραδοχή του ότι ακολουθεί κυρίως την ελεύθερη αναβίωση,¹⁶⁵ η στιχουργική του βασίζεται στον πιο κανονιστικό τρόπο· αυτόν που υπαγορεύει τη διάκριση του στίχου σε δύο κώλα με τη χρήση πενθημιμερούς ή εφθημιμερούς τομής. Η παράθεση των στίχων από τις τρεις τραγωδίες του Ζαμπέλιου το αποδεικνύει έμπρακτα.

Όπως προκύπτει λοιπόν από τους είκοσι εννέα ιαμβικούς τρίμετρους που παραθέτω, μόνο ο ένας στίχος (με ημίμαυρα στοιχεία) δεν ακολουθεί τη συγκεκριμένη διαίρεση σε δύο κώλα. Αυτός αναβιώνει τον ιαμβικό τρίμετρο με το χωρισμό του στίχου σε τρεις διποδίες. Ειδικότερα οι δύο πρώτες διποδίες έχουν τον ένα από τους δύο πόδες ίαμβο και τον άλλο στην πρώτη διποδία πυρρήχιο και στη δεύτερη τροχάιο, ενώ η τρίτη διποδία έχει και τους δύο πόδες τροχάιους. Το στιχουργικό σχήμα που αναπαριστά αυτό το στίχο είναι το εξής:

Οι Προύχοντες / άψυχοι, ή / δούλοι είναι:

υ - υ υ / - υ υ - / - υ - υ

¹⁶³ Τέτοια παραδείγματα αντιλαβής είναι συχνά, βλ., π.χ., Ζαμπέλιος, 1860, στα έργα *Τιμολέων*, σ. 76 και *Οδυσσέας Ανδρούτσος*, σ. 400-401.

¹⁶⁴ Το κείμενο αυτό εκδίδεται το 1843 και επαναδημοσιεύεται με μικρές τροποποιήσεις στη συγκεντρωτική έκδοση των *Τραγωδιών* του Ζαμπέλιου το 1860 (σ. 473-488) με τίτλο: «Διατριβή περί του ιαμβικού των τραγωδιών μου στίχου».

¹⁶⁵ Βλ. Ζαμπέλιος, 1860, σ. 480.

Και αυτός ο στίχος έχει νοηματική τομή μετά την έβδομη συλλαβή, μόνο που δεν τονίζεται η 6^η αλλά η 5^η συλλαβή.

Εξίσου ισχνή αριθμητικά είναι και η παρουσία στίχων που ανακαλούν τον ιαμβικό ρυθμό με έναν ελεύθερο τρόπο που δεν υπόκειται σε μετρικούς κανόνες. Αυτό μπορεί να αποτελούσε την ιδανική μορφή που ενδεχομένως θα ήθελε να δώσει στους στίχους του ο Ζαμπέλιος, μια ρυθμική ποικιλία, προερχόμενη περισσότερο μέσα από μια αφηρημένη ηχητική ομοιότητα του τονικού με τον προσωδιακό τρίμετρο και όχι μέσα από μια αυστηρή τήρηση των αρχαίων στιχουργικών κανόνων. Η πραγματικότητα όμως είναι άλλη· οι προθέσεις του ποιητή δεν αναιρούν τον κανονιστικό χαρακτήρα, την τεχνητότητα και την πεζολογία που διακρίνει τους στίχους του.

Όσον αφορά στον τονισμό του ιαμβικού τρίμετρου ακολουθεί πιστά τους κανόνες που έχει ορίσει. Τα δύο ημιστίχια παίρνουν σταθερά τον κύριο τόνο τους στην παραλήγουσα ενώ η κατανομή των δευτερευόντων τόνων ποικίλει στο βαθμό που το επιτρέπουν οι κανόνες της αρχαίας μετρικής. Το αποτέλεσμα πάντως δεν ξεφεύγει από το επίπεδο της πεζολογίας.

Ο Ζαμπέλιος σε αντίθεση με την ποιητική τεχνοτροπία των άλλων Επτανήσιων τηρεί την χασμωδία και ευθυγραμμίζεται ως προς αυτό με τη στιχουργική πρακτική των αθηναίων κλασικοραμαντικών ποιητών. Ο λόγος ασφαλώς σχετίζεται με την ελληνοκεντρική του ιδεολογία. Παραδείγματα χασμωδιών παρέχουν, π.χ., οι εξής στίχοι από τα αποσπάσματα: *Τιμολέων*, στ. 11, *Ιωάννης Καπιδίστριας*, στ. 1, 3, 4, 8, *Μήδεια* στ. 1, 2, 3, 6, κ.α. (Οι φωνηεντικές συναντήσεις στους στίχους αυτούς υπογραμμίζονται).

Η σταθερή μετρική αγωγή του Ζαμπέλιου αφορά και σε άλλα στιχουργικά στοιχεία, όπως η έλλειψη της ομοιοκαταληξίας και η κοραϊκή, μικτή γλωσσική μορφή που παρουσιάζουν όλα τα δράματά του. Αυτά είναι απόλυτα διακριτά και στα παραδείγματα που παραθέσαμε παραπάνω και δεν χρήζουν αναλυτικής περιγραφής.

Πώς εξηγείται όμως αυτή η στατικότητα μορφής και ρυθμού στα έργα του Ζαμπέλιου; Η επίκληση επιχειρημάτων που αφορούν στην προσωπικότητα και το χαρακτήρα του δημιουργού, - έχει ήδη χαρακτηριστεί 'μονοκόμματος'¹⁶⁶ από τον Μπαρλά- ασφαλώς, δεν κρίνεται επαρκής και πρόσφορη σε μια επιστημονική προσέγγιση. Η μορφολογική ομοιογένεια των έργων του πρέπει να συσχετισθεί με πολλούς παράγοντες αντικειμενικής φύσεως: πρώτα απ' όλα θα πρέπει να λαμβάνει κανείς υπόψη τη λογοτεχνική ιδιότητα του δημιουργού· ο Ζαμπέλιος δεν είναι ποιητής αλλά θεατρικός συγγραφέας, αυτό που κυρίως τον ενδιαφέρει είναι να βρεί ένα στιχουργικό μέσο το οποίο θεωρεί κατάλληλο για τη συγγραφή δραματικών κειμένων. Ο στίχος που εισάγει στη νέα δραματουργία, μπορεί να παρουσιάζει περιορισμένες εκφραστικές δυνατότητες, ωστόσο τον εξυπηρετεί στο θεατρικό είδος στο οποίο επιδίδεται. Γιατί αυτό που πρωτίστως τον ενδιαφέρει είναι να υπάρχει εμμετρότητα στα έργα του και να εξυπηρετεί την προφορικότητα του ιάμβου στους διαλόγους. Ας μη ξεχνάμε άλλωστε ότι το αρχαίο ιαμβικό σχήμα πρωτοεμφανίζεται

¹⁶⁶ Βλ. Μπαρλάς, 1956, σ. 1282.

στο χώρο του θεάτρου με τον Ζαμπέλιο· θα χρειαστεί να περάσουν αρκετά χρόνια ώστε να επέλθει - σταδιακά και μέσα από διάφορα στάδια - η ωρίμανση του δραματικού είδους που θα οδηγήσει και στη στιχουργική ολοκλήρωση των έργων. Αυτό θα συντελεστεί μέσα από τη δραματική ποιητική παραγωγή του Βερναρδάκη.

Δημήτριος Βερναρδάκης

Ο Δημήτριος Βερναρδάκης, όπως και ο Ζαμπέλιος, συγγράφει ολόκληρο το δραματικό του έργο σε τονικούς ιαμβικούς τρίμετρους. Εμφανίζεται ως υποψήφιος στους ποιητικούς διαγωνισμούς το 1854 και το 1855, με δύο έργα που ανήκουν στο μικτό ποιητικό είδος της ηρωικοκωμωδίας, τη *Γραμνομαχία* (1854) και τον *Περίδρομο* (1855). Δύο χρόνια αργότερα αρχίζει τη συστηματική συγγραφή των τραγωδιών του που ξεκινά με τη *Μαρία Δοξαπατρή* (1857) και ολοκληρώνεται με το έργο *Νικηφόρος Φωκάς* στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Η ανανεωτική διάθεση του Βερναρδάκη κατά το μετασχηματισμό του αρχαίου τρίμετρου παρατηρείται ήδη από το πρώτο του έργο.¹⁶⁷ Οι κριτές του ποιητικού διαγωνισμού του καταλογίζουν πολλά μετρικά σφάλματα και θεωρούν συγκεκριμένα πως ο ποιητής :

Δεν εξωκειώθη εντελώς και τον στίχον των αρχαίων, και το ωτίον πολλάκις τον απατά και εις συνεχή τον παράγει μετρικά σφάλματα. Ούτω πάμπολλοι των στίχων του βραχυκαταληκτούσι ή πλεονάζουσι κατά πόδα, [...] Εκτός δε τούτου πάμπολλοι στίχοι δεν έχουσι την ορθήν τομήν ή την πενθημιμερή και εφθημιμερή, αλλά τέμνονται εν τω μέσω εις δύο διμέτρους βραχυκαταλήκτους. (Έκθεση, 1854, σ. 16-17)

Αυτή η στιχουργική αγωγή αναμφισβήτητα συσχετίζεται με τη στιχουργία του *Στράτι Καλοπίχειρου* του Κουμανούδη. Ωστόσο ο Βερναρδάκης σε αντίθεση με τον Κουμανούδη, μένει σταθερός σ' αυτές τις στιχουργικές του επιλογές και συν τω χρόνω τις 'νομιμοποιεί' και τις 'επιβάλλει' μέσα από τα δραματικά του έργα που, κατά κοινή ομολογία, γνωρίζουν μεγάλη επιτυχία. Ειδικότερα στα Προλεγόμενα της τραγωδίας του *Μαρία Δοξαπατρή* αλλά και στον Πρόλογο της τραγωδίας *Μερόπη* αναφέρεται σε αυτά τα στιχουργικά χαρακτηριστικά του στίχου του και τα παρουσιάζει ως στοιχεία που συνθέτουν μια 'νέα ιαμβική στιχουργία'.¹⁶⁸ Ας δούμε ένα απόσπασμα από την *Μερόπη*:

Μερόπη:

1. Ποία χαρά και ποία // ευτυχία μου!

¹⁶⁷ Βλ. Έκθεση, 1854, σ. 16-18. Αυτό επικρίνεται για τα στιχουργικά του λάθη και αποδίδεται στον συγγραφέα άγνοια της αρχαίας μετρικής.

¹⁶⁸ Βλ. Βερναρδάκη, 1858, σ. ρβ', και 1864, σ. ή.

- Ο Αίπυτος θα έλθη, // εις τ' ανάκτορα
Θα έλθη του πατρός του // ο **εξόριστος**
υιός. Το τέκνον // άγνωστον την άγνωστον
5. **μητέρα**ν του θα ίδη, / και το **τέκνον** της
θα ιδ' η **μήτηρ**, // και θα ενεγκαλισθή,
και εις τον μητρικόν // λαβούσαν κόλπον της
με δάκρυα θα βρέξη. // Κρύψον την χαράν
Μερόπη, έως τότε. // **Οι αθάνατοι**
10. **Θεοί** φθονούσι // των ανθρώπων την χαράν.
[...]
Εκεί πλησίον // του Αιπύτου **άγρυπνος**
Ίσταται φύλαξ // και προστάτης πάντοτε
ο γηραιός Λυκόρτας, // του Κρεσφόντου, φευ!
15. Πιστός θεράπων // και φυγάς, **συμμέτοχος**
Της τύχης του υιού μου // της σκληράς. Πλην **τις**
Ταράττει την καρδίαν μου **αόριστος**
αλλά φρικώδης **φόβος!** // Όσον **αι στιγμαί**
της δυστυχίας // **φεύγουσι** κ' εγγύτερον
20. η ώρα φθάνει // της ευδαιμονίας μου,
τόσον ο φόβος // κυριεύει **την δειλήν**,
την τρέμουσαν **καρδίαν** μου. **Σεις** ώ **θεοί**
αθάνατοι, μεγάλοι, // **παντοδύναμοι**,
η δυστυχής σας **ικετεύω** μήτηρ, **σεις**
25. την κεφαλήν του ουρανού μου **σκέπετε**. (Βερναρδάκης, 1866, σ. 17, στ. 5-12, σ.
18, στ. 5-18)

Όπως φαίνεται από το παράθεμα οι περισσότεροι στίχοι ακολουθούν την κατασκευή του ιαμβικού τρίμετρου, όπως την είδαμε και στους άλλους ποιητές: Οι στίχοι συντίθενται από 12 συλλαβές,¹⁶⁹ ως επί το πλείστον χωρίζονται με μια εφθημιμερή ή πενθημιμερή τομή (σημειώνεται με τις δύο πλάγιες γραμμές)¹⁷⁰ και ποικίλουν ως προς την κατάληξή τους (οξύτονοι και προπαροξύτονοι). Επιπρόσθετα η χρήση καθαρεύουσας γλώσσας, η απουσία ομοιοκαταληξίας και συνίζησης, συγκλίνουν προς το στιχουργικό μοντέλο που είδαμε και στους υπόλοιπους ποιητές

¹⁶⁹ Αυτό τηρείται και στους διαλόγους ανάμεσα στα πρόσωπα. Ο Βερναρδάκης δηλαδή, όπως και ο Ζαμπέλιος, χρησιμοποιεί πολύ συχνά την αντιλαβή.

¹⁷⁰ Ατμητοί είναι οι στίχοι: 17, 22, 24, 25.

του αθηναϊκού κλασικορομαντισμού. Και όμως η ρυθμική αίσθηση που προκαλούν τους διαφοροποιεί σαφώς από την υπόλοιπη ποιητική παραγωγή που αναβιώνει τον ιαμβικό τρίμετρο. Ασφαλώς η μεγαλύτερη παρουσία στίχων που είναι άτμητοι ή έχουν αλεξανδρινή τομή και γενικά αποκλίνουν από τους κανόνες τονισμού είναι γεγονός, αλλά αυτό δεν αποτελεί το βασικό λόγο της ρυθμικής τους διαφοροποίησης· διότι, οι ιαμβικοί στίχοι του Βερναρδάκη χαρακτηρίζονται από μια έντονη μουσικότητα η οποία απορρέει από την ιδιαίτερη ρητορική τους κατασκευή.

Ο Δημήτριος Γληνός ταυτίζοντας αυτή την έντονη μουσικότητα με την ποιητικότητα διαφοροποιεί το Βερναρδάκη από τους άλλους δραματικούς ποιητές που γράφουν ιαμβικό τρίμετρο παρατηρώντας τα εξής:

Κατώρθωσε να εμπνεύση ποίησιν και να δώσει πτερά εις τον τρίμετρον ιαμβικόν στίχον όστις εν τω τονικώ μέτρω τόσην βαρείαν πεζότητα ενέχει ώστε εκ των εκατομμυρίων ιαμβικών τριμέτρων οίτινες εγράφησαν υπό των νέων Ελλήνων μόνον τα έργα του Βερναρδάκη αναγιγνώσκων τις αισθάνεται ότι αναγιγνώσκει ποιήματα.¹⁷¹

Τα στοιχεία της ρητορικής οργάνωσης των ποιημάτων του Βερναρδάκη που διαμορφώνουν την έντονη ρυθμική τους υπόσταση είναι πλήθος: οι επαναλήψεις λεκτικών και μορφοσυντακτικών σχημάτων, η πληθωρική χρήση ασύνδετου και πολυσύνδετου σχήματος, η παρουσία επιφωνηματικών προτάσεων, η χρήση της αποστροφής, οι συνεχείς διασκελισμοί, κ.α. Στο συγκεκριμένο παράθεμα αναφέρω ενδεικτικά τη χρήση διαφόρων από τα παραπάνω σχήματα τα οποία συνθέτουν το έντονο ρυθμικό αποτέλεσμα αυτών των στίχων: π.χ. σχήμα επαναφοράς, στ. 1, και 22-25 (βλ τις υπογραμμισμένες λέξεις), παρονομασία ή παρήχηση, στ. 4-7, χιαστό σχήμα, στ. 1-2:

Ο Αίπυτος θα έλθη, εις τ' ανάκτορα
θα έλθη του πατρός του ο **εξόριστος**

Ιδιαίτερα ευρηματική είναι και η έντονη ομοηχία που δημιουργεί ανάμεσα σε λέξεις δύο στίχων, π.χ.:

Πιστός θεράπων και **φυγάς**, συμμετόχος
της τύχης του υιού μου της **σκληράς**. Πλην τις

Η παρουσία των σημείων στίξης (κόμμα και τελεία) που δηλώνουν παύση μετά τις λέξεις «φυγάς» και «σκληράς» ενισχύει αυτή την ρυθμική ομοηχία σε συνδυασμό βέβαια και με τη λειτουργία του διασκελισμού. Ο ποιητής επίσης χρησιμοποιεί επιφωνηματικές προτάσεις (στ. 1, 16-18) και αποστροφές (στ. 22-25), ενώ συχνή είναι και η χρήση πολυσύνδετου σχήματος, π.χ. στ. 22-23.

Τέλος ο ανατρεπτικός χαρακτήρας που παρουσιάζει η αναβίωση του ιαμβικού τρίμετρου στον Βερναρδάκη συνδέεται αναμφισβήτητα με την πλεοναστική χρήση

¹⁷¹ Βλ. Βαλέτας, 1977, σ. 97.

του διασκελισμού. Ο αριθμός των διασκελισμών είναι τόσο μεγάλος, όπως φαίνεται και στο παράθεμα (βλέπε τις λέξεις με ημίμαυρα στοιχεία), ώστε θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο Βερναρδάκης υπονομεύει εντέλει την κατά στίχων διάκριση των έργων του καθώς υπαγορεύει μια συνεχή ανάγνωση ανεξάρτητη από την σχηματική διάταξη των στίχων του.

Η ανανέωση λοιπόν του ιαμβικού τρίμετρου από τον Βερναρδάκη είναι αναμφισβήτητη. Αυτή προβάλλει ως αποτέλεσμα αφενός της μακρόχρονη χρήσης του μέτρου αυτού στο δραματικό είδος που είχε φθάσει πλέον σε μια ωριμότητα η οποία επέτρεπε τον πειραματισμό και αφετέρου της ποιητικής τόλμης του Βερναρδάκη.

Ηλίας Τανταλίδης

Ο Ηλίας Τανταλίδης, λόγιος ποιητής, ανήκει στον λογοτεχνικό κύκλο του Ραγκαβή και ως εκ τούτου ασπάζεται απόλυτα και τη στιχουργική άποψη του αθηναίου κλασικορομαντικού ποιητή. Η επίδοσή του στη μίμηση των αρχαίων μέτρων και ειδικά στην αναβίωση του δακτυλικού εξάμετρου - στην οποία δείχνει ιδιαίτερη προτίμηση, - είναι πολύ 'γόνιμη'. Από τα πρωτότυπα ποιήματά του σ' αυτό το μέτρο γράφονται πολλά επιγράμματα που περιλαμβάνονται στη συλλογή *Ιδιωτικά Στιχουργήματα* (1860), καθώς και ένα ελεγειακό ποίημα με τίτλο «Ελεγος εις τον Αοίδιμον πρίγκιπα Τηλέμαχον Χαντζερή». Όσον αφορά στο τελευταίο θα πρέπει να επισημάνω ότι είναι το πρώτο ποίημα που συντίθεται ακέραια σε εξάμετρους (220 συνολικά) μετά την πρώτες πειραματικές και αποσπασματικές εμφανίσεις αυτού του μέτρου στα έργα του Ραγκαβή (*Φροσύνη* και *Του Κουτρούλη ο Γάμος*). Αλλά και τα επιγράμματα του ποιητή που δημοσιεύονται στα 1860 έχουν πρωιμότερη χρονολογία γραφής.¹⁷² Κατά συνέπεια θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Τανταλίδης αποτελεί τον πρώτο 'μαθητή' της στιχουργικής θεωρίας που εισήγαγε στην Αθήνα ο Ραγκαβής.¹⁷³

Ωστόσο ο Τανταλίδης, αν και από την αρχή ακολούθησε πρόθυμα το παράδειγμα του Ραγκαβή για επιστροφή στην αρχαία μετρική, αναβίωσε τα αρχαία μέτρα με έναν αποκλίνοντα τρόπο από αυτόν του 'δασκάλου' του. Γι' αυτό το λόγο ο Ραγκαβής, αν και επιδοκιμάζει την προσπάθεια του Τανταλίδη, σε επίπεδο πρόθεσης, την αποδοκιμάζει εν τέλει σε επίπεδο ποιητικής πραγμάτωσης, προσάπτοντάς του άγνοια και έλλειψη οικείωσης γύρω από την προσωδία και την αναβίωση των αρχαίων μέτρων.¹⁷⁴

¹⁷² Σε κάποια από αυτά η χρονολογία σημειώνεται στο τέλος από τον ποιητή, βλ., π.χ., τα επιγράμματα: ΙΣ' (1847) και Λ' (1849), Τανταλίδης, 1860, σ. 254 και 261 αντίστοιχα.

¹⁷³ Σ' αυτή την άμεση ανταπόκριση του Τανταλίδη στη θεωρία αναβίωσης συνέβαλλε ασφαλώς το λόγο-αρχαιοπρεπές πνευματικό υπόβαθρο του ποιητή. Για την πνευματική συγκρότηση και το περιβάλλον του Τανταλίδη βλ. αναλυτικά στο βιβλίο του Θ. Κασσιάνη, 1979. Σε συνάρτηση με αυτόν τον παράγοντα κατανοείται και η συγγραφή πολλών ποιητικών κειμένων με τη μορφή επιγγραμμάτων που μιμούνται την αρχαία γλώσσα και την αρχαία προσωδία. Ο Β. Τωμαδάκης (1971) έχει συγκεντρώσει πολλά από αυτά.

¹⁷⁴ Βλ. Ραγκαβής, 1895, σ. 89: «Είχε δε πολλών τούτων ανάγκην υπό την προσωδιακήν έποψιν, διότι αυτή ως νεωτερισμός εις την ημετέραν νέαν φιλολογίαν ην ολίγον οικεία εις τον άλλως πολυμαθή και φιλόκαλον φίλον μου».

Πρώτα απ' όλα η εφαρμογή του εξάμετρου στο ποίημα «Έλεγχος...» του 1850 παραβιάζει τον κανόνα της αντιστοιχίας του εξάμετρου με την επική ποίηση· ας δούμε όμως κάποια ειδικότερα στοιχεία της αναβίωσης του Τανταλίδη εστιάζοντας στο ποίημα αυτό.¹⁷⁵

Οι στίχοι του αποτελούνται πάντα από 17 συλλαβές, ωστόσο παρουσιάζουν μια σαφή πρόθεση ρυθμικής ανανέωσης σε σχέση με το πρώτο αυστηρό και κανονιστικό δείγμα δακτυλικών εξάμετρων που παρουσίασε ο Ραγκαβής. Ειδικότερα ο Ηλίας Τανταλίδης αναβιώνει με μεγαλύτερη ελευθερία τον εξάμετρο κυρίως όσον αφορά στην κατανομή των τόνων. Οι τονικές αποκλίσεις από τον τυπικό δακτυλικό εξάμετρο συνοψίζονται στις εξής: α) στη αντικατάσταση του πρώτου δάκτυλου από έναν τρίβραχυ. Στις περιπτώσεις αυτές ο εξάμετρος ξεκινά χωρίς τον πρώτο τόνο. Αυτός ο δακτυλικός εξάμετρος είχε χρησιμοποιηθεί σποραδικά και από τον Ραγκαβή η παρουσία του όμως στον Τανταλίδη είναι περισσότερο συχνή.¹⁷⁶

υ υ υ / - υ υ / - υ υ / - υ υ / - υ υ / - υ

Εις την καλήν των Βορούσων μητρόπολιν τούτον ανάγει (στ. 8)

Ο χειρισθείς εκ Θεού και ανδρών και πραγμάτων τας τύχας (στ. 21)

Δακρυσισάκτων ροών λελουμένη, μελάμπεπλος, ότε (στ. 54).

β) στην αντικατάσταση του πρώτου πόδα με αμφίβραχυ: Εδώ τονίζεται η δεύτερη συλλαβή αντί της πρώτης:

υ - υ / - υ υ / - υ υ / - υ υ / - υ υ / - υ

Μετά παλμών σε ποθεί η φιλότεκνος ώδε πατρίς σου (στ. 14)

Αλλά κατέστ' εις αυτόν ατεχνώς ειμαρμένη πορεία (στ. 28)

Αυτό πάντως που προκαλεί εντύπωση στα ποιήματα σε αναβίωση του Τανταλίδη – και δεν απαντά τόσο έντονα σε κανέναν άλλο ποιητή - είναι ο συμφυρμός της επιθυμίας για ανανέωση του δακτυλικού εξάμετρου σε επίπεδο στιχουργικής τέχνης με τη πιστή μίμηση της αρχαίας ποίησης σε επίπεδο εκφραστικό και υφολογικό. Οι στίχοι του Τανταλίδη χαρακτηρίζονται από έντονη υφολογική αρχαιοπρέπεια που δημιουργείται εκτός από τη χρήση μιας αυστηρής καθαρεύουσας γλώσσας, από το πλήθος των αναφορών σε αρχαιοελληνικά θεματικά μοτίβα (π.χ. Μούσες, Θέμις, κ.α) και κυρίως από τη ρητορική σύνθεση των ποιημάτων. Το

¹⁷⁵ Ένα εκτενές απόσπασμα στίχων του υπάρχει στο παράρτημα, σ. 88.

¹⁷⁶ Βλ. Τανταλίδης, 1850, π.χ. τους στίχους: 21, 29, 54, 56, 68, 72, 74, 83, 89, 90, 91, 92, 93, 96, 100, 101, 130, 132, κ.α. Τανταλίδης, 1850.

παράδειγμα των παραμοιώσεων που υπάρχουν στο υπό εξέταση ποίημα είναι ενδεικτικό, καθώς παραπέμπουν άμεσα στις ομηρικές παρομοιώσεις:

Ως δ' εν τω μέσω θαλίας σκηπτός καταβιάτης ενσκήψας
Πάντα αφήκ' εννεούς, και ανέτρεψεν άρδην τα πάντα
Ούτως εκείν' η φωνή, ως βροντή εξαισίως ραγείσα,
Κατακεραύνωσε πάντας, αφήκε δ' αυτούς ημιθνήτας.
Ως δ' εκ τριβής ακραιμόνων πυκνών ωγυγίας πλατάνου,
Πυρ επί όρους εφθέν επιμένεται άσπετον ύλην,
Θέει δε μάλα δρομαίως η φλόξ από δέντρου εις δένδρον,
Ριπιζομέν' υπ' ανέμουπνοής, σμαραγεί δε το όρος·
Ούτω το πένθος των πρώτων οξύ διεδόθ' εις δευτέρους,
Κ' η απευκται' αγγελία εξ οίκων εις οίκους ιούσα
Αμαιομακέτου πυρός σθεναρώτερον έφλεγε πάντας,
Άνδρας, γυναίκα, και νέους και γέροντας τάξεως πάσης (Τανταλίδης,
1850, σ. 6, στ. 64-76).

ενώ στο τελευταίο στίχο του ποιήματος ο παραλληλισμός του ποιητή με τον Όμηρο είναι απόλυτα σαφής:

Ομογενής σου τυφλός αιιδός αρετήν εκθειάζω (στ. 220)

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι η στιχουργία του Τανταλίδη δεν καταφέρνει εντέλει να προωθήσει σε σημαντικό βαθμό την ανανέωση του δακτυλικού εξάμετρου. Ασφαλώς ο εξάμετρος χρησιμοποιείται αιρετικά όσον αφορά στο ποιητικό είδος και παρουσιάζει μεγαλύτερη ευελιξία στον τονισμό, αλλά εγκλωβίζεται εντέλει στην αυστηρή αρχαιοπρέπεια της έκφρασης και του ύφους του Τανταλίδη, χαρακτηριστικά που επιβάλλονται και διαμορφώνουν την ποίησή του.

Θεόδωρος Ορφανίδης – Άγγελος Βλάχος

Η αναβίωση του δακτυλικού εξάμετρου από τον Θεόδωρο Ορφανίδη προχωρά σε μια πιο ανανεωτική εκδοχή με το ποίημα *Άννα και Φλώρος ή ο Πύργος της Πέτρας*, ένα 'μυθιστορηματικόν ποίημα' 978 δακτυλικών εξάμετρων στίχων που υποβλήθηκε στον ποιητικό διαγωνισμό του 1855¹⁷⁷ και με το επικό ποίημα *Χίος Δούλη*. Το τελευταίο αριθμεί 1784 δακτυλικούς εξάμετρους στίχους και βραβεύτηκε στον

¹⁷⁷Βλ. Ορφανίδης, 1915, σ. 154-178. Ο ειδολογικός χαρακτηρισμός του ποιήματος ως 'μυθιστορηματικόν' απαντά στην εισηγητική έκθεση των διαγωνισμών. Βλ. Έκθεση, 1855, σ. 34, ενώ στην συγκεντρωτική έκδοση των ποιημάτων του Ορφανίδη, που χρησιμοποιώ και εδώ, το ποίημα χαρακτηρίζεται από τον εκδότη ως 'Εθνική τραγωδία'.

ποιητικό διαγωνισμό του 1858.¹⁷⁸ Το ποίημα αυτό είχε υποβληθεί και στον διαγωνισμό του προηγούμενου έτους (1857) σε μικρότερη όμως έκταση (1113 στίχοι) και είχε επαινεθεί.

Οι αποκλίσεις από το τυπικό σχήμα του αρχαίου μέτρου δεν είναι πολύ μεγάλες· πρόκειται για τη χρήση τρίβραχου στην θέση του πρώτου δάκτυλου (κάτι που είδαμε να υπάρχει ήδη στην ποίηση του Τανταλίδη και ελάχιστα στο Ραγκαβή) και την έντονη χρήση των διασκελισμών.¹⁷⁹ Το σημαντικότερο όμως στοιχείο είναι ότι ο Ορφανίδης για πρώτη φορά υπερασπίζεται αυτές τις στιχουργικές επιλογές και αντιδρώντας στην κανονιστική και ρυθμιστική αναβίωση του εξάμετρου που προωθούσαν οι ποιητικοί διαγωνισμοί και ο Ραγκαβής διεκδικεί το δικαίωμα της ελεύθερης ποιητικής έκφρασης.¹⁸⁰

Η πιο ανατρεπτική χρήση του εξάμετρου πραγματοποιείται όμως από τον Άγγελο Βλάχο.¹⁸¹ Στην ποιητική του συλλογή *Ηώς*, που υποβάλλει στο διαγωνισμό του 1857, περιλαμβάνεται η πιο προοδευτική μορφή εξάμετρου στο σύνολο του πρωτογενούς μου υλικού. Εντοπίζεται σε δύο πρωτότυπα ποιήματα· ένα επικό με τίτλο *Κλεόβουλος και Κλεονίκη* και ένα λυρικό με τίτλο *Πλόνη*.¹⁸² Θα παραθέτω και θα σχολιάσω ένα απόσπασμα από το δεύτερο ποίημα, ενδεικτικό της γενικής στιχουργικής πρακτικής του Βλάχου όσον αφορά στην αναβίωση του εξάμετρου. Το ποίημα εκτείνεται σε 68 στίχους είναι λυρικό και έχει θέμα το θάνατο. Ειδικότερα το ποιητικό υποκείμενο παρουσιάζει τους προβληματισμούς του σχετικά με τη φύση του θανάτου και την αθανασία με στόχο την παραμυθία.

Πλόνη

1. Άνθη και φύλλα προσκαίρου ζωής εις ανθόδεσμον πλέκων,
Επιμε/ λώς, πλην αφ/ ρόνως συν / δέει με / νήμα με /τάξης,
Ως ίν' αυ / τά του μοι / ραίου ο /λέθρου αυ / τών προφυ / λάξη,
Της εφη / μέρου ζω / ής των τον / χρόνον ως / ίνα μη / κύνη,-
5. Καταδι / κάζων τυφ / λώς εις την / μοίραν αν /θών μαραμ /μένων
Τον ισχυ / ρόν της με / τάξης δεσ /μόν; - Ω! / όχι ε / τέρα
Πέπρωται / μοίρα τη / θεία πνο / ή και ε /τέρα τη / ύλη!
Θνήσκει η / ύλη, πε / τά η πνο / ή εις πε / δίων αφ / θίτων

¹⁷⁸ Βλ. Ορφανίδης, 1915, 99-149.

¹⁷⁹ Η αναλυτική επισήμανση αυτών των στοιχείων δεν έχει εδώ μεγάλη σημασία. Εξάλλου τα χαρακτηριστικά αυτά έχουν περιγραφεί αναλυτικά από τον Γαραντούδη, 2000, σ. 50-51. Γι' αυτό, στην περίπτωση αυτή, θα παραθέσω απλώς ενδεικτικά αποσπάσματα τα ποιήματα *Χίος Δούλη* και *Ο Πύργος της Πέτρας*, βλ. στο παράρτημα, σ. 89-90.

¹⁸⁰ Οι αντιδράσεις του Ορφανίδη παρουσιάστικαν αναλυτικά προηγουμένως, βλ., σ. 32-33.

¹⁸¹ Ο Βλάχος χρησιμοποίησε επίσης τον ιαμβικό τρίμετρο σε κάποια από τα δραματικά του έργα. Στο παράρτημα, σ. 80, περιμβανονται όλα τα κείμενά του που αναβιώνουν αρχαία μέτρα.

¹⁸² Βλ. Βλάχος, 1857, σ. 7-9 και 37-37 αντίστοιχα. Στην ίδια συλλογή περιλαμβάνονται και εξάμετροι σε μεταφράσεις ευρωπαϊών ποιητών, όπως, π.χ., Ουγκώ, Μπάυρον κ.α. βλ. ό.π., σ. 46-58, 62-67, 84-90. Οι τίτλοι όλων αυτών των ποιημάτων δίνονται στον κατάλογο ποιημάτων βλ. στο παράρτημα, ό.π.

- Και αιω / νίων μο / νών, κ' ελευ / θέρα της / ύλης εμ / πίπτει
10. Εις φωσφόρον εστίαν, αφ' ής και ανέθορε πρώτον!¹⁸³
Αλλ'... αν πλα / νόμεθα / ούτω πισ / τεύοντες, / πόσον γλυ / κεία,
Μαγευτι / κή είν' η / πλάνη μας / αύτη, πα / ρήγορος / πλάνη!
 Πόσον η / δεία ελ/ πίζ, - έστω / πλάνη! – τον / νούν μας ευφ/ ραίνει,
 Πόσας χι / μαίρας γεν / νά χρυσοπ / τέρυγας / ένδον του / σκότους
15. Και της ο / μίχλης του / μαύρου κευθ / μώνος, ε / νό ψηλα / φούντες,
 Βαίνομεν / και παντα / χού, εις πάν / βήμα μας, / αναπη / δώμεν
Εις τα ο / πίσω, προς / κόπτοντες / ως οι τυ / φλοί την η / μέραν!
 (Βλάχος, 1857, σ. 7, στ. 7 – 23).

Η ανανεωτική εφαρμογή του εξάμετρου στο δείγμα που έχουμε είναι απόλυτα σαφής. Ο ποιητής συνθέτει τους στίχους του σε 17 συλλαβές αλλά διαφοροποιείται όσο μπορεί από το κλασικό σχήμα του εξάμετρου, αλλά και από τις προηγούμενες (περισσότερο ή λιγότερο αυστηρές) αναβιώσεις του.¹⁸⁴ Συγκεκριμένα στον εξάμετρο του Βλάχου η χρήση τρίβραχυ στην αρχή του στίχου (κάτι που είδαμε να υπάρχει παραδικά και στους άλλους ποιητές) έχει τόσο μεγάλη συχνότητα ως εάν αυτός να ήταν ο κανόνας (βλ. τους πρώτους πόδες που υπογραμμίζονται στους στίχους 2, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 15, 16). Η χρήση αμφιβράχειου πόδα στο δεύτερο στίχο δεν παρουσιάζεται συχνά αλλά σε συνδυασμό με τις άλλες αποκλίσεις επηρεάζει το τελικό ρυθμικό αποτέλεσμα. Επιπλέον ο Βλάχος αντικαθιστά τον δάκτυλο με τρίβραχυ ακόμα και στο εσωτερικό των στίχων, π.χ. στο δεύτερο πόδα (βλ. στ. 16) ή στον τέταρτο.¹⁸⁵

Η διασάλευση του δακτυλικού ρυθμού όμως δεν προέρχεται μόνο από τη φειδωλή χρήση των τόνων που, με τη συχνότητα που παρουσιάζεται εδώ, ελαττώνει την ρυθμική του απόδοση αλλά και μέσα από την πλεοναστική χρήση των τόνων η οποία δημιουργεί μια ρυθμική αμφισημία κατά την ανάγνωση. Συγκεκριμένα ο στίχος 16 ο πιο ανατρεπτικός στο παράθεμα αποδίδει το δακτυλικό ρυθμό με μεγάλη ασάφεια:

Βαίνομεν και πανταχού, εις πάν βήμα μας, αναπηδώμεν

αφενός γιατί απουσιάζει ο τόνος στην 4^η συλλαβή και τη 13^η συλλαβή αφετέρου διότι τονίζεται η 9^η συλλαβή δημιουργώντας χασοτόνισμα με τον τόνο της 10^{ης}. Ο

¹⁸³ Ο στίχος αυτός ακολουθεί αναπαιστικό ρυθμό.

¹⁸⁴ Η χρήση των τομών είναι κανονική και ανεξάρτητη από το διαφορετικό ρυθμικό αποτέλεσμα των στίχων του Βλάχου, γι' αυτό δεν έχει νόημα να θα σχολιαστεί αναλυτικά.

¹⁸⁵ Στο συγκεκριμένο απόσπασμα δεν περιλαμβάνονται τέτοια παραδείγματα αλλά γενικά απαντούν στους εξάμετρους της *Πλάνης* καθώς και του ποιήματος *Κλεόβουλος και Κλεονίκη*.

εξάμετρος αυτός λοιπόν με τους τόνους στις συλλαβές: 1^η , 4^η , 9^η , 10^η , 16^η αποκλίνει απόλυτα από το ρυθμικό βηματισμό ενός τυπικού εξάμετρου, όπως ο εξής:

Άνθη και φύλλα προσκαίρου ζωής εις ανθόδεσμον πλέκων,

Στη ποίηση του Βλάχου όμως αυτοί οι αυστηροί εξάμετροι είναι λίγοι και ως εκ τούτου δεν επιβάλλονται ρυθμικά.

Ολοκληρώνοντας θα ήθελα να επισημάνω ότι συχνά η πρόθεσή του ποιητή να ‘αλλοιώσει’ το ρυθμικό αποτέλεσμα των εξάμετρων στίχων του είναι εμφανής και μέσα από τη ρητορική τους οργάνωση που υπαγορεύει μια διαφορετική ανάγνωση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο στίχος 13:

Πόσον η / δεία ελ/ πίζ, - **έστω / πλάνη!** – τον / νούν μας ευφ/ ραίνει,

Αυτός περιλαμβάνει έναν επιπλέον τόνο στην 8^η συλλαβή αλλά αυτό που επιτείνει τη ρυθμική του εξάρθρωση είναι η χρήση των σημείων στίξης. Με τις διπλές παύλες και την παύση που προκαλούν, η φράση «- έστω πλάνη-» απομονώνεται και αποκτά μια ρυθμική αυτοτέλεια που παραπέμπει στον τροχαϊκό ρυθμό. Έτσι ο δακτυλικός στίχος ποικίλει ρυθμικά καθώς παρουσιάζει στο μέσο του ένα σαφή τροχαϊκό τόνο.

Είναι λοιπόν εμφανές ότι με το Βλάχο ο αρχαίος επικός στίχος οδηγείται στην πιο ανανεωτική και ελεύθερη τονική απόδοση που μπορεί να αποκτήσει, καθώς οι δυνατότητες εκφραστικής ποικιλίας που έχει αυτός ο στίχος είναι ούτως ή άλλως περιορισμένες.

Η αναβίωση ως συρμός

Οι ποιητές που εφαρμόζουν αυτή τη μορφή αναβίωσης, όπως, π.χ., ο Γ. Ζαλοκώστας, ο Σπ. Βασιλειάδης, κ.α, διαφέρουν πολύ σε σχέση με τους προηγούμενους. Συγκεκριμένα στους ποιητές αυτούς η συγγραφή ποιημάτων που μετασχηματίζουν αρχαία μέτρα προσλαμβάνεται περισσότερο ως μια εκδήλωση συρμού και μια πράξη συμμόρφωσης προς τη στιχουργική μόδα. Επιπρόσθετα, υποκινούνται ίσως και από την επιθυμία τους για βράβευση και καταξίωση στο πλαίσιο των ποιητικών διαγωνισμών που μεθόδευε την επιστροφή στην αρχαία μετρική και επιβράβευε αυτούς που την επιχειρούσαν. Επομένως, η αναβίωσή τους δεν συναρτάται με μια συνειδητοποιημένη επιλογή και μια σταθερή επίδοση σε αυτή τη στιχουργική πρακτική.

Καταρχήν η υιοθέτηση των αρχαίων μέτρων είναι σποραδική και ισχνή και έπειτα δεν συγκλίνει προς το γενικότερο ποιητικό τους προσανατολισμό. Οι ποιητές χρησιμοποιούν τα αρχαία μέτρα σε ελάχιστα (ως προς τον αριθμό και ως προς την έκταση) ποιήματα και επιπρόσθετα δε διακρίνονται από μια λόγια ή αρχαιοπρεπή ποιητική υπόσταση που θα υπαγόρευε ενδεχομένως αυτή τη στιχουργική επιλογή. Υπό αυτή την έννοια δεν συμπεριλαμβάνω στην ομάδα αυτή τον Αντώνιο

Αντωνιάδη, για τον οποίο έχει υποστηριχθεί ότι εφάρμοσε τα αρχαία μέτρα, και συγκεκριμένα το δακτυλικό εξάμετρο, προσβλέποντας σε αναγνώριση και βράβευση στο πλαίσιο των διαγωνισμών, αλλά στην προηγούμενη.¹⁸⁶ Καταρχήν η εφαρμογή των αρχαίων μέτρων από τον Αντωνιάδη είναι ιδιαίτερα πληθωρική και ποικίλη· εκτός από την εκτενή *Κρητιίδα* (την οποία μάλιστα υποβάλλει στον ποιητικό διαγωνισμό του 1867, σε μια περίοδο δηλαδή που η χρήση του εξάμετρου ήταν σε ύφεση!¹⁸⁷) ο ποιητής χρησιμοποιεί το δακτυλικό εξάμετρο και σε άλλα μεταγενέστερα έργα του, π.χ. στο *Άγις Ευδαμίδας* (1875) και στο *Πανσανίας Λακεδαιμόνιος* (1877). Ο συνειδητός και σταθερός χαρακτήρας της αναβίωσης του Αντωνιάδη επιβεβαιώνεται και από τη χρήση του ιαμβικού τρίμετρου σε πολλά δραματικά του έργα, όπως π.χ. στις τραγωδίες *Αλμπέης ο Κακοδικιώτης*, *Λάμπρος Τζαβέλας*, *Ιουστινιανός και Θεοδώρα*.¹⁸⁸

Η περίπτωση του Γεωργίου Ζαλοκώστα, χαρακτηριστικό παράδειγμα ποιητή αυτής της κατηγορίας, αναδεικνύει ακόμα περισσότερο τη διαφοροποίηση του Αντωνιάδη. Στο σύνολο του ποιητικού του έργου, που γράφεται στα μέτρα της νέας στιχουργίας με φανερή και την ιταλική επίδραση, απαντούν μόνο δύο ποιήματα σε δακτυλικό εξάμετρο (ένα πρωτότυπο και ένα σε μετάφραση).¹⁸⁹ Όσον αφορά στο πρωτότυπο ποίημα, με τίτλο *Δάκρυα*, αναφέρω τα εξής χαρακτηριστικά στοιχεία του: Υποβάλλεται στον ποιητικό διαγωνισμό του 1855, όταν δηλαδή η χρήση αρχαιοπρεπών μορφών και ειδικά του δακτυλικού εξάμετρου βρίσκεται σε έξαρση. Το ποίημα είναι λυρικό, ελεγειακό· το ποιητικό υποκείμενο θρηνεί σε 157 εξάμετρους στίχους για το χαμό πλήθος ανθρώπων που σκόρπισε μια θανατηφόρος νόσος. Η σύνθεση των δακτυλικών στίχων είναι απόλυτα κανονιστική και σύμφωνη με τους κλασικούς κανόνες κατασκευής του στίχου. Παραθέτω ένα απόσπασμα:

Δάκρυα

1. Έφαγε / τόσους, οι / κείους και /ξένους, η/ γή εκεί / κάτω, *

¹⁸⁶ «Πολλοί άλλοι λησμονημένοι σήμερα στιχουργοί, παρακινημένοι από την ελπίδα και τη φιλοδοξία της προβολής, έγραψαν και κατέθεσαν στους διαγωνισμούς ποιήματα σε εξάμετρο, που τα περισσότερα έμειναν ανέκδοτα. Ας μνημονεύσουμε μόνο, ως μαρτυρία ακάματης θέλησης, την *Κρητιίδα* του Αντώνιου Αντωνιάδη: δέκα χιλιάδες εξάμετροι που απέσπασαν το βραβείο του Βουτσινάιου το 1867», Γαραντούδης, 2000, σ. 51.

¹⁸⁷ Αναφέρω ενδεικτικά τη σαφή θέση της κριτικής επιτροπής των ποιητικών διαγωνισμών να αποτρέψει τους ποιητές από τη χρήση του δακτυλικού εξάμετρου που εκφράζεται στην εισηγητική στα 1866, δηλαδή, ένα μόλις χρόνο πριν από την υποβολή της *Κρητιίδος*. Συγκεκριμένα αναφερόμενος στη στιχουργική μορφή του έργου *Ο Θάνατος του μεγάλου Βασιλείου*, γραμμένου σε 565 δακτυλικούς εξάμετρους, ο εισηγητής αναφέρει: «Οι δε στίχοι οι δακτυλικοί του ποιήματος τούτου, εκτός του ότι είναι πολλάκις άτμητοι, συχνότατα είναι και άτονοι εν ταις τονιστέαις θέσεσι και δια τούτο πολύ χαλαροί, ουκ ηδύναντο να είναι πολύ αλλοιότεροι, αφού ο τονισμός της Ελληνικής γλώσσης, ο μόνος παρέχων το στοιχείον του ρυθμού, δεν δύναται να το παράσχη επαρκώς εν τούτοις κατά μονοποδιαν βαίνουσι στίχοις. [...] Και άλλοτε (εν. το 1857) ημείς, ευκαιρίας τοιαύτης τυχόντες, οία η σημερινή, εξεφύρασαμεν τούτο και απετρέψαμεν τους παρ' ημίν ποιητάς του να μεταχειρίζονται εν μακραίς στιχουργίαις τον εξάμετρον, και σήμερον το αυτό ποιούμεν», Έκθεση, 1866, σ. 8, 10 – 11. Ως εκ τούτου η σύνθεση ενός ποιήματος που αριθμεί περισσότερους από δέκα χιλιάδες εξάμετρους και η υποβολή του τον επόμενο χρόνο προσλαμβάνεται το λιγότερο ως αδικαιολόγητη.

¹⁸⁸ Βλ. Αντωνιάδης, 1883, σ. 225- 304 και 1884, σ. 99-201, και 206- 331 αντίστοιχα.

¹⁸⁹ Βλ. στο παράρτημα σ. 80.

- Έπαθε / τόσα η / Σύρος, η / Μύκονος / έκλαυσε / τόσον,
 Έφυγον / πλήν αι Α /θήναι την / μάστιγαν, / είπομεν / πάντες.
 Μάταιοι! / Ποίος αν /έγνω πο /τέ εις την/ βίβλον της / μοίρας;
5. Ποίος γνω / ρίζει θνη /**τός μετά / μίαν** στιγ /μήν τι θα / γείνη;
 Άλλα βου / λαί των αν /θρώπων, και / άλλα το / θείον κε /λεύει.
 Δαίμων στυγ /νός επλα / νάτο νυκ /τός, και η /μών κοιμω / μένων
 Πάσαν την / πόλιν εχ /λεύαζε / κ' έρριπτε / σπόρους θα / νάτου. *
- Άνθρωποι, / κλαύσατε / άλυτον / άγετε / πένθος, Α /θήναι. *
10. Άγγελος / θρήνων πολ /λών, ο ψυχ /ρός προπο /ρεύεται / φόβος, 7
 Κρίσεις πα / ράγων πολ / λάς και τα /ράττων τον / νούν των αν /θρώπων.
 Όφισ μορ/ φούται ο / δαίμων, και / δάκνει το / πρώτον του / θύμα,
 Δάκνει τα / δεύτερον, / κ' ένδον πα / χείας του / νότου ο /μίχλης
Κρύπτεται / στίζων τα / θύματα / όσα κα / τόπιν θα / πλήξη.
15. Ούτω, λα / θάνων, δρι / μύς, ενεδ/ ρεύει την / δύστηνον / πόλιν,
 Κ' αίφνης εν / Τρίτη νυκ/ τί φανε /ρούται, κτυ /πά και φο /νεύει.
 (Ζαλοκώστας, 1903, σ. ++, στ. 1-16)

Όπως βλέπουμε στο παράθεμα οι εξάμετροι του Ζαλοκώστα αποτελούνται σταθερά από 17 συλλαβές. Όλοι οι εξάμετροι συντίθενται πάντα από πέντε δάκτυλους και έναν τροχάιο:

- υ υ / - υ υ / - υ υ / - υ υ / - υ υ / - υ

Είναι χαρακτηριστικό ότι ούτε ένας στίχος σε ολόκληρο το ποίημα δεν ξεκινά π.χ. με τρίβραχυ, όπως είδαμε να συμβαίνει σε όλους τους ποιητές, σπάνια ακόμα και στο Ραγκαβή. Η μόνη 'διαφοροποίηση' είναι το χασοτόνισμα που δημιουργείται σε ελάχιστες περιπτώσεις (στ. 1, 5) λόγω της παρουσίας ενός επιπλέον τόνου. Με την ίδια αυστηρότητα τηρείται και ο κανόνας των τομών. Η παρουσία ελάχιστων άτμητων στίχων, όπως ο στίχος 14 στο απόσπασμα (υπογραμμίζεται)¹⁹⁰ δεν οφείλεται στην πρόθεση του ποιητή να διαφοροποιήσει ρυθμικά τον τονικό δακτυλικό εξάμετρο αλλά πιθανώς θα πρέπει να αποδοθεί σε στιχουργική αδυναμία. Αυτό τουλάχιστον μας επιτρέπει να εικάσουμε η πανομοιότυπη και απόλυτα σταθερή 'κατασκευή' του

¹⁹⁰ Βλ συγκεκριμένα τους στίχους: 14, 22, 27, 124, 125, του ποιήματος στο Ζαλοκώστας, 1903, σ. 404-410.

εξάμετρου από το Ζαλοκώστα σε ολόκληρο το ποίημα,¹⁹¹ γιατί στην περίπτωση του δε μπορούμε να μιλάμε για απόδοση ή μετασχηματισμό. Η αναβίωση του εξάμετρου από τον Ζαλοκώστα από την οποία λείπει κάθε στοιχείο δημιουργικότητας και προσωπικής συμβολής και η οποία ακολουθεί απαρέγκλιτα την τυπική μορφή του αρχαίου στίχου παραπέμπει σε μια διαδικασία πιστής ανακατασκευής ενός στιχουργικού σχήματος που μοιάζει να συντελέστηκε με την αρχαία μετρική ανά χείρας. Όσο για την παρουσία διασκελισμών ούτε λόγος να γίνεται.

Ύστερα από τα παραπάνω η αποδοκιμασία του δακτυλικού εξάμετρου των *Δακρύων* από την κριτική επιτροπή των διαγωνισμών το 1855 (λόγω της παρουσίας κάποιων άτμητων στίχων)¹⁹² φαίνεται το λιγότερο παράλογη και υπερβολική. Αντιθέτως η αντίδραση και η διαμαρτυρία του Ζαλοκώστα που παρουσιάστηκε στο πρώτο μέρος, κρίνεται τώρα απόλυτα δίκαιη.

Απήχηση αναβιωμένων στίχων και αισθητική αποτίμησή τους

Ποια ήταν όμως η απήχηση που είχαν όλα αυτά τα ποιήματα με αναβιωμένους στίχους στην εποχή τους; Και πως γίνονταν αποδεκτά από το κοινό; Διάφορες μαρτυρίες της εποχής που αναφέρονται σε ποιητικά κείμενα-σταθμούς, όσον αφορά στην αναβίωση (π.χ. *Του Κουτρούλη ο Γάμος*, *Στράτις Καλοπίχειρος*), οδηγούν με σχετική ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι τα έργα σε αναβιωμένους αρχαίους στίχους (ιαμβικό τρίμετρο και πολύ περισσότερο δακτυλικό εξάμετρο) σε γενικές γραμμές δεν είχαν απήχηση στο κοινό της εποχής.¹⁹³ Συγκεκριμένα ο Ιωάννης Καρασούτσας επισημαίνει την παραγνώριση της κωμωδίας *Του Κουτρούλη ο Γάμος* από τους Έλληνες λόγιους.¹⁹⁴

Το δράμα τούτο παρατηρήθη και επηρέθη πολλά υπό των Γερμανών φιλολόγων. Εις δε την Ελλάδα το μυστήριο της υπάρξεώς του έμεινε εις τα πιεστήρια του τυπογράφου, ουδ' ηξιώθη να ελκύση το βλέμμα των ακαταδέκτων λογίων μας (Καρασούτσας, 1849, σ. ε').

Αλλά και ο ίδιος ο Ραγκαβής στα 1895 και μάλιστα μετά τις επανεκδόσεις της κωμωδίας, που ενδεχομένως θα οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι το έργο είχε

¹⁹¹ Ο ίδιος εξάλλου προκαταλαμβάνοντας τους αναγνώστες δήλωσε σε εισαγωγικό σημείωμα στα *Δάκρυα* ότι θεωρεί την προσπάθεια ποικιλίας του τονικού δακτυλικού εξάμετρου μάταιη και 'άκαιρη', βλ., Ζαλοκώστας, 1855, σ. 309. Το θέμα της μονοτονίας και της πεζολογίας που παρουσιάζουν οι εξάμετροι του Ζαλοκώστα σχολιάζεται από τον Παλαμά *Άπαντα*, τ. 2, σ. 251 και από τον Γαραντούδη, 2000, σ. 50-51.

¹⁹² Βλ. Έκθεση, 1855, σ. 17.

¹⁹³ Η περίπτωση του Βερναρδάκη αποτελεί μια από τις ελάχιστες εξαιρέσεις.

¹⁹⁴ Ο ίδιος ο Ραγκαβής (1895, σ. 141) δηλώνει: «Απέβλεπε δε η απομίμησις ουχί εις ό, τι ο θάνατος ποιητής έχει αμίμητον, την δαιμόνιον κωμικήν ευφυϊαν του, αλλ' εις τον εξωτερικόν τύπον των αριστουργημάτων αυτού, προς ον ήθελον αν εξοικειώσω το ολίγον αναγινώσκον αυτά κοινόν της Ελλάδας».

απήχηση, ομολογεί πως αυτό παραγνωρίστηκε και αιτιολογεί την παραμέλησή του ως εξής:

Παρήλθεν όμως και το μικρόν τούτο έργον απαρατήρητον ου μόνον διότι βεβαίως πολλής δεν ην άξιον προσοχής, αλλά και διότι μικράς ηξιοούντο κατά τους χρόνους εκείνους πάντα τα παρ' ημίν εκδιδόμενα, πλην των διδακτικών των επιβαλλομένων τοις παιδίοις υπό των διδασκάλων, ή και τινών νομικών, χρησίμων τοις υπηρέταις της Θέμιδος και τοις διαδίκοις. (Ραγκαβής, 1895, σ. 142)

Το ίδιο συμβαίνει και με το *Στράτι Καλοπίχειρο* του Κουμανούδη που αναβίωνε τον αρχαίο ιαμβικό τρίμετρο. Ο ποιητής σε ένα στιχούργημα του αναφέρει με πικρία ότι το έργο του παραμελήθηκε· δε γνωρίζει την αιτία αλλά ελπίζει ότι αυτή θα αποκαλυφθεί στο μέλλον.¹⁹⁵

Ο πιθανότερος λόγος παραμέλησης αυτών των ποιητικών κειμένων προβάλλει η τεχνητότητα της μορφής τους. Στη συντριπτική πλειοψηφία η ακουστική αίσθηση των ποιημάτων αυτών δεν έχει καμία φυσικότητα και δεν μπορούσε εύκολα να την οικειοποιηθεί ο μέσος αναγνώστης. Γι' αυτό το λόγο άλλωστε ένα βασικό μέλημα των ποιητών που έκαναν αναβίωση ήταν να προετοιμάσουν κατάλληλα τους αναγνώστες, να γυμνάσουν την ακοή τους σ' αυτό το νέο ήχο των αρχαίων ρυθμών. Μόνο με αυτή την προϋπόθεση η θεωρία της αναβίωσης θα μπορούσε να επικρατήσει. Οι σχετικές μαρτυρίες είναι πλήθος.

Πρώτος ο Ζαμπέλιος στα 1831, προτρέπει το φίλο του Μιχαήλ Σικελιανό να διαδώσει τον ιαμβισμό του:

ώστε να συνιθήση εις αυτόν η ελληνική ακοή και τοιουτοτρόπως να υιοθετηθή. (Ζαμπέλιος, 1964, σ. 364).

Στα 1840 στο περιοδικό *Ευρωπαϊκός Εραμιστής* δημοσιεύεται ανώνυμα ένα κείμενο που αναφέρεται στη χρήση του δακτυλικού εξάμετρου από τον Ηλία Τανταλίδη στη μετάφραση της πρώτης ραψωδίας της *Ιλιάδας*. Στο κείμενο αυτό ο ανώνυμος συγγραφέας αφού πρώτα εκφράζει την ευχή να ευδοκιμήσει αυτή η στιχουργική απόπειρα και να ανοίξει νέο στάδιο στη φιλολογία, καταλήγει με την εξής παραδοχή:

Ομολογούμεν ότι κατ' αρχάς ο εις την αρχαίαν πατρίδα του νοστών εξάμετρος φαίνεται ξένος, και ότι ο ήχος και ο ρυθμός του πλήττει αγνώστωσ τας ακοάς. Αλλ' αρκεί να εξοικειωθώμεν μ' αυτά δια να αναγνωρίσωμεν τον άγγελον τούτον τις ομηρικής ευφυίας, και ν' ασπασθώμεν χειροκροτούντες την παραδοχήν του. (Ανώνυμος, 1840, σ. 200-201).

Αλλά και ο Ραγκαβής μιλώντας για τη χρήση του αρχαίου ιαμβικού τρίμετρου στο *Στράτι Καλοπίχειρο* του Κουμανούδη, επισημαίνει πως η στιχουργία του:

Ίσως θέλει ξενίσει τινών την αγύμναστον ακοήν. (Εκθεση, 1851, σ. 704)

¹⁹⁵ Βλ. Γαραντούδης, 1989, σ. 53. Το ποίημα δημοσιεύεται από το Βέη, 1947-1948, σ. 316.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι προσπάθειες των ίδιων προσώπων (π.χ. Ραγκαβή και Ορφανίδη) να προσδώσουν κάποια επίφαση φυσικότητας στην πράξη της αναβίωσης, κάνοντας λόγο για φυσική προέλευση και ενστικτώδη άντληση των αρχαίων ρυθμών από τη φύση προβάλλουν το λιγότερο αντιφατικές και ασφαλώς αποβαίνουν άκαρπες.¹⁹⁶ Οι στίχοι που αναβιώνουν αρχαία μέτρα στο σύνολό τους, ακόμα και αυτοί του Βερναρδάκη που γνώρισαν τη μεγαλύτερη αποδοχή, παρουσιάζουν αναμφισβήτητα έναν πολύ υψηλό βαθμό τεχνητότητας η οποία ανατρέπει κάθε απόπειρα συσχέτισής τους με φυσικούς παράγοντες.

Ύστερα από τα παραπάνω εύλογα προκύπτει το ερώτημα αν η αναβίωση των αρχαίων μέτρων με την τεχνικότητα, αλλά και την τεχνητότητα της ποιητικής της γραφής αποτελεί παράγοντα που καθορίζει εν τέλει τη λογοτεχνική πρόσληψη αυτών των ποιητικών κειμένων και σήμερα. Με άλλα λόγια εάν η έλλειψη φυσικότητας υπονόμωσε τα ποιητικά κείμενα της περιόδου αυτής και καταδίκασε τα έργα αυτά σε λήθη. Η απάντηση είναι ασφαλώς αρνητική.

¹⁹⁶ Ο Ραγκαβής (1874, τ. 2, σ. 206, στ. 42-52) σε μια έμμετρη επιστολή προς το Νεόφυτο Δούκα υποστηρίζει πως χρησιμοποίησε το δακτυλικό εξάμετρο αφού πρώτα είχε ακούσει το ρυθμό του από τους ήχους της ελληνικής φύσης. Το ίδιο υποστηρίζεται από το Θεόδωρο Ορφανίδη (1916, στ. 12-14) μόνο που αυτός συνδέει την αποκάλυψη των αρχαίων ρυθμών με μια κατάσταση ενορατική. Η Παπαδοπούλου Ιωαννίδου (1998, σ. 568-580) βασιζόμενη σε τέτοιου είδους αναφορές και με τη συνδρομή τη γλωσσολογικής επιστήμης υποστηρίζει την εμπειρική προέλευση της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων.

Επίλογος

Όπως φάνηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας οι λόγιοι του 19^{ου} αιώνα αντιμετώπισαν το φαινόμενο της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων ποικιλοτρόπως και συχνά κατά τρόπο αντιθετικό: από τη μια απαξιώθηκε και υποβιβάσθηκε ως στιχουργική επιλογή και από την άλλη υπερτονίσθηκε η σημασία που είχε για την ελληνική ποίηση.

Για τους υποστηρικτές της αναβίωσης η εφαρμογή των αρχαίων μέτρων αφενός αποτελούσε προϋπόθεση για την αναγέννηση της νεοελληνικής ποίησης στη μετεπαναστατική Ελλάδα και αφετέρου ένα μέσο για την ενίσχυση της εθνικής τους ταυτότητας. Προκειμένου να εξυπηρετήσουν την ελληνοκεντρική ιδεολογική τους στόχευση οι περισσότερο ένθερμοι υπερασπιστές της, οδηγήθηκαν σε υπερβολές, ταυτίζοντας τη νεοελληνική μετρική, στο σύνολό της, με την αρχαία στιχουργία και το σημαντικότερο θέτοντας σε δεύτερη μοίρα το αισθητικό αποτέλεσμα.

Από την άλλη πλευρά λόγιοι αντίθετοι προς την εφαρμογή των αρχαίων μέτρων υποβίβασαν το φαινόμενο της αναβίωσης σε μόδα:

Ο στίχος [των αρχαίων] είναι μάλλον ξέις, είναι συρμός ή παρασυρμός, και ουχί του νεωτέρου δράματος αναγκαίον συστατικόν [...] ¹⁹⁷

Με δεδομένη την επίδραση που άσκησε στην θεωρία αυτή το αντίστοιχο παράδειγμα από ξένες λογοτεχνίες (π.χ. τη γερμανική) - πράγμα που επικαλούνται άλλωστε και οι ίδιοι οι υποστηρικτές του φαινομένου στην Ελλάδα - θα μπορούσε να πει κανείς ότι η άποψη αυτή ενέχει ένα βαθμό αλήθειας. Επιπρόσθετα μέσα στο γενικό πλαίσιο της συγγραφής αρχαιοπρεπων στίχων εντοπίστηκαν και κάποιες περιπτώσεις ποιητών (π.χ. Ζαλοκώστας, Βασιλειάδης) που χρησιμοποίησαν περιστασιακά κάποια αρχαιοπρεπή μέτρα ακολουθώντας προφανώς τη γενική στιχουργική τάση των σύγχρονών τους ποιητών. Ωστόσο σε καμία περίπτωση το φαινόμενο της αναβίωσης στο σύνολό του δεν πρέπει να αποσυνδεθεί από τα ιδεολογικά κριτήρια. Η θεωρητική υποστήριξη της αναβίωσης, άλλωστε, ανεξάρτητα από την εγκυρότητα ή την αποτελεσματικότητα των επιχειρημάτων της, ήταν έντονη.

Επίσης αρκετοί ήταν εκείνοι που υποβίβασαν την αναβίωση σε ένα μάθημα της στιχουργικής τέχνης, σε ένα τρόπο δηλαδή να οικειοποιηθούν την αρχαία ποίηση. Γι' αυτούς λοιπόν η αναβίωση υπήρξε απλώς :

καλόν γύμνασμα δια τους μαθητιώντας, όπως συνηθίσωσιν εις την επικήν φρασεολογίαν ¹⁹⁸

Μια τέτοια προοπτική περιορίζει πολύ τη δυναμική του φαινομένου και κατά κάποιο τρόπο καθιστά την πράξη της αναβίωσης παρόμοια με τη σημασία και τη λειτουργία της μίμησης, πράγμα που ασφαλώς δεν ισχύει. Για την αναβίωση άλλωστε η γνώση της αρχαίας μετρικής ήταν η *αφετηρία* και όχι ο *στόχος*: την προϋπέθετε ώστε να

¹⁹⁷ Ζερβός Ιακωβάτος, 1882, σ. 116.

¹⁹⁸ Καραθεοδωρή, 1882, σ. 99.

επιτευχθεί το τελικό ζητούμενο, η ενίσχυση της σχέσης του Νεοέλληνα με τον αρχαίο πολιτισμό.

Σήμερα, με δεδομένη την απόσταση του χρόνου, το φαινόμενο της αναβίωσης προβάλλει στις πραγματικές του διαστάσεις. Ένα πολυεπίπεδο πνευματικό – ιδεολογικό – λογοτεχνικό φαινόμενο που θα έπρεπε να αποτελέσει ένα ειδικό κεφάλαιο στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και να εξετασθεί διεξοδικά. Οι προεκτάσεις μάλιστα της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων στην ποίηση του εικοστού αιώνα από δημιουργούς διαφόρων λογοτεχνικών σχολών και τεχνοτροπιών (Παλαμάς, Ρίτσος, Παπαδίτσας, Ασλάνογλου, Βαγενάς) αυξάνει το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το φαινόμενο αυτό. Η αναβίωση των αρχαίων μετρικών σχημάτων, είτε ως πράξη εθνικού προσδιορισμού (στο 19^ο αιώνα) είτε ως πράξη λογοτεχνικού αυτοπροσδιορισμού (στον 20^ο αιώνα) συνιστά μια σταθερή εκδήλωση στο χρόνο και συνεπαγεται εν τέλει την επιβίωση - με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο - περισσότερο ή λιγότερο έντονα, της αρχαίας στιχουργίας, ή τουλάχιστον, της όσμωσής της. Οι παρακάτω στίχοι του Ρίτσου θα μπορούσαν κάλλιστα να αποδώσουν αυτή τη διάσταση της αναβίωσης.

Έκοψε η κόρη ένα κλωνάρι λυγαριά, πέταξε το κλωνάρι
και μύρισε τα δάχτυλά της· - τούτη η κίνησή της
ήταν η προέκταση του χρόνου στο εσωτερικό των αρωμάτων.¹⁹⁹

¹⁹⁹ Βλ. Προκοπάκη, 2000, σ. 314.

Παράρτημα

Αρνητικές αντιδράσεις Επτανησίων προς την αθηναϊκή αναβίωση

Διονύσιος Σολωμός (1979⁴, σ. 99-100)

«Λάβε την καλοσύνην, Διδάσκαλε, να γύρης τ' αυτιά σου εδώ πάνου [στην ποίηση των μεγάλων Ιταλών ποιητών, του Δάντη, του Πετράρχη, του Αριόστου και του Τάσσου, και των μαθητών τους], και μέτρα. Κάθε συλλαβή είναι ένα πόδι, και για μάς και για αυτούς, όποιος και αν είναι ο στίχος· όμως εσύ δεν ηξεύρεις να τα μετράς»

Σπυρίδων Μελισσινός (1856, σ. 149)

«Ο μετρικός ρυθμός των νεωτέρων εθνών δεν βασίζεται επί των μακρών και βραχέων, αλλ' επί του αριθμού των συλλαβών και επί των τόνων».

Ανδρέας Λασκαράτος (1865, σ. 5)

«Στίχος είναι ορισμένος αριθμός από συλλαβές, ταχτικά τονισμένες»

Ανδρέας Λασκαράτος (1889, σ. 777-779)

«Με το αναχρονιστικό του τούτο πεθαμένο σύστημα, ο κ. Ραγκαβής κάνει κάποτε στίχους οπού τω καιρώ εκείνω ήθελ' ίσως επαινεθούνε. Έτσι, αν αληθέψουν τα λεγόμενα περί Δευτέρας Παρουσίας, ο Όμηρος, ο Πίνδαρος, οι Τραγικοί και Κωμικοί ποιηταί, και άλλοι του καιρού εκείνου, θα εύρουν, δεν αμφιβάλλω, τα στιχουργικά του κ. Ραγκαβή αξιόλογα. Εις ημάς όμως είναι όλως ανωφελής και άχρηστη μια τέτοια στιχουργία, είναι πλήρης σχολαστικισμός, όχι διάφορος του κοινού σχολαστικισμού των σημερινών λογιωτάτων, οι οποίοι σαν τες γυναίκες του θεάτρου, αγωνίζονται κι εκείνοι να γριλιάσουνε και να γανόσουνε τη νέα σημερινή γλώσσα μας, δια να την κάμουνε να φαίνεται γριά του καιρού εκείνου!... Έτσι, ο κ. Ραγκαβής και ακόλουθοί του, θέλει εύρουν νοστιμευτάς των στίχων τους, εν περιπτώσει Δευτέρας Παρουσίας εμάς όμως τέτοιες στιχουργίες και τέτοιοι στίχοι, δεν μας ενδιαφέρουν, ούτε πολύ ούτε λίγο».

Λασκαράτος Ανδρέας (1983, σ. 139)

«Αυτοί έχουν στίχους που οι συλλαβές τους μετριούνται με τα δάκτυλα και όχι με το αυτί. Μερικοί ικανοποιούνται με το να φτιάχνουν τροχαίους και δακτύλους, σπονδείους και πυρρίχιους, όλοι έτοιμοι να υπερνεωτερίσουν [...] Εις τους στίχους μου δεν υπάρχει τίποτα από αυτό το απολιθωμένο που τόσο αρέσει στους λογιότατους. Και την αρμονία των στίχων μου δεν θα μπορούσαν να την αιστανθούν αυτιά τόσο μακρυσμένα...από το καλό γούστο».

Ιάκωβος Πολυλάς (1891, σ. 148)

«Το μέτρον τούτο έχει την αρετήν να συνδυάζη την επικήν μεγαλοπρέπειαν με την λυρικήν γοργότητα, ώστε να εκφράση διαφόρους διαθέσεις τις ψυχής. Μη παραδεχόμενοι την, κατά την κρίσην μας, νόθον εισαγωγήν των αρχαίων μέτρων εις την νεωτέρα στιχουργίαν, ενομίσαμεν ότι, δια να διατηρήσωμεν τον εξωτερικόν και εσωτερικόν χαρακτήρα του ηρωελεγείου, δυνάμεθα, χωρίς παραβίασιν του κανονικού ρυθμού, να επεκτείνωμεν από δύο συλλαβάς τον 15σύλλαβον, ώστε ο στίχος να ανταποκρίνεται εις τον εξάμετρον και ο δεύτερος 15σύλλαβος, εις τον πεντάμετρο».

Αλέξανδρος Καραθεοδωρής (1882, σ. 99)

«Εθεώρει την κατασκευήν τοιούτων καλόν γύμνασμα δια τις μαθητιώοντας, τις συνηθίσωσιν εις την επικήν φρασεολογίαν, ουχί τις και ως ποιητικόν μέσον δυνάμενον να χρησιμεύση εις ποιητάς θέλοντας να γράψωσιν ελευθέρως. Βεβιασμένοι, έλεγεν, ούτοι να μεταχειρίζονται τους τύπους τις αρχαίας ποιήσεως, θα εδεσμεύοντο στην κατασκευήν ψηφιδωτού ποιητικού, θα κατεστρέφετο εν αυτοίς πάσα πρωτοτυπία, θα κατεδίκάζοντο να περιστρέφονται εντός του ορισμένου εκείνου κύκλου των παρά τοις αρχαίοις εικόνων και εκφράσεων».

Κατάλογος ποιημάτων που αναβιώνουν αρχαία μέτρα

Αντώνιος Αντωνιάδης

Κρητής

Αγίς Ευδαμίδας

Παυσανίας Λακεδαιμόνιος

Αλμπέης ο Κακοδικιώτης, τραγωδία εις δημόδην γλώσσαν

Λάμπρος Τζαβέλλας

Ιουστινιανός και Θεοδώρα

Σπυρίδων Βασιλειάδης

Αφιέρωσις

Το δάκρυ του Ξέρξου

Λουκάς Νοταράς

Δημήτριος Βερναρδάκης

Γραμνομαχία

Ο Περίδρομος

Μαρία Δοξαπατρή

Οι Κυψελίδαι

Αντιόπη

Μερόπη

Η Ευφροσύνη

Φαύστα

Νικηφόρος Φωκάς

Άγγελος Βλάχος

Η πλάνη

Κλεόβουλος και Αγγελική

Μεταφράσεις:

Ο δεσμώτης της Χίλλωνος Α- ΙΔ, του Λόρδου Βύρωνος

Το αγροτικόν κοιμητήριον Κατά το Αγγλικόν του Gray

Άσματα του Βίκτωρος Ουγκώ Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, ΙV, V, VI

Γεώργιος Ζαλοκώστας

Τα δάκρυα

Οι Αδελφοί Βανδιέραι και η μήτηρ των (Μάρκου Κανίνη, μετάφραση)

Ιωάννης Ζαμπέλιος

Τιμολέων

Κων/ Παλαιολόγος

Γεώργιος Κατριώτης

Ρήγας Θεσσαλός

Μάρκος Βότσαρης

Ιωάννης Καποδίστριας

Γεώργιος Καραϊσκάκης

Χριστίνα Αναγνωστόπουλος

Διάκος

Κόρδος

Οδυσσέας Ανδρούτσος

Μήδεια

Ηλίας Τανταλίδης

Έλεγχος εις τον Αοίδιμον πρίγκιπα Τηλέμαχον Χαντζέρη

Επιγράμματα:

Γ΄

Δ΄

ΙΣ΄

Λ΄

ΜΑ΄

ΝΔ΄

Στέφανος Κουμανούδης

Στράτις Καλοπίχειρος

Συλλογή ποιημάτων (ανέκδοτη συλλογή)

Θεόδωρος Ορφανίδης

Άννα και Φλώρος ή ο Πύργος της Πέτρας

Χίος Δούλη

Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής

Φροσύνη

Επιστολή προς Νεόφυτο Δούκα

Του Κουτρούλη ο γάμος

Διός επίσκεψις

*Ο μνηστήρ τις Αρχοντούλας,
Οι τριάκοντα
Δούκας*

Αποσπάσματα ποιημάτων σε αρχαία μέτρα

Α) Σε ιαμβικό τρίμετρο

Ιωαν. Ζαμπέλιου, Τιμολέων (1860, στ. 1-19)

Τιμοφάνης

Α, να φανώ είν' ώρα· το προσωπεΐον,
Είναι καιρός να ρίψω. Ο στρατός όλος,
Μόνον εμέ γνωρίζει· η Βουλή τρέμει·
Οι Προύχοντες άαουχοι, η δούλο είναι·
Και όσοι τάχα, καυχώνται' ως πατριώται,
Θέλει το ξίφος, εηολοθρεύσει όλους·
Και γυμνός τότε, αυθαδιάζ' ο όχλος;
Λοιπόν, αμέσως... ί μένω; Με κατέχει,
Άνανδρος φόβος; εις εμέ, πόθεν φόβος;
Δεν μ' έκραζ' εις θανάτους, τόσους, της μάχης,
Η σάλπιγξ, πάντα;... και όμως, δειλιάζω.
Μοι φαίνετ' ότι, ο θρόνος της Κορίνθου,
Προς όν ορμάω, εις κορυφήν δυσβάτου,
Βουνού υψούται, όπου, προτού να φθάσω,
Μέλλει, αφεύκτως, να κρημνισθώ... τω όντι,
Αυχένας δουλοφρόνων, ζυγώνω ίσως;
Ή ράθυμοι τηρούσιν, αι άλλαι πόλεις;
Ή κάν συντρέχει, μ' εμέ ο αδελφός μου;
Ή τον δαμάζω ίσως;

Αλ. Ρ. Ραγκαβή, Του Κουτρούλη ο Γάμος (1845, στ. 1-16)

Ανθούσα

Ά! Τέλος πάντων ενθυμείσθε και ημείς
πώς κάπως ζώμεν. Λέγετε εις τας επτά,
και να περάση πλησιάζει τέταρτον,
κ' εγώ προσμένω. Είσθε πρόθυμος πολύ!

Κ' ανίσως είχαν φθάσ' οι ξένοι, κύριε,-
Εις μίαν ώραν το ξενοδοχείον μας
Θα είναι κουκκουνάρι- και αν μ' εύρισον
Εδώ μονάχην, να προσμένω, να μετρώ
Εις τους παλμούς του στήθους μου του αγρύπνου μου
Παν λεπτόν πρώτον και παν δεύτερον λεπτόν,
Θα ήκουες αμέσως τι θα έψαλλε
Κατόπι μου η φήμη η χρυσόγλωσση.
Εις πατρός μου να σ' ιδώ αδύνατον·
Μόλις εδώ ολίγας κλέπτομεν στιγμάς,
Πλην ασωτεύει και αυτάς ο κύριος
Τις 'ξεύρει πού. Τω όντι είσθε πρόθυμος!

Σ. Κουμανούδης, Στράτις Καλοπίχειρος (1851, στ. 1-32)

Ετών δεκατεσσάρων είν' ο ήρως μου
και τα' όνομά του Στράτις Καλοπίχειρος·
και ναι μεν ασυνήθως επεχείρησα
να ψάλω πολύ νέον· προϊόντος πλήν
του έπους, θα προβή κ' η ηλικία του
και ο' τω θ' αοβή πανομοιότατος
μ' εκείνους τους αρχαίους πάλιν ήρωας.
Αφρόντιδες λοιπόν, ώ αναγνώσται μου,
Και μ' εύνοιαν τα ώτα σας ορθώσαντες,
Εις τούτους τους ίάμβους μου προσέξατε.
Δεν είναι δα το μέτρον νέον· ήχησε
προ χρόνων εις τα όρη μας ως κλέφτικον
κ' εις ώτ' ανδρών του έθνους ήν ευχάριστον.
Λοιπόν ως προς ασύνηθες μη θρύπτεσθε,
ή ως αντεθνικοί εστιγματίσθητε
αυτοί αφ' εαυτών, εγώ δ' ο αναίτιος.

Αν δε αρμόζ' ή δεν αρμόζ' εις επικήν
διήγησιν ο ίαμβος, παρακαλώ,
πολύ μη ερευνάτε τώρα. Έχομεν

τα πάντα εν τω βίω τάχ' αρμόζοντα,

να έχομεν και μέτρα; πρώτον· έπειτα,
αφού εσχάτως Τουρκομάχοι σοβαροί,
ως κόραι ελαφραί δεν απηξίωσαν
εμπρός μας να χορεύσωσι με λυρικόν
βηματισμ' ακουράστως διακλώμενοι
εις ραψωδίας όλας δυοκαίδεκα
με τόσον βάρος όπλων· τι παράξενον,
αν νέος τόσον μείραξ, ως ο Στράτις μου,
της φύσεως το μέτρον εξελέξατο
οικείον, ως φοβούμενος υπόδεσιν
δακτυλικήν εξάπηχυν, και δι' αυτόν
βαρείαν, ως νομίζει, και δυσκίνητον;

Δ. Βερναρδάκη, *Μερόπη*, (1866, σ. 17, στ. 5-12, σ. 18, στ. 5-18)

Ποία χαρά και ποία ευτυχία μου!

Ο Αίπυτος θα έλθη, εις τ' ανάκτορα

Θα έλθη του πατρός του ο εξόριστος

υιός. Το τέκνον άγνωστον την άγνωστον

μητέραν του θα ίδη, και το τέκνον της

θα ιδ' η μήτηρ, και θα ενεγκαλισθή,

και εις τον μητρικόν λαβούσαν κόλπον της

με δάκρυα θα βρέξη. Κρύψον την χαράν

Μερόπη, έως τότε. Οι αθάνατοι

Θεοί φθονούσι των ανθρωπων την χαράν.

[...]

Εκεί πλησίον του Αιπύτου άγρυπνος

Ίσταται φύλαξ και προστάτης πάντοτε

ο γηραιός Λυκόρτας, του Κρεσφόντου, φευ!

Πιστός θεράπων και φυγάς, συμμετοχος

Της τύχης του υιού μου της σκληράς. Πλην τις

Ταράττει την καρδίαν μου άοριστος

αλλά φρικώδης φόβος! Όσον αι στιγμαί
της δυστυχίας φεύγουσι κ' εγγύτερον
η ώρα φθάνει της ευδαιμονίας μου,
τόσον ο φόβος κυριεύει την δειλήν,
την τρέμουσαν καρδίαν μου. Σεις ώ θεοί
αθάνατοι, μεγάλοι, παντοδύναμοι,
η δυστυχής σας ικετεύω μήτηρ, σεις
την κεφαλήν του ουρανού μου σκέπετε.

B) Σε δακτυλικό εξάμετρο

Αλ. Ρ. Ραγκαβή *Φροσύνη* (1837, σ. 81)

(εξάμετροι)

Ήτον ημέρα λαμπρά, ανθοφόρος του έαρος κόρη.
Ροδοστεμμέν' η αυγή εις τους λόφος γελώσα εφάνη,
Και το Γαρδίκι ακόμη επέσειε μόλις τον ύπνον,
Όταν εις βράχον τραχύν, της *Κενδρίας* καλούμενον *βράχον*,
Βλέπομεν όχλον πολύν, και ως φλόγ' απαστράπτοντα όπλα.
Χρεμετισμοί και φωναί και βοή τον αέρα προσάλλουν.
Μία φωνή «ο *Πασάς*» αντηχεί από στόμα εις στόμα.

Φροσύνη

Ποίος Πασάς; Ο Αλής;

Μελέτιος

Ο Αλής· ναι ο ίδιος ήτον.

Έτρεφε μαύρους σκοπούς προ πολλού εναντίον μας, κ' είχε
Μόνην χαράν να ιδή το Γαρδίκι πέτραν εις πέτραν.
Πλήν εις ψυχάς αγενείς η απάτ' είναι πρώτιστον όπλον.
Ωστε ενώ ιερά μας συνείχε μαζί του συνθήκη,

Και εβδομήκοντα είχ' εδικούς μας ομήρους κοντά του,
Ἦλθ' εναντίον ημών, απατών και θεόν και ανθρώπους.
Ἦτον γνωστή εις ημάς η κακή του και μαύρη καρδία,
Ὡς' εφοβούμεθ' απάτην αισχράν, κ' επροβλέπαμεν δόλον·
Ὅθεν και μόλις εμπρός εις την πόλιν ενόπλους ιδόντες,
Ἐσχατον φίλημα δίδ' εις το φεύγον της τέκνον η μήτηρ,
Και εις χορόν ανδρικόν εις την άκραν χωρούμεν του τάφου
Ὅλ' εις τα όπλα ευθύς· παρευθύς οι νέ' εις τα τείχη,
Την φλογεράν ετοιμάζουν τροφήν των χαλκίνων δρακόντων.

Αλ. Ρ. Ραγκαβή, *Του Κουτρούλη ο Γάμος* (1874, σ. 292, στ. 4-14, σ. 293, στ. 1-6)

Σφηκιάς

Ὡς επιπίπτ' εις αγρούς χαλκόστομον σμήνος ακρίδων,
Την ευφορίαν της γής μ' αναιδεΐς καταστρέφον τας γνάθους,
Και την Ελλάδα' αυθαδών υπουργών εξωλέστατον σμήνος,
Λάμμαι όλαι κοιλία, Θερσίται με πόδας σατύρων,
Ελληνοφάγα θηρία, παχύμισθον γένος πιθήκων,
Ἐτρωγον ως προμικρού και εφύβριζον, θέσεις κρατούντες,
Ὡς να κατέχη δεν πρέπει κανείς εκτός του Σφηκία.
Αλλ' ο Μωάμεθ, έν ράπισμα δώσας, αυτούς τους πυγμαίους
Τους κατρεκύλισεν όλους, προσθέσας και πέντε φασκέλους,
κ' εις τα ερείπι' αυτών υπουργόν τον μέγαν Κουτρούλην
έστησε, τέκνον πιστόν του Μωάμεθ...

Την πολιτείαν αυτός εις το κόσκινον θέλει περάσει,
Θέλει διώξει κακώς τους κηφήνας, και δώσει το μέλι
εις τας μελίσσας ημάς,, όπως τρέφωμεν κέντρον ανδρείον.
Του υπουργού του Μωάμεθ κανείς αν εγγΐση την τρίχα,
Κακοποιόν τον κηρύττομεν τέρας, του έθνους προδότην,
Ισκαριώτην Ιούδαν, κατάπτυστον άχθος αρούρης.

Ηλ. Τανταλίδη, *Ελεγχος εις τον Αείδιμον πρίγκηπα Τηλέμαχον Χατζερή* (1850, σ. 3- 4, στ. 1- 18)

Πού ο Τηλέμαχος; Πού ο λαμπρός και περίβλεπτος Πρίγκιψ;
Τέσσαρες μήνες παρήλθον, και ώραν εξ ώρας ή τούτου
Φίλη πατρίς, του κλεινού Βυζαντίου το πάγκαλον άστν,
Τήδε κακέισε παπταίνει ποθούσα την όπιν εκείνου,
Όστις εκόσκει αυτήν εκπρεπέστερον ή εκοσμείτο.
Πού λοιπόν, πού ο ανήρ φιλαπόδημον πόδα προσφέρει;
Κέντρον αγάπης και φίλτρων, πατρός και συζύγου καθήκον,
Εις την καλήν των ορούσων μητρόπολιν τούτον ανάγει,
Προς τας αγκάλας αλόχου κεδνής και υιού μουσοτρόφου.
Φίλος προσήλθε φιλούσι ποθών κατησπάσθη ποθούντας,
Χαροποιήσας, χαρείς, και καρδίαν καρδίαις συνάψας.
Πλήν, Χαντζερή, της στοργής και των φίλων την φλόγ' αναστέλλων
Σπεύσον, ανάκαμψον, 'που εξ ίσης στοργής και λατρείας
Μετα παλμών σε ποθεί η φιλότεκνος ώδε πατρίς σου.
Ως δι' ομμάτων δ' επτά, των επτά ανθηρών αυτής λόφων,
Προς τα τερμόνια κύματ' αθρεί της γλαυκής προποντίδος,
Πότε καπνός ή ατμός αποθρώσκων ποθέν εξ' ατμήρους,
Ως δεξιός οiwονός ανιόντα σ' αισίως μηνύσει.

Γ. Ζαλοκώστα, «Δάκρυα» (1903, σ. 104-105, στ. 1-11, 22-25)

Έφαγε τόσους, οικείους και ξένους, η γή εκεί κάτω,
Έπαθε τόσα η Σύρος, η Μύκονος έκλαυσε τόσον,
Έφυγον πλήν αι Αθήναι την μάστιγαν, είπομεν πάντες.
Μάταιοι! Ποίος ανέγνω ποτέ εις την βίβλον της μοίρας;
Ποίος γνωρίζει θνητός μετά μίαν στιγμήν τι θα γείνη;
Άλλα βουλαί των ανθρώπων, και άλλα το θείον κελεύει.
Δαίμων στυγνός επλανάτο νυκτός, και ημών κοιμωμένων
Πάσαν την πόλιν εχλεύαζε κ' έρριπτε σπόρους θανάτου.

Άνθρωποι, κλαύσατε άλυτον άγετε πένθος, Αθήναι.
Άγγελος θρήνων πολλών, ο ψυχρός προπορεύεται φόβος,
Κρίσεις παράγων πολλές και ταραττων τον νούν των ανθρώπων.

Ρέετε, θρήνοι και δάκρυα, μνήμης πικράς δορυφόροι.
Πνεύμα τυφλόν την τροφήν της ζωής πανταχού φαρμακόνον,
Πάντας λυμαίνεται, πλούσιον, πένητα, γέροντα, νέον.
Νέα και άλβιος ήσο και πλήρης θελγήτρων, Μαρία,

Άγ. Βλάχου, «Η Πλάνη» (1857, σ. 7, στ. 1-23)

Είναι ο άνθρωπος χούς, και εις χούν μεταβάλλεται θνήσκων
Πλήν η πνοή του εκείνη, το θείον αυτό δώρημά του,
Θνήσκει και αύτη ως θνήσκει η σάρξ, των σκολήκων το βρώμα;
Του μηδενός τας μελαίνας αβύσσους μας ώρισε κλήρον
Πλάττων ο Πλάστης ημάς, προς αλλ' ξλας τας τύχας συνδέσας
Υλης προσκαίρου και θείου σπινθήρος, καθώς κηπουρός τις,
Άνθη και φύλλα προσκαίρου ζωής εις ανθόδεσμον πλέκων,
Επιμελώς, πλην αφρόνως συνδέει με νήμα μετάξης,
Ως ίν' αυτά του μοιραίου ολέθρου αυτών προφυλάξη,
Της εφημέρου ζωής των τον χρόνον ως ίνα μηκύνη,-
Καταδικάζων τυφλώς εις την μοίραν ανθών μαραμμένων
Τον ισχυρόν της μετάξης δεσμόν; - Ω! όχι ετέρα
Πέπρωται μοίρα τη θεία πνοή και ετέρα τη ύλη!
Θνήσκει η ύλη, πετά η πνοή εις πεδίον αφθίτων
Και αιωνίων μονών, κ' ελευθέρα της ύλης εμπίπτει
Εις φωσφόρον εστίαν, αφ' ής και ανέθορε πρώτον!
Αλλ'... αν πλανώμεθα ούτω πιστεύοντες, πόσον γλυκεία,
Μαγευτική είν' η πλάνη μας αύτη, παρήγορος πλάνη!
Πόσον ηδεία ελπίς, - έστω πλάνη! - τον νούν μας ευφραίνει,
Πόσας χιμαίρας γεννά χρυσοπτέρυγας ένδον του σκότους
Και της ομίχλης του μαύρου κευθμόνος, ενώ ψηλαφούντες,
Βαίνομεν και πανταχού, εις πάν βήμα μας, ανπηδώνεν

Εις τα οπίσω, προσκόπτοντες ως οι τυφλοί την ημέραν!

Θ. Ορφανίδη, Χίος Δούλη (1815, σ. 99, στ. 1-6, σ. 106, στ. 10- 24)

Προ της Ελάσσονος πλέων Ασίας ο ναύτης τας όχθας
Νήσον φαιδράν απαντά ου μακράν της ευδαίμονος Σμύρνης·
Αν αρωμάτων τερπνών ατμοσφαίρα ευώδης την λούη,
Δεν ειν' αυτή των Μακάρων η νήσος... εις έαρος ώραν,
Ότε σιγώσι πελάγη και όρη, κ' η φύσις υπνώττει,
Μυστηριώδεις εάν εξ αυτής αποπέμπωνται φθόγγοι,
Δεν κατοικούσιν εκεί κινδυνώδεις του μύθου Σειρήνες.

Νέε! Η πλάσις εις πάλην δεινήν συνεχώς διαμένει·
Μόλις ο άνθρωπος ίδη τον κόσμον, κ' εχθρόν του τον έχει·
Προς εαυτόν δε παλαίων το πρώτον, καθείς συνηθίζει
Και προς τους άλλους κατόπιν να δείξη παράτολμον σθένος.
Στρέψε το βλέμμα εντός σου! Εχθρούς θέλεις εύρει τα πάθη,
Κ' εις της ζωής σου τον ρούν εξ αυτών εάν καταβάλης,
Ίσως πριν δρέψης την νίκην, αισχρώς νικηθής υπό άλλου.
Στρέψε το βλέμμα εκτός σου! Εις θέτρον πλήρες και μέγα,
Όπου το άτομον είναι ως κόκκος ψαμμίου προς όρος,
Όπερ καλούσι τινές Κολασμόν, Κοινωνίαν δε άλλοι,
Αλληλοτρώγουν υιοί τους πατέρας, η πόλις τας πόλεις,
Έθνος τα έθνη, κι' ο εις με του άλλου αυξάνει το πτώμα.
Εις την μεγάλην αυτήν διαμάχην, αν άπρακτος μείνης,
Άλλοι σε τρώγουν, και πάντως απόλλυσαι· όθεν ανάγκη,
Πρίν σε σπαράξωσι άλλοι, να δείξης ότι έχεις οδόντας.

Θ. Ορφανίδη, Ο πύργος της Πέτρας (1815, σ. 153, στ. 1- 15)

«Ότε ανέστ' η αρχαία Ελλάς, και ομού η αρχαία

Αίσθησις, πρέπει μ' αυτήν ν' αναστή κι' ο αρχαίος της στίχος»

(Αλ. Ρίζος Ραγκαβής, προς Δούκαν)

Κείτ' υψηλός μεταξύ των Θηβών και του Δήμου της Πέτρας

Πύργος βαρβάρου ρυθμού, προς δυσμάς καταρρεύσας εν μέρει
Έχων την βάσιν εγγύς των οχθών της καλής Κωπαίδος,
Όπου γλαυκού ουρανού τα λαμπρά κατοπτρίζονται κάλλη·
Φέρει τους τοίχους εντός μελανόχρους ως τείχη καμίνου,
Ένδειξιν, ότι βορά αδηφάγου πυρός ανηρπάγη·
Μέγεθος, θέσις ειρμός, κ' αι πλησίον πολύκαρποι γαίαι,
Πείθουσιν ότι ποτέ πολυκτήμονος ήν κατοικία.

Τώρα η γλαυκ κελαδεί καθημένη εις γείσον θυρίδος,
Ερημολάλαι εκεί φωλεάς νυκτοκόρακες έχουν,
Και εις τα τείχη εντός προς το μέρος της πάλαι αιθούσης,
Θύσανοι φύοντ' ωχροί σισυμβρίου, ελξίνης, κ' ευζώμου,
Λάβρος δε πνέων βορράς τους κινεί και στενάζει πενθίμως.

Σπ. Βασιλειάδη, *Εικόνες, Αφιέρωσις* (1915, σ. 271-272)

Πλάστα, ο πλάσας το σύμπαν τας χείρας Σου μόνον κυκλώσας,
Πνεύσας, και και δους εις τον κόσμον ζωήν θαλεράν κ' αιωνία·
Σύ, των βημάτων Σου όστις τον Ήλιον έχεις λαμπάδα,
Κ' έχεις τον Κόσμον ναόν έθνα μόνος λατρεύεσαι, μόνος·
Σύ, όστις ρίπτεις τας νύκτας εικόνας της μαύρης οργής Σου,
Χύνεις δ'εκαστην ημέραν ως μία φωτός Σου ακτίνα
Και μειδιάς και την Πλάσιν το έαρ γκυκύ περιβάλλει·
Σύ, ο δεχόμενος τον οβολόν της πτωχής, και ακούων
Την λαλιάν του μοκρού κολυβρίου τροφήν τω παρέχεις,
Άκουσον δη και το στεναγμα τόδε μου Πλάστα, και δέξαι
Τάδε μου έπη, οχ' ύμνους, αλλά θλιβομένων θιών Σου
Ως ικεσίαν προς Σε, ω Θεέ.

Ποιήματα με θέμα την αναβίωση των αρχαίων μέτρων

Ιωάννης Καρασούτσας, «Οι σκηνικοί της Ιταλίας» (1839, σ. 131-132)

Ότε εις την Σικελίαν εναύγησεν η τύχη
Των αρχαίων Αθηνών,
Έσωσαν του Ευριπίδου από τον λιμόν οι στίχοι
Πλήθος ορφανών πατρίδος και της νίκης ορφανών.

Άσατ', έλεγον, ω ξένοι, άσατε ημίν ακόμα,
Οι καλοί Σικελιώται με υγρόν εκ λύπης όμμα
Και σας δίδομεν προθύμως άρτον και ενδυμασίαν,
Και αυτήν την γλυκυτέραν της ζωής ελευθερίαν.

Κ' έψαλλον οι τεθλιμμένοι στρατιώται επί ξένης
Γης ωδάς περιπαθείς,
Την δουλείαν της Εκάβης, την σφαγ'ν της Πολυξένης,
Κ' εις αυτάς τα ιδία του πάη έκλαιε καθείς.

Και των νικητών ταχέως εμαλλάσοντο τα στήθη,
Η εκδίκησις εις οίκτον κατ' ολίγον μετεβλήθη,
Κ' έλαβον οι ηττημένοι άρτον και ενδυμασίαν,
Και αυτήν την γλυκυτέραν της ζωής ελευθερίαν.

Και ο Ιταλός το σκήπτρον ήλλαξε της γης με λύραν
Κλαίουσαν μελωδικώς.
Αφού έχασε της δόξης την παλαίφατον πορφύραν,
Της σκηνης ενεθρονίσθη βασιλεύς αρμονικός·

Δούλος αλλαχού, ανάσσει επ' αυτής, υποδουλόνων
Κατά κράτος τας καρδίας και λαών και ηγεμόνων.
Και ως φόρον του λαμβάνει τιμάς, πλούτον και λατρείαν,
Αλλ' ουχί την γλυκυτέραν της ζωής ελευθερίαν.

Αι γλαυκώπιδες Σειρήνες της ιταλικής θαλάσσης
Αφησαν τα εμμελή
Κύματα, διαχυθείσαι επί της Ευρώπης πάσης
Και ο κόσμος τώρα Νόρμας και Λουκίας τας καλεί.

Και οι άνθρωποι τα ότα με κηρόν αντί να κλείθην,
Εις αυτάς και την ψυχήν των όλην αναπεταννύουν.
Ο πενθών το πένθος χάνει, και ο πένης την ανίαν,
Και ο δούλος την γλυκείαν λησμονεί ελευθερίαν.

Ιωάννης Καρασούτσας, «Επιστολή προς Λέανδρον» (1839,σ. 122, 125-129)

Η Μούσα η ελληνική εις την μακράν δουλείαν
Απέμαθε την υψηλήν,θεσπιωδόν μανίαν.
Αθλία μήτηρ ορφανή Αισχύλων και Πινδάρων
Εβαρβαρώθη βαθμηδόν εν μέσω των βαρβάρων.
Αλλά εις τόπους ορεινούς κατά καιρούς ακόμα
Γλυκείας έμελψε μολπάς το τραχυνθέν της στόμα
Και εις του κλέπτου αιδοού την αχιλλείαν χείρα
Πολλάκις εκελάδησεν ομηρικώς η λύρα.

Θάρρει λοιπόν,ω Λέανδρε το πυρ δεν απωλέσθη
Το ιερόν εις την σποδόν εκρύβη,δεν εσβέσθη.
Θα λάμψη αύθις τηλαυγές ,εάν τη αληθεία
Μεγάλη των τεχνών τροφός ην η ελευθερία.

Της γης αυτής της ιεράς αι μόναι αναμνησείς
Είναι πηγή αιώνιος ποιήσεως η φύσις
Θάλλ' η αυτή πέριξ ημών και η αυτή αγκάλη
Ελλάδος της μητρός ημας ως τέκνα περιβάλλει.
Ω μητερ,δεν σ' ησχύναμεν εις το κλεινόν πεδίον
Όπου αι μάχαι κρίνονται κ' αι τύχαι των ανδρείων.
Ανακαινίζει τρόπαια των παλαιών Κιμώνων [...]

Ἦκουσας, φίλε Λέανδρε, και των Μουσών το ἄσμα
Οι λόγοι εἶναι ἀληθεῖς, και ἀν ψευδές το φᾶσμα.
Οι ευτυχεῖς μας πρόγονοι εἰς εὐφορον αἰῶνα
Του τεχνικοῦ εὖρον καλοῦ τον ασφαλή κανόνα.
Πολλοὺς ἐξέθρεψεν υἱοὺς ἡ μούσα των μεγάλους,
Παῖδας Ρωμαίων, Ἰταλοὺς και Βρεττανοὺς και Γάλλους.
Τινές ζητήσαντες οδοὺς καινὰς και ἀπατήτους
Εἰς πλάνας περιέπεσον μακράς, δυσδιεξίτους,
Εἰς δε το θερμ' ἀντί καλῶν, ευκόσμων ἀγαλμάτων,
Δεινὰς υπήντησαν μορφὰς γοργόνων και τεράτων.
Το δρᾶμα τέχνης θρίαμβος της ἀττικής, ωραῖον
Ἀρχιτεκτόνημα ναός Αἰσχυλων, Σοφοκλέων,
Παρήλλαξεν υπο χειρῶν και Μούσης ἀντιπάλου·
Επι της ἀσταθοῦς σκηνῆς και της ἀλλοπροσάλλου,
Νυν Ρώμην, νυν Περσέπολιν, νυν Θήβας παριστώσης
Τας Μεμνονίας, ἐρχεται ὁ ἦρωσ μεθ' ἠβώσης
Κόμης, κ' ἀπέρχεται κυρτός πρεσβύτης εἰς το τέλος.
Εκεῖ συγγέετ' ἡ χαρά, ὁ στεναγμός, ὁ γέλωσ·
Κ' ἡ Μελοπομένη, ἐμπλεος δακρύων, μ' ἐκπληξιν της
Πάντοτ' ἐμπρός την εὐθημον ευρίσκει ἀδελφὴν της.
Γνωρίζω ὅτι δι' αὐτοῦ του χάους ἐξαστράπτει
Δαιμόνιος πολλακίς νους· Φρένων βαθείαν σκάπτει
Ἄυλακα ὁ Δραματουργός της Βρεττανίας παίζων
Με την μεγάλην τέχνην του· ἀλλά δεν θα ἐπέζων
Τα ἔπη του ἀθάνατα, εἴαν εἰς τον Μακβέθην
Κ' ἀλλοῦ την ὅλην των παθῶν δεν ἐξεπλήρου μέθην.
Αὐτά το αἶσχος κρύπτουσι της ἄλλης του τερθρείας·

Σὺ Ἕλλην, τα διδάγματα τη; Παλαιάς σοφίας
Μη καταφρόνει· εἰς αὐτά οι Ἕλληνες ἐν γένει
Εγνώριζον πλειότερα παρ' ὅλοι ουτ' οι ξένοι·

Πλην πάλιν δεν ἐπιθυμῶ τον ποιητὴν τον νέον
Ματαίαν, Λέανδρε, κενὴ των λόγων των ἀρχαίων

Ηχώ. Επί των δυνατών προγονικών πτερύγων
Ως χελιδόνες ασθενείς, απτήνες, επ' ολίγων
Δυνάμεθα τον υψηλόν να πλεύσωμεν αιθέρα,
Αν αύρα δεν επικουρή ημάς ιδιαιτέρα,
Αίσθημα, βίος εθνικός. Περί Στυγός το κύμα
Μάταιον άλλως στρέφομεν σκιαί νερτέρων βήμα.
Όλα ο χρόνος ο μακρός τα πρώην μεταβάλλει.
Όπου η τρόπις έσχιζε φλοισβώδες κύμα, θάλλει
Λειμών, και άροτρον βερύ ανήρ γηπόνος τρέφει.
Κύκλος τοιούτων αλλαγών και μάλλον πολυτρόπων
Τα έργα είναι κ' οι θεσμοί κ' αι τύχαι των ανθρώπων.
[...]

Προς ταύτα λάβε οδηγόν, και πρόστησον λαμπάδα
Την τέχνην ήτις έτευξε την θείαν Ηλιάδα,
Ήτις τον επί Κολωνώ Οιδίπουν· των Ελλήνων
Τοιούτος έστω μιμητής ο έκγονος εκείνων.

Προ πάντων εις τα έπη σου ομφή ας επιπνέη
Αρχαϊκή, ηδυμελής η λύρα είτε κλαίει
Υπό δακτύλους Σαπφικούς, ή ως η του Αλκαίου
Εξ οίστρου πολεμοχαρούς δονείται και γενναίου.
Και κόσμει, όσον εφικτόν, τας νεουργούς ιδέας
Δια πτυχών Φειδιακών κατασκευής αρχαίας.
Ο ξενος θέλει τον υιόν των Αχαιών γνωρίσει
Εκ της φωνής, κ' ενθουσιώντας χείρας θα κροτήση.
Πολλά ως χθές εις των σοφών τας βίβλους τεθαμμένα
Ονόματα και κ' εις τον λαόν απρόσιτα και ξένα,
Ήδη κοινά εις τους αστούς, κοινά εις τους αγροίκους
Απέβησαν, κ' εις αφοράς αντιλαλούν και οίκους.
Δια δεινών κρεουρηθείς φαραμάκων της Μηδείας
Αίσων ο παλαιός, καλός εξήλθε νεανίας
Του λέβητος, θάμβος δ' ευθύς κατείχε τους ορώντας.
Τοιούτου μύστις θαύματος καινού εις τους παρόντας
Χρόνους η γλώσσα τα νεκρά, διεσπαρμένα μέλη

Συνάγει, και νεαράν ζωήν εξανατέλλει.
Πρώτος ο Κοραής, εις γην κλεινός την ελληνίδα,
Δια χειρός επιμελούς πολλήν αισχράν ρυτίδα.

Απέξεσε και στίγματα βαρβαρικών αιώνων
Αλλ' έργον ο αγών ανδρός ενός δεν ήτο μόνον.
Όστις τον ίππον τον πτηνόν πωδαμνεί κ' ιππεύει,
Μακράν γνωρίζει των επών τα βέλη να τοξεύη.
Οι αιδοί εκόσμησαν την γλώσσαν την αρχαίαν
Μ' άνθη αμάραντα, τερπνά· οι αιδοί την νέαν
Εφάμιλλον της παλαιάς θα καταστήσουν· μόνος
Αρνείται ο ωχρός κ' εχθρός των θείων δώρων φθόνος.
Κατάμαθε των παλιών κ' εις τούτο την σοφίαν·
Παν μέτρον ίδιον καιρόν, ιδίαν έχει χρείαν.
Τον ίαμβον εξαίρετον η τραγωδία έχει,
Όστις ταχύς, ευκίνητος ως νάμα γοργό τρέχει,
Την φυσικήν μιμούμενος αυδήν, και άνευ κόπου
Το πάθος παρακολουθών του λέγοντος προσώπου.
Το έπος των εξάμετρον, όστις σεμνός προβαίνει,
Βαρύς ως φάλαγξ οπλιτών εις μάχην τεταγμένη·
Αλλά ο στίχος εναλλάξ του ηρωοελεγείου
Υπό της λύπτης κόπτεται, βραχύτερος τελείου.
Και η Σαπφώ δι' αφελούς, αθρύπτου μελωδίας
Τα πάθη διημήνευσε της γοεράς καρδιάς.
Ληγ' η στροφή εις λιγυρόν ημίστιχον συνήθως,
Ως ν' αναπαύεται εκεί το πολυτλήμον στήθος.
Αλλά τον ίαμβον συχνά ο σύγχρονος ησθάνθη
Του Αρχιλόχου δάκνοντα ως όφιν υπό τ' άνθη.
Τα μέτρ' αυτά και τους σοφούς κανόνας και ρυθμούς των
Αι Μούσαι παλ' εδίδαξαν εις τους κλεινούς υιούς των.
Όταν ο Φοίβος ποιητήν μοιρηγενή φιλήση,

Και σύνεσιν και αιοδήν γλυκείαν τον χαρίση,
Το δώρον το θεόσδοτον προς ευγενή ας στρέψη.

Σκοπόν, αν θέρος άφθονον δαφνών ποθή να δρέψη.
Εις την πατρίδα χρεωστεί την λύραν· η μεγάλη
Καρδιά του υπέρ αυτής νυχθμερόν α πάλλη.
Ούτω διττός άθάνατος διττόν έχει το γέρας
Δόξης ομού και αρετής, Πολλάκις λυκυτέρας
Και θειοτέρας η Πτρίς επνεί μελωδίας
Παρά την κόμην της καλής Κυθίας ή Λυδίας.
[...]

Παναγιώτης Ματαράγκας, «Οι νέοι ίαμβοι» (1894, σ. 244)

Ήτο ο αμουςότατος εκείνος των ανθρώπων
Όστις θρασέως παλαιά τυμβορυχών μνημεία
Ανέσυρ' αίφνης, ποιητών ελπίδι χρεωκόπων,
Κ' ενέδυσσε με καινουργή ενδύματα γελοία
Τον τρίμετρον Ιαμβικόν και έκτοτ' επληθύνθη
Ο αριθμός των τραγικών και κωμωδιογράφων
Και η φιλολογία μας ηυρύνθη, επλατύνθη
Με έργα σήψιν όζοντα και δυσωδιαν τάφων.
Ο πίθος τότε ήνοιξε της ατυχούς Πανδώρας
Κ' εντός κ' εκτός το έδαφος της κλασικής μας χώρας
Εκ πάσης επλημμύρησεν Ιαμβικής μωρίας
Και ο Θεός του Παρνασσού μετά παλμών δειλίας
Εξαίφνης είδεν ερπετά να διαμφισβητήσουν
Προς υψηπέτας αετούς ύψους πολλάκις γέρας
Και με την δάφνην αυχηρούς κροτάφους να κοσμήσουν
Και ήρωες να γείνωσι μεγάλοι της ημέρας.
Αλλά ταχέως πίπτουσι των οφθαλμών τα λέπη
Και ο εν σκότει και σκιά το φως επαναβλέπει.
Όπερ εν άλλη εποχή, εν ποιητικωτέραις
Κατέθειλγε και ύψωνε το πνεύμα του ημέραις,
Ότε ωμίλει ο παλμός, ωμίλει η καρδιά,
Κ' εκ φλογεράς εξήρχετο καμίνου η ιδέα.
Ευρίσκει εν τη πτήσει της η μεγαλοφυ"α
Τ' ωραίον της εκφράσεως, τα μέτρα τα ωραία.

Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «Πρόλογος προς Νεόφυτο Δούκα» (1874, τ. 2, σ. 206, στ. 42-52)

Τόλμη... Πλήν τι και εάν δειλιώ; Την ψυχήν μου κινούσι
Άγνωστοι πόθοι, αυτόματος φλόξ. Η αρχαί' αρμονία
Περιβιμβεί μου τα ώτα. Ζήτω Απολλώνιον λύραν,
Μέλος ζητώ ως το τέρψαν των θείων προγόνων τας φρένας·
Τον ουρανόν ερωτώ τον στιλπνόν, την ανθούσαν μας φύσιν,
του καταράκτου ακούω σκιρτώντος τον έμμετρον κρότον,
Τον μυκηθμόν μελετώ του αέρος ός πνέε' εις το δάσος,
Το λαρυγγίζον πτηνόν ακροώμαι, την κράζουσαν γλαύκα,
Και το Αιγαίον βοών ως εβόα και πρίν, κ' εξετάζω
Πόθεν ηρύοντο τότε ουράνια μέλη εκείνοι,
Και η ψυχή μου μετέωρος όλη, λαλεί εξαμέτρους

Βιβλιογραφία

Α) Πρωτογενές υλικό

Αντωνιάδης Αντώνιος, 1876: *Μεσολογγιάς, έπος ιστορικό*. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου.

Αντωνιάδης Αντώνιος, 1881²: *Κρητῆς. Έπος τύχον τον πρώτον έπαινον εις τον ποιητικόν διαγωνισμόν του φιλογενούς Κ. Βουτσινά της 7 Μαΐου 1867*. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου.

Αντωνιάδης Αντώνιος, 1883: *Η Χρυσομαλλούσα των Σφακίων. Ποίημα επικόν και Αλμπέης ο Κακοδικιώτης, τραγωδία εις δημόδην γλώσσαν*. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου.

Αντωνιάδης Αντώνιος, 1884: *Τόμυρις, Λάμπρος Τζαβέλας και Ιουστινιανός και Θεοδώρα, Δράματα έτι δε εις υπάλληλος κηπουρός κωμωδία*, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου.

Αντωνιάδης Αντώνιος, 1889: *Σκεντέρμπεης, ο Βασιλεύς των Ηπειρωτών*, δράμα εις πέντε μέρη. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου.

Βασιλειάδης Σπυρίδων, 1873: *Αττικάί νύκτες* Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Περρή.

Βασιλειάδης Σπυρίδων, 1885: *Αττικάί νύκτες, Τα Άπαντα*, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου της Ενώσεως.

Βασιλειάδης Σπυρίδων, [1891]: *Γαλάτεια*, [χ.τ.]

Βασιλειάδης Σπυρίδων, 1896: *Οι Καλλέργαι- Λουκάς Νοταράς*, Εν Αθήναις, Τυπογραφία Δ. Κτενά και Σ. Οικονόμου.

Βασιλειάδης Σπυρίδων, 1915: *Αττικάί νύκτες. Τα Άπαντα*, Εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη.

Βερναρδάκης Δημήτριος, 1856: *Εικασία*, Ποίημα βραβευθέν κατά τον εν Αθήναις ποιητικόν διαγωνισμόν του 1856, Αθήνησι, Τύποις Ιωάννου Αγγελουπούλου

Βερναρδάκης Δημήτριος, 1858: *Μαρία Δοξαπατρή*, Εν Μονάχω Εκ του Ακαδημαϊκού Τυπογραφείου Ι. Γ. Ουεισσίου.

Βερναρδάκης Δημήτριος, 1866: *Μερόπη =τραγωδία*, Αθήνησι, Τύποις Π.Α. Σακελλαρίου.

Βερναρδάκης Δημήτριος, 1868: *Μαρία Δοξαπατρή*, Αθήνησι, Τύποις Α. Κτενά και Σούτσα

Βερναρδάκης Δημήτριος, 1896: *Φαύστα*, Αθήνησι, Τύποις αδελφών Περρή.

Βερναρδάκης Δημήτριος, 1903: *Δράματα*, Αθήνησι, Εκ των Τυπογραφείων του 'Κράτους'.

Βιζυηνός Γεώργιος, 1874: *Ο Κόδρος (Επικόν ποίημα βραβευθέν κατά τον Βουτσιναιόν Ποιητικόν Διαγωνισμό του 1874)*, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου της Ελληνικής Ανεξαρτησίας.

Βιζυηνός Γεώργιος, 1884²: *Αθίδες Αύραι, Συλλογή ποιημάτων*, Εν Λονδίνω, Trubner and Co.

Βιζυηνός Γεώργιος, 1997: *Παιδικαί Ποιήσεις*, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος.

Βιζυηνός Γεώργιος, 1910: *Τα ποιήματα*, Αθήνα, Εκδόσεις Φέξης.

Βιζυηνός Γεώργιος, 1916: *Τα ποιήματα*, Αθήνα, Εκδόσεις Φέξης.

Βιζυηνός Γεώργιος, [χ.χ.]: *Άπαντα Ποιήματα*, Αθήνα, Πάπυρος Πρέσς.

Βλάχος Άγγελος, 1857: *Η Ηώς*, Αθήνησι, Τύποις Γ. Εμ. Κοτσαμποσοπούλου.

Βλάχος Άγγελος, 1866: *Εκ των ενόντων: Λυρικά ποιήματα*, Εν Αθήναις [χ.ε.] [1866] β' έκδοση.

Βλάχος Άγγελος, [χ.χ.]: *Η κόρη του Παντοπόλου*, επιμέλεια Φ. Σιδέρης, Αθήναι, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος.

Ζαλοκώστας Γεώργιος, 1850: *Αναμνήσεις*, Εν Αθήναις, Τύποις Ιωάννου Α. Βακαλόπουλου.

Ζαλοκώστας Γεώργιος, 1851: *Το Μεσολόγιον*, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου.

Ζαλοκώστας Γεώργιος, 1853: *Αρματολοί και κλέπται*, Εν Αθήναις, Τύποις Λ. Δ. Βιλαρά και Β. Λιούμη.

Ζαλοκώστας Γεώργιος, 1859: *Τα Άπαντα*, Αθήνησι, Τυπογραφείον Δ. Αθ. Μαυρομαμάτη.

Ζαλοκώστας Γεώργιος, 1872: *Τα Άπαντα*, Εν Αθήνας, Εκ του Τυπογραφείου των αδελφών Περρή.

Ζαλοκώστας Γεώργιος, 1903: *Τα Άπαντα*, Εν Αθήνας, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη.

Ζαμπέλιος Ιωάννης, 1860: *Τραγωδίαί*, Εν Ζακύνθω, Τυπογραφείον Παρνασσός Σεργίου Ραφτάνη.

Ζαμπέλιος Ιωάννης, 1817: *Μέλη ανακρεοντικά*, συντεθέντα παρά - Λευκαδίου, Κέρκυρα, Εν τη τυπογραφία της Διοικήσεως.

Κάλβος Ανδρέας, 1911: *Η Λύρα*, Αθήνα, Εκδόσεις Φέξης,

Κάλβος Ανδρέας, 1970: *Ωδαί*, Αθήνα, Ίκαρος.

Καρασούτσας Ιωάννης, 1839: *Η Λύρα, συλλογή λυρικών του τινών ποιημάτων*, Εν Ερμουπόλει, Εκ της τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη.

Καρασούτσας Ιωάννης, 1841: *Ωδή εις τους Επαναστάτας Κρήτας*, Εν Ερμουπόλει, Εκ της Τυπογραφίας Γ. Πολυμέρη.

Καρασούτσας Ιωάννης, [1842]: *Τα Πανελλήνια*, [Εν Ερμουπόλει Σύρου] [Εκ της Φιλελευθέρας Τυπογραφίας του Παύλου Ησαΐα.

Καρασούτσας Ιωάννης, 1842: *Ελεγείον εις τους ευεργέτας της Ελλάδος Ζωσιμάδας*, Εν Ερμουπόλει, Εκ της τυπογραφίας Γ. Μελισταγούς.

Καρασούτσας Ιωάννης, 1843: *Ο Ευαγγελισμός της Ελλάδος*, Εν Ερμουπόλει, Εκ της Τυπογραφίας Γ. Μελισταγούς.

Καρασούτσας Ιωάννης, 1843: *Ο θρίαμβος του Συντάγματος*, Εν Ερμουπόλει, Εκ της Τυπογραφίας Γ. Μελισταγούς.

Καρασούτσας Ιωάννης, 1844: *Διάλογος εν Ηλυσίοις περί αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Εν Ερμουπόλει, Εκ της Τυπογραφίας Γ. Μελισταγούς.

Καρασούτσας Ιωάννης, [1845]: *Τα Πανελλήνια* (Άσμα Δεύτερο) [Εν Ερμουπόλει] [Εκ της τυπογραφίας Γ. Μελισταγούς].

Καρασούτσας Ιωάννης, 1847: *Ύμνος εις του Εν Κωνσταντινουπόλει Ναόν της Αγίας Σοφίας*, Αθήνησι, Εκ της τυπογραφίας Νικολάου Αγγελίδου.

Καρασούτσας Ιωάννης, 1847: *Ο Μισοτύραννος ή ποιητική μελέτη περί τυραννίας*, Αθήνησι, Εκ της τυπογραφίας Νικολάου Αγγελίδου.

Καρασούτσας Ιωάννης, 1849: *Απάνθισμα Ποιητικόν*, Εν Αθήναις, Εκ της τυπογραφίας Ν. Αγγελίδου.

Καρασούτσας Ιωάννης, 1856: *Απόκρισις προς τον Ποιητήν Λαμαρτίνον, συγγραφέα Τουρκικής Ιστορίας*, Αθήνησι, Τύποις Νικολάου Αγγελίδου.

Καρασούτσας Ιωάννης, 1860: *Η Βάρβιτος*, Αθήναι, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά.

Καρασούτσας Ιωάννης, 1861: *Το όνειρον του Σουλτάνου, Αι Ελληνίδες και ο Φαλμεράνερ και Μονωδία ενός Πασά*, Εν Αθήναις, Τύποις Κ. Αντωνιάδου.

Καρασούτσας Ιωάννης, 1868: *Η Κλεονίκη και έτερα ποιήματα*, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Ερμού.

Κουμανούδης Στέφανος, 1851: *Στράτις Καλοπίχειρος* υπό Στεφάνου Αθ. Κουμανούδη, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου.

Κουμανούδης Στέφανος, 1888: *Στράτις Καλοπίχειρος* υπό Στεφάνου Αθ. Κουμανούδη, Έκδοσις δευτέρα, Εν Αθήναις, Γουλιέλμος Μπαρτ Εκδότης – Κάρολος Βίλμπεργ βιβλιοπώλης.

Κουμανούδης Στέφανος, 1901: *Στράτις Καλοπίχειρος* υπό Στεφάνου Αθ. Κουμανούδη, Εν Αθήναις, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου («Βιβλιοθήκη Μαρασλή»).

Ορφανίδης Θεόδωρος, 1836: *Ο Μένιππος Ποιήσεις*, Εν Αθήναις, Εκ της τυπογραφίας Κ. Ράλλη.

Ορφανίδης Θεόδωρος, 1837: *Ο Μένιππος Ποιήσεις*, Εν Αθήναις, Εκ της τυπογραφίας Κ. Ράλλη.

Ορφανίδης Θεόδωρος, *Άσμα Εμβατήριον Εν τιμή της 10^{ης} Οκτωβρίου 1862*.

Ορφανίδης Θεόδωρος, [χ.χ]: *Τίρι Λίρι*, Εκδίδεται επιστασίαι Κ. Γ. Ζησίου καθηγητού, Εν Αθήναις Τύποις και αναλώμασι Π. Δ. Σακελλαρίου.

Ορφανίδης Θεόδωρος, 1842: *Ο πρωτομάρτυς Ρήγας*, Εν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας Π.Κ. Παντελή.

Ορφανίδης Θεόδωρος, 1860: *Άγιος Μηνάς [Επεισόδιον της Ελληνικής Επαναστάσεως]*, Αθήναι, Τύποις Π. Σούτσου και Δ. Κτενά.

Ορφανίδης Θεόδωρος, [χ.χ]: *Εμμετρος απολογία*, Εν Αθήναις, Εκ της του Ηλία Χριστοφίδου Τυπογραφίας η Αγαθή Τύχη.

Ορφανίδης Θεόδωρος, 1915: *Τα Άπαντα*, Εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη.

Ορφανίδης Θεόδωρος, 1916: *Τα Άπαντα*, Εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη.

Ορφανίδης Θεόδωρος, 1927: *Η Χίος Δούλη, Εθνική Τραγωδία εις πράξεις πέντε*. Εκδίδεται επιμελεία Νικολάου Μωραΐτου, Θεσσαλονίκη, Τύποις Μ. Τριανταφύλλου και Σίας.

Παράσχος Αχιλλέας, 1871: *Το λείψανα του Μεγαλομάρτυρος Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄*, Αθήνησι, Εκ του τυπογραφείου των Εκδοτών αδελφών Περρή.

Παράσχος Αχιλλέας, 1875: *Αι δύο λειτουργίαι*, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου 'Παρθενώνος'.

Παράσχος Αχιλλέας, 1881: *Ποιήματα*, Εν Αθήναις, Εν Κων/πόλει, Ανδρέας Κορομηλάς Εκδότης.

Παράσχος Αχιλλέας, 1895: *Καραϊσκάκης*, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου Αλέξ. Παπαγεωργίου.

Παράσχος Αχιλλέας, 1904: *Ανέκδοτα Ποιήματα*, τόμος δεύτερος, Αθήνησι, Τύποις Παρασκευά Λεώνη.

Παράσχος Αχιλλέας, 1997: *Ερώτων λείψανα*, Αθήνα, Ερμής, Σειρά Ανθολόγος Ερμής, αρ. 10.

Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος, 1837: *Διάφορα Ποιήματα*, Αθήναι, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά.

Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος, 1840: *Διάφορα Ποιήματα*, Αθήναι, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά.

Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος, 1845: *Του Κουτρούλη ο γάμος*, Εν Αθήναις, Τύποις Διονυσίου Κορομηλά.

Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος, 1859: *Διάφορα Διηγήματα και ποιήματα*, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Γ. Περδικομμάτη.

Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος, 1861: *Του Κουτρούλη ο γάμος*, Εν Αθήναις, Τύποις Διονυσίου Κορομηλά.

Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος, 1874: *Διός επίσκεψις*, Εν Αθήναις, Τύποις Ελληνικής Τυπογραφίας.

Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος, 1874: *Άπαντα τα φιλολογικά*, τ. 2, Διηγηματική και δραματική ποίησης, Εν Αθήναις, Τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας.

Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος, 1874: *Άπαντα τα φιλολογικά*, τ. 3 Δραματικά ποίησης, Εν Αθήναις, Τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας. Δραματική ποίησης

Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος, 1874: *Άπαντα τα φιλολογικά*, τ. 4, , Εν Αθήναις, Τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας 1874.

Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος, 1904: *Ο μνηστήρ της Αρχοντούλας*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη.

Ραγκαβής Ιάκωβος Ρίζος, 1836: *Ποιήματα*, τ. 2. Εν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας Α. Κορομηλά.

Σούτσος Αλέξανδρος, 1833: *Ποίησης*, Εν Ναυπλίω, Εκ της Εθνικής τυπογραφίας διευθυνομένης υπό Γεωργίου Αποστολίδου Κοσμητού.

Σούτσος Αλέξανδρος, 1833: *Πανόραμα της Ελλάδος ή συλλογή ποικίλων ποιημάτων*, Εν Ναυπλίω, Εκ της Εθνικής Τυπογραφίας διευθυνομένης υπό Γεωργίου Αποστολίδου Κοσμητού.

Σούτσος Αλέξανδρος, 1839: *Απολογία*, Εν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας Α. Αγγελίδου.

Σούτσος Αλέξανδρος, 1850: *Η Τουρκομάχος Ελλάς*, (τόμος α'), Εν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας Ι. Αγγελοπούλου.

Σούτσος Αλέξανδρος, 1852: *Ο Περιπλανώμενος και η Αγγελία, παρέπονται δε τα δικαστικά των ετών 1839-40 και 1852*, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου 'Ο Κοραΐς'.

Σούτσος Αλέξανδρος, 1857: *Απομνημονεύματα Ποιητικά επί του Ανατολικού πολέμου*, Εν Αθήναις, Τύποις Αλεξάνδρου Γκάρπολα.

Σούτσος Αλέξανδρος, 1880: *Σάτυραι*, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου της Ενώσεως.

Σούτσος Αλέξανδρος, 1916: *Άπαντα*, Εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη.

Σούτσος Παναγιώτης, 1827: *Άσματα Πολεμιστήρια*, [Υδρα], Εκ της εν Ύδρα τυπογραφίας.

Σούτσος Παναγιώτης, 1831: *Ποιήσεις*, Εν Ναυπλίω, Εν τη Εθνική Τυπογραφία διευθυνομένη υπό Παύλου Πατρικίου.

Σούτσος Παναγιώτης, 1835: *Η Κιθάρα*, Εν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας των αδελφών Α. και Ν. Αγγελιδών.

Σούτσος Παναγιώτης, 1835: *Ωδή Παναγιώτη Σούτσου προς την Α. Μ. Τον Βασιλέα της Ελλάδος Όθωνα κατά την 20^η Μαΐου ημέρα της αναβάσεώς Του εις τον θρόνο της Ελλάδος*, Εν Αθήναις, Εκ της τυπογραφίας των αδελφών Α. και Ν. Αγγελιδών.

Σούτσος Παναγιώτης, 1864: *Η Χαριτίμη ή το Κάλλος της χριστιανικής θρησκείας*, Εν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρ. Κορομηλά.

Τανταλίδης Ηλίας, 1838: *Παίγνια ή Ποιήματα διάφορα*, Εκδοθέντα υπό Ιωσήφ Μάγνητος, Σμύρνη εκ της Εμπορικής Τυπογραφίας Η Ηώς.

Τανταλίδης Ηλίας, 1850: *Έλεγος εις τον Αείδιμον Πρίγκιπα Τηλέμαχο Χαντζερή. Πρώτον διερμηνέα της εν Κωνσταντινουπόλει, Ρωσικής Πρεσβείας, κτλ, κτλ, κτλ*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Αντωνίου Κορομηλά και Πλάτωνος Πάσπαλη,

Τανταλίδης Ηλίας, 1850: *Παπιστικών Ελέγχων*, Εκδοθείς υπό Ηλία Τανταλίδου, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Ι. Λαζαρίζου.

Τανταλίδης Ηλίας, 1860: *Ιδιωτικά Στιχουργήματα*. Εν Τεργέστη, Τύποις του Αυστριακού Λουά (Λούδ),

Τανταλίδης Ηλίας, 1866: *Τα εν Αρμονία, Περί του Βουλγαρικού Ζητήματος*, Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Αρμονίας.

Τανταλίδης Ηλίας, 1876: *Άσματα εις ευρωπαϊκήν μελωδίαν*, Αθήνησι [χ.ε].

Τανταλίδης Ηλίας, 1880: *Άσματα προς χρήσιν των Ελληνόπαίδων εκδιδόμενα από του Συλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*, Εν Αθήναις εκ του Τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως.

Τανταλίδης Ηλίας, 1916: *Ποιήματα* μετά προλόγου υπό Ιω. Ζερβού, Εν Αθήνας, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη.

Μαρκοράς Γεράσιμος, 1988: *Ποιήματα*, Νεοελληνική βιβλιοθήκη Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα.

Μαρκοράς Γεράσιμος, [χ.χ]: *Άπαντα των Νεοελλήνων κλασσικών*. Πρόλογος Ανδρέας Καραντώνης, Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων.

Μαρκοράς Γεράσιμος, 1978: *‘Ο όρκος’ του Μαρκορά. Μελέτη φιλολογική, κείμενο*. Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα. Π.Δ. Μαστροδημήτρης.

Μαρτζώκης Στέφανος, 1900, *Άπαντα*, Εν Αθήναις, Π.Γ. Μακρής και Σία.

Μαρτζώκης Στέφανος, 2000: *Στίχοι Βάρβαροι*, εισαγωγή- επιμέλεια Ευριπίδης Γαραντούδης, Αθήνα, Ωκεανίδα.

Σολωμός Διονύσιος, 1855: *Άπαντα τα Ευρισκόμενα*, Αθήνα, Μαρής.

Σολωμός Διονύσιος, 1994: *Ποιήματα και Πεζά*, επιμέλεια – εισαγωγές Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα, Στιγμή.

Τυπάλδος Ιούλιος, 1953: *Άπαντα*, Αθήνα, Πηγή.

Τυπάλδος Ιούλιος, 1856: *Ποιήματα Διάφορα*, Εν Ζακύνθω, Τυπογραφείον ο Παρανασσός Σεργίου Χ. Ραφτάνη.

Τυπάλδος Ιούλιος, 1916: *Ποιήματα*, Εν Αθήναις, Φέξης.

Τυπάλδος Ιούλιος, [χ.χ.]: *Άπαντα Νεοελλήνων κλασσικών*. Επιμέλεια-Εισαγωγή Ντίνος Κονόμος. Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων [χ.τ.]

Βα) Βοηθήματα ελληνόγλωσσα

Ανωνύμου, 1840: *Ευρωπαϊκός Εραμιστής* 2, σ. 198-201.

Ανωνύμου, 1851: «Στοιχεία μετρικής της των Ελλήνων και Ρωμαίων ποιήσεως, ος προσετέθη και μετρικόν αναγνωσματάριον, υπο Ι. Βενθύλου. Εν Αθήναις, 1851», *Πανδώρα*, τ. 2, τχ. 42 (1851. XII. 15), σ. 1015-1018.

[Αποστολόπουλος Θεόδωρος] 1891: *Στιχουργική της συγχρόνου ποιήσεως υπό Τυρταίου*, Εν Αθήναις, Τύποις Πασσάρη και Βεργιανίτου.

Βαγενάς Νάσος, 1972: «Σχόλια στον Κάλβο», *Παρνασσός*, τ. 14, τχ. 3, VII-IX, σ. 453-465. [και ανάπτυπο, Κείμενα και Μελέται νεοελληνικής φιλολογίας 78, σσ. 15].

Βαλέτας Γιώργος. 1937: «Η πανεπιστημιακή κριτική και η επίδρασή της στην νεοελληνική ποίηση, *Νέα Εστία* 22, σ. 1819-1844.

Βαλέτας Γιώργος, 1997: «Ανέκδοτος λόγος του Γληνού στο θάνατο του Βερναρδάκη», *Αιολικά Γράμματα*, τ. 7, τχ. 38-39, Μαρτ.-Ιούν. 1977, σ. 91-101 = Δημήτρης Γληνός, «Δια τον Δημήτριον Βερναρδάκην. Λόγος εν πολιτικώ μνημοσύνω, 22-25 Ιαν. 1907», «*Ημερησία*» [Σμύρνης], 27, 28, 29 Ιαν. 1907 = *Άπαντα*, Εκδοτική φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις Φίλιππος Ηλιού, τ. 1, Αθήνα, Θεμέλιο 1983, σ. 106-115.

Βέης Νίκος, 1947-1948: *Εμμετρα κείμενα Στ. Α. Κουμανούδη*, «Αρχεῖον του θρακικού λαογραφικού και γλωσσικού θησαυρού», Δ', σσ. 305-347.

Βελουδής Γιώργος, 1992: «Ο Επτανησιακός, ο Αθηναϊκός και ο ευρωπαϊκός Ρομαντισμός», *Μονά-Ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Γνώση, σ. 97-123.

Βερναρδάκης Δημήτριος Ν, 1864: «Πρόλογος της πρώτης εκδόσεως», *Μερόπη*, Αθήνα, σ. η'. = *Δράματα*. Έκδοσις νέα πολλαχώς μεταρρυθμισθείσα και επιδιορθωθείσα μετά προλεγομένων, σημειώσεων, κρίσεων κλπ., τόμος Α', Αθήνησιν, Εκ των τυπογραφείων του «Κράτους» 1903, σ. 136-138.

Βιβλιογραφία Νεοελληνικής μετρικής, 2000: Διέθυνη ερευνητικού προγράμματος «Αρχείο Νεοελληνικής μετρικής», Νάσος Βαγενάς, Έλεγχος και επιμέλεια έκδοσης της *Βιβλιογραφίας*, Ευριπίδης Γαραντούδης. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής, Ηράκλειο.

Βουτιερίδης Ηλίας Π., 1929: *Νεοελληνική Στιχουργική*, Εν Αθήναις, Ιωάννης Δ. Κολλάρος & Σία, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας».

Γαραντούδης Ευριπίδης, 1989: *Αρχαία και Νέα Ελληνική μετρική. Ιστορικό Διάγραμμα μιας Παραξήγησης*. Εισαγωγή Massimo Peri. Università di Padova, Studi Bizantini e Neogreci Fontani da Filippo Maria Pontani, Quaderni, 21.

Γαραντούδης Ευριπίδης, 1991: «Μαρτζώκης και Carducci. Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής βάρβαρης ποίησης», *Περίπλους*, τχ. 28-29, Ιαν.-Ιούν.σ. 33-55.

Γαραντούδης Ευριπίδης, 1995: *Πολύτροπος αρμονία. Μετρική και ποιητική του Κάλβου*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης – Στέγη Καλών Τεχνών και Γραμμάτων

Γαραντούδης Ευριπίδης, 1998α: «Η μεταφραστική αντίληψη του Ιάκωβου Πολυλά και οι αποδράσεις των ποιητικών κειμένων της κλασικής λογοτεχνίας», *Πόρφυρας*, τχ. 84-85, Ιανουάριος-Μάρτιος, Ιάκωβος Πολυλάς: «Εις άλλοτε Κερκυραίος» [Πρακτικά του συνεδρίου για τον Ιάκωβο Πολυλά], σ. 249-259.

Γαραντούδης Ευριπίδης, 1998β: «Για την ιστορία της νεοελληνικής μετρικής», *Πόρφυρας*, τχ. 88, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, σ. 225-232.

Γαραντούδης Ευριπίδης, 2000: «Η αναβίωση της αρχαίας ελληνικής μετρικής τον 19^ο αιώνα. Η μετρική θεωρία και πράξη του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή», *Μολυβδοκοנדυλοπελεκυτής*, τχ. 7, σ. 29-74.

Γεωργαντά Αθηνά, 1992. «Ο λογοτεχνικός κύκλος του Α. Ρ. Ραγκαβή», στο: *Εμμανουήλ Ροϊδής: Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα*, Ερμής, Αθήνα., σ. 157-160.

Γριτσάνης Παναγιώτης, 1891: *Στιχουργική της Καθ' ημάς Νεωτέρας Ελληνικής Ποίσεως και αντιπαράθεσις των στίχων ταύτης προς τους της αρχαίας*, μετά σχετικής προσθήκης περί του ρυθμού της υμνογραφίας της ημετέρας ελλην. Εκκλησίας υπό παναγιώτου Γριτσάνη, Εν Αλεξανδρεία, Εκ του τυπογραφείου του 'Ταχυδρόμου'.

Γρόλλιος Κωνσταντίνος Χ., 1967: *Δώδεκα ωδές του Ορατίου* (Q. Horati Flacci Carmina I, 1-12). Μετάφραση με σχόλια, 1967, σσ. 37 = «Ορατίου, Ωδές. Βιβλίο Ι», *Νέα Εστία*, τ. 82, τχ. 962, 1967. VIII. 1, σ. 973-1005.

Γρόλλιος Κωνσταντίνος Χ., 1989: «Ωδή σ' έναν ιστορικό [Οράτιος, Ωδή 2, 1]», *Νέα Εστία*, τ. 125, τχ. 148, III. 15, σ. 373-383.

Ζαλοκώστας Γεώργιος Χ., 1851: «Ποίησις» [βλ. αρ. 734], *Πανδώρα*, τ. 2, τχ. 28, V. 15, σ. 679.

Ζαλοκώστας Γεώργιος Χ., 1853: «Έργα και ημέραι», *Η Ευτέρπη*, τ. 6, τχ. 20, VII. 1, σ. 462-469.

Ζαλοκώστας Γεώργιος Χ., 1855α: [υπογράφει Ζ.], «[Σημείωμα που συνοδεύει τα ποιήματα “Δάκρυα” και “Η τελευταία νυξ”]» [πρβλ. αρ. 765], *Η Ευτέρπη*, τ. 8, τχ. 61, 1855. IV. 15, σ. 306-309: 309. = *Τα Άπαντα*, Πρόλογος Αικ. Γ. Ζαλοκώστα, Εκδίδονται δαπάνη της χήρας αυτού, Τυπογραφείον Δ. Αθ. Μαυρομμάτη 1859, σ. 108: 108. = *Τα Άπαντα*, Έκδοσις δευτέρα υπό Ευγενίου Γ. Ζαλοκώστα, Εκ του τυπογραφείου των αδελφών Περρή 1873, σ. 108.

Ζαλοκώστας Γεώργιος Χ., 1855β: «Εν μάθημα εις τους διδασκάλους μου» *Η Ευτέρπη*, τ. 8, τχ. 65, VI. 15, σ. 392-398.

Ζαλούχος Δημήτριος Σ., 1884, «Νεοελληνική Στιχουργία», *Επίτομος Καλολογία, ήτοι περί της τέχνης του ευ λέγειν, Προς χρήσιν των νέων εις τα γυμνάσια και διδασκαλεία φοιτώντων*, Εν Αθήναις, Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον ο

«Κοραής», σ. 138-177. = «Νεοελληνική Στιχουργία», *Επίτομος Καλολογία, ήτοι περί της τέχνης του εν λαλείν και γράφειν*, Έκδοσις δευτέρα, Εν Αθήναις, Βιβλιοπωλείον, ο «Ερμής», Μιχαήλ Ι. Σαλιβ'ερου, 1892, σ. 138-176.

Ζαμπέλιος Ιωάννης, 1817: «Προς τους αναγινώσκοντας» [Προλογικό σημείωμα], *Μέλη ανακρεοντικά, συντεθέντα παρά - Λευκαδίου, Κέρκυρα*, Εν τη τυπογραφία της Διοικήσεως, σ. ζ'-η'.

Ζαμπέλιος Ιωάννης, 1833: «Προς τον φιλόλογον αναγνώστην» [Πρόλογος], *Τραγωδίαι*, Κορφοί, Εκ της τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, 1833, σ. 3-15 = «Προς τον φιλόμουσον αναγνώστην», *Τραγωδίαι*, τ. 1, Εν Ζακύνθω, Τυπογραφείον «Ο Παρνασσός» Σεργίου Χ. Ραφτάνη 1860, σ. 1-12.

Ζαμπέλιος Ιωάννης, 1843: *Δοκίμιον περί του τονικού διά την τραγωδιαν ιαμβικού στίχου*, Συνταχθέν παρά - του Λευκαδίου και εκδοθέν υπό Νικολάου Δ. Φορμάνου, Εκ του τυπογραφείου Χρ. Αναστασίου 1843, σσ. 24 = «Διατριβή περί του ιαμβικού των τραγωδιών μου στίχου» [με μικρές τροποποιήσεις], *Τραγωδίαι*, τ. 2, Εν Ζακύνθω, Τυπογραφείον «Ο Παρνασσός» Σεργίου Χ. Ραφτάνη 1860, σ. 473-488.

Ζαμπέλιος Ιωάννης, 1860: «Διατριβή περί της Νέας ελληνικής γλώσσης», *Τραγωδίαι*, τ. 2, Εν Ζακύνθω, Τυπογραφείον «Ο Παρνασσός» Σεργίου Χ. Ραφτάνη, σ. 489-506.

Ζαμπέλιος Ιωάννης, 1902: «Αυτοβιογραφία Ιω. Ζαμπελίου» [εκδόθηκε, με βάση το χειρόγραφο, από τον Δημήτριο Γρ. Καμπούρογλου], *Αρμονία*, τ. 3, , σ. 225-237.

Ζαμπέλιος Ιωάννης, 1964: «[Επιστολή, 4 Ιουνίου 1831]», Γλυκερία Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, *Περί το δραματικόν έργον του Ιω. Ζαμπελίου. (Επτά ανέκδοτοι επιστολαί)*, Σπουδαστήριον Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών 1964, σσ. 18 = *Παρνασσός*, τ. 6, τχ. 3, 1964. VII-IX, σ. 353-383.

Ζάρκου Αικατερίνη Ι., 1887: «Σύγχρονος ξένη φιλολογία: Η ποίησις και το μυθιστόρημα εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις», *Εβδομάς*, τ. 4 τχ. 47, XII. 19, σ. 3-4.

Ζερβός Ιακωβάτος Ηλίας, 1882: «*Εναρέτη*. Δράμα εις πράξεις τρεις. Εισαγωγή», *Αίνος*, τ. 1, τχ. 1, 2, 1882. III, IV, σ. 57-60, 109-124.

Καλοσγούρος Γεώργιος, 1891: *Κριτικά παρατηρήσεις περί της μεταφράσεως του Αμλέτου Ι. Πολυλά*, Ανατύπωσις εκ του ΙΓ' τόμου του Παρνασσού, Εκ του τυπογραφείου Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου, σσ. 59 = «*Αμλέτος*. Τραγωδία Σαικσπίρου. Μετάφρασις Ιακώβου Πολυλά. Με προλεγόμενα και κριτικά σημειώσεις», *Παρνασσός*, τ. 13, 1890. IX-XII, σ. 502-558 = «Κριτικά παρατηρήσεις περί της μεταφράσεως του Αμλέτου», *Κριτικά κείμενα*, Επιμέλεια-εισαγωγή-σχόλια Κώστα Δαφνή, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 28, Κέρκυρα 1986, σ. 17-73.

Κασιάνης Ελευθ Θ., 1977: *Ηλίας Τανταλίδης, Ποιητής και διδάσκαλος του Γένους 1818-1876*, Αθήνα, Έκδοσις υπό την Αιγίδα του «Συλλόγου Κωνσταντινουπολιτών».

Καστόρχης Ευθύμιος, 1849: «Μετρικαί μελέται. Περί της ελληνικής μετρικής κατά τον μέσον αιώνα», *Φιλολογικός Συνέκδημος*, τχ. 7-8, III. 31, σ. 193-213.

Καραθεοδωρής Αλ., 1882: «Φιλολογικαί μελέται. Αρχαία αραβική ποίησις. Η Αραβική Λαμβδάς», *Ο Κόσμος*, τ. 1, τχ. 7, X. 23, σ. 97-109.

Κόκορης Δημήτρης, 1995: «Νικόλαος Κονεμένος, “Ποιήματα” (1879): Θεματικοί άξονες και μετρική υπόσταση», *Νικόλαος Κονεμένος. Ένας ριζοσπάστης λόγιος του 19ου αιώνα*. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πρέβεζα, 3-4 Σεπτεμβρίου 1994, Επιμέλεια: Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, Πρέβεζα 1995, σ. 135-144 = *Πόρφυρας*, τχ. 73, 1995. IV-VI, σ. 159-166.

Κονεμένος Νικόλαος, 1873: «Το ζήτημα τις γλώσσας», [δημοσιεύτηκε αυτοτελώς στην Κέρκυρα, τυπογραφείο “Ο Κάδμος”, Περιέχεται στα *Άπαντα*, τ. 1, Εκδόσεις “Πηγής” 1965, σ. 70-72.(αναστήλωση από Γ. Βαλέτα).

Κοντόπουλος Κωνσταντίνος, 1862: «Η κρίσις των στίχων μου» [ποίημα], Ιωάννης Μ. Ραπτάρης, «Ανθέων τερπνά μειδιάματα», *Μια στιγμή διαχύσεως, ή ανάμικτα συγκείμενα εκ ποικίλης ύλης, πεζής και εμμέτρου, ερριμμένης αφελώς ως εν χαρτοφυλακίω*, υπό -, Εκ του τυπογραφείου «Ο λόγιος Ερμής» 1862, σ. 27-46.

Κρατερός Χριστ., 1920: «Πρόλογος», *Συλλογή διαφόρων Τραγωδιών όσαι παρεστάθησαν εις το θέατρον του Βουκουρεστίου*. Μεταφρασθείσαι εις την κοινήν ημών γλώσσαν, και εκδοθείσαι δια συνδρομής των φιλογενών και φιλομούσων [περιέχονται μτφ. της *Μερόπης* (Σερουΐος Γεώργιος) και του *Βρούτου* (Χρησταρής Μιχαήλ) του Βολταίρου, σε ελεύθερο δωδεκασύλλαβο ιαμβικό στίχο], τ. 1, Βουκουρέστι, σ. η'-ιβ'.

Κυριακίδης Π. Στίλπων., 1923: «Τα παιδιά του δεκαπεντασύλλαβου», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα, Ι.Ν. Σιδέρης, σ. 417-433 = *Το δημοτικό τραγούδι. Συναγωγή μελετών*, Εκδοτική φροντίδα Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, Αθήνα, Ερμής, Νεοελληνικά Μελετήματα 3, 1978, σ. 111-127.

Κωνσταντινίδης Μαργαρίτης, «Συλλογή στίχων και επιγραμμάτων απαντωμένων εν τη προμετωπίδι, ή εν τω προοιμίω, ή εν τω τέλει διαφόρων από της αλώσεως μέχρι των αρχών της ιθ' εκατονταετηρίδος ελληνικών εκδόσεων», εφ. *Νέα Ημέρα* [Τεργέστης], αρ. 1867-1876, 12/24.9.1910- 13/20.11.1910.

Λαζανάς Βασ. Ι., 1971: *Αρχαία ελληνικά επιγράμματα εμπνευσμένα από την Κόρινθο και την περιοχή της*. Εισαγωγή, αρχαίο κείμενο, έμμετρη μετάφραση, σχόλια, σημειώματα, βιογραφικά στοιχεία. Αθήνα, σσ. 172.

Λασκαράτος Ανδρέας, 1865: *Στιχουργική της γρεκικής γλώσσας*, Εν Κεφαλληνία, Τυπογραφείον η Κεφαλληνία = *Ποιήματα*, Εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Φέξη 1915,

Λασκαράτος Ανδρέας, 1889: «Επιστολή περί ποιήσεως», *Ακρόπολις Φιλολογική*, τχ. 49, I. 8, σ. 777-779.

Λασκαράτος Ανδρέας, 1983: *Αυτοβιογραφία*, μτφ. Πόπη Θεοδωράτου, Εισαγωγή, σημειώσεις Αλόη Σιδέρη, Αθήνα, Γνώση 1983, σ. 33-148.

Λέφας, Γιάννης Α., 1979: *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του έργου του στους συγχρόνους του*, [διδακτορική διατριβή], Αθήνα.

[Ματαράγκας Παναγιώτης], 1894: «Οι νέοι ίαμβοι», *Αι Μούσαι*, τ. 3, τχ. 55, 1.12, σ. 244.

Μελισσηγός Σπυρίδων, 1856: *Βραχεία απάντησις προς την της εξεταστικής επιτροπής επί των υφ' υμών πεμφέντων ποιημάτων επίκρισιν, εις το εν Αθήναις ποιητικόν διάγώνισμα της 25^{ης} Μαρτίου των 1856*, στον τόμο *Ιεφθάε*, Τραγωδία έμμετρος, μετά τινών επί της τραγωδίας κριτικών παρατηρήσεων, υπό Σπυρίδωνος Μελισσηγού Κεφαλλήνος, Εν Κέρκυρα, Τυπογραφείον Ερμής, Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου 1856.

Μελισσηγός Σπυρίδων, 1879: «Θεωρίαί τινές περί στιχουργίας», *Ηθικός Κόσμος*, εποποιία υπό Σπυρίδωνος Μελισσηγού, Εν Κερκύρα, Τυπ. «Κάδμος» Νεοφύτου Καραγιάνη, σ. 193-240.

Μενάρδος Σίμος, 1971²: «Πρόλογος», *Στέφανος. Εκλογαί αρχαίων ποιημάτων κατά μετάφρασιν* -, 1924, Δίφρος, σ. α'-μ'.

Μητσού Μαριλίζα, 1992: «Κριτική και ποίηση: Το παράδειγμα του “Στράτη Καλοπίχειρου”», *Ακτή*, τχ. 12, IX-XI, σ. 527-538 = *Όψεις της λαϊκής και της λόγιας νεοελληνικής λογοτεχνίας*. 5η επιστημονική συνάντηση αφιερωμένη στον Γιάννη Αποστολάκη, Θεσσαλονίκη, 14-16 Μαΐου 1992, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής. Περίοδος Β'- Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας. Παράρτημα αρ. 5, 1994, σ. 211-227.

Μητσού Μαριλίζα, 1997: *Ο Στράτης Καλοπίχειρος του Στέφανου Α. Κουμανούδη. Ένα ποιητικό τεκμήριο αυτολογοκρισίας*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, τ. 2.

Μπαρλάς Τάκης, 1956: «Ιωάννης Ζαμπέλιος», *Νέα Εστία* 60 (1956), αρ. 701, σ. 1272-1284.

Μπουμπουλίδου Φαίδων και Γλυκερία, 1984: *Η νεωτέρα ελληνική λογοτεχνία*, τόμος πρώτος, Αθήνα

Μουλλάς, Παν., 1993α: «Ο Αθηναϊκός ρομαντισμός», *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, σ. 46-82.

Μουλάς Παν., 1993β: «Η διαμάχη Π. Σούτσου – Κ. Ασώπιου (1853) και η ιστορική συγκυρία», *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, σ. 263-278,

Μουλλάς Παν., 1993γ: «Η Αθηναϊκή Πανεπιστημιακή κριτική και ο Ροϊδής», *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, σ. 301-310.

Ορφανίδης Θεόδωρος, 1856: «Επισήμου ποιητικής αλληλογραφίας, αριθμός πρώτος. Προς [...] Γεώργιον Ζαλακώστα», *Πανδώρα*, τ. 6, τχ. 114 (1856. Π. 1), σ. 546-552.

Ορφανίδης Θεόδωρος, 1859α: «Επιλεγόμενα εις τα ποιήματα *Χίος Δούλη* και *Τίρι Λίρι*», *Ποιήσεις*, Τόμος πρώτος. Περιέχων την δευτέραν έκδοσιν της *Χίος Δούλης*, του *Τίρι Λίρι* και του *Πύργου της Πέτρας*, βραβευθέντων κατά τους ποιητικούς διαγωνισμούς του 1855 και 1858. Εκδόσεις Π. Σούτσου και Δ. Κτενά σ. 246-284.

Ορφανίδης Θεόδωρος, 1859β: «Πρόλογος της πρώτης εκδόσεως του ποιήματός του *Άννα και Φλώρος* ή *Ο πύργος της πέτρας*», *Ποιήσεις*, Τόμος πρώτος. Περιέχων την δευτέραν έκδοσιν της *Χίος Δούλης*, του *Τίρι Λίρι* και του *Πύργου της Πέτρας*, βραβευθέντων κατά τους ποιητικούς διαγωνισμούς του 1855 και 1858. Εκδόσεις Π. Σούτσου και Δ. Κτενά, σ. 289-291.

Παλαμάς Κωστής, 1892: «Επί τη ευκαιρία του Φιλαδελφείου. Κρίσις κρίσεως», «*Εφημερίς*», 9, 12, 17, 24 Νοεμβρίου, 1, 11 Δεκεμβρίου 1891, 4, 9 Ιανουαρίου 1892. = *Άπαντα*, τ. 2, σ. 233-298.

Παλαμάς Κωστής, 1894: «Ο Εθνικός ύμνος, ο Σολωμός και ο Ραγκαβής», «*Εφημερίς*», 7 Αυγούστου. = *Άπαντα*, τ. 15, σ. 273-275.

Παπαδοπούλου-Ιωαννίδου Λιλή, 1998: «Από την ιστορική πορεία της νεοελληνικής μετρικής», *Πόρφυρας* 68, Απρ.-Ιούν. 1998, σ. 568-580.

Παράσχος Κλέων, 1919: «Κάλβος (Essai)», *Οι Νέοι*, τχ. 1 (1919. III), σ. 7-18.

Παράσχος Κλέων, 1942: «Πώς πρέπει να μεταφράζουμε τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και, γενικώτερα, οι μεταφράσεις», *Νέα Εστία*, τ. 32, τχ. 365, VIII. 15, σ. 775-784 = «Μεταφράσεις», *Μορφές και ιδέες. Κύκλος νέος*, Τυπογραφείον Σ. Σπυρόπουλου 1955, σ. 135-156.

Πολίτης Αλέξης, 1998: *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*. Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 14 Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων (β' έκδοση).

Πολίτης Λίνος, 1950: «*Άνθη Ευλαβείας εις την Μετάστασιν της Θεομήτορος Μαρίας*. Ανατύπωση από την έκδοσιν του Φλαγγινιανού Ελληνομουσείου Βενετίας, ΑΨΗ. Πρόλογος Γιάννη Βλαχογιάννη. Επιμέλεια-Σημειώσεις κτλ. Αγγέλου Ν.

Παπακώστα. Μεταφράσεις από ιταλικά Θεμ. Νόβα. Εκδοτικός Οίκος Αστήρ Αλ. και Ε. Παπαδημητρίου, Αθήναι Σελ. λβ+106» = *Ελληνικά*, τ. 12, τχ. 1, 1952, σ. 198-213.

Πολυλάς Ιάκωβος, 1891: «Ποιητική μετάφρασις [Προλογικό σημείωμα στη μετάφραση του Τιβούλου, Βιβλίον Α'. Ελεγείον Γ']», *Εστία*, I-VI, σ. 148: 148. = *Ποιητική Τέχνη*, τ. 1, τχ. 8, 1948. VI. 1, σ. 183 = *Άπαντα τα λογοτεχνικά και κριτικά*, ό.π., σ. 306-307.

Προκοπάκη Χρύσα, 2000: *Ανθολογία Γιάννη Ρίτσου*, Κέδρος, Αθήνα.

Πρωτόπαππα – Μπουμπουλίδου Γλυκερία, 1976: *Η Αθηναϊκή Σχολή, Γραμματολικό Διάγραμμα*, Ιωάννινα.

Πρωτοπάτσης Αντώνης, 1945: «Εξάμετρος ή δεκαπεντασύλλαβο. Συλλογισμοί για την ποιητική μετάφραση», *Χρονικά*, τχ. 3 [περ. Β'], VIII, σ. 74-81.

Ραγκαβής Αλέξανδρος, 1833: «Προοίμιον», Της Α. Μεγαλειότητος του Βασιλέως της Βαυαρίας Λουδοβίκου Α', *Ποιήματα περί Ελλάδος*, Μεταφρασθέντα υπό —, Εν Ναυπλίω 1833. [μέτρο και μετάφραση, ποίη και στιχουργία]

Ραγκαβής Αλέξανδρος, 1836: «Περί της αρχαίας Ελληνικής προσωδίας, και παράθεσις αυτής προς την νέαν», *Ηώς*, τ. 1, τχ. 4, 30 Απριλίου 1836, σ. 1-32 = «Περί της αρχαίας ελληνικής προσωδίας και αντιπαράθεσις αυτής προς την νέαν», *Διάφορα Ποιήματα*, Εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά 1837, σ. 401-438. = Στέφανος Κομμητάς, *Μετρική, ήτοι διδασκαλία των διαφόρων μέτρων της Ποιητικής, εκ της δωδεκατόμου Εγκυκλοπαιδείας*, του αοιδίμου — νυν το δεύτερον επιδιορθωθείσα και επαυξηθείσα, προσθήκη της τε Προσωδίας του Κυρίου Ραγκαβή και της Στιχουργικής του Αθανασίου Χριστοπούλου προς χρήσιν της Φιλομούσου Νεολαίας, εκδίδεται εις τύπον υπό Γεωργίου Μουσαίου και Ευθυμίου Κλεάνθου Φιλαδελφέως, Εν Κωνσταντινουπόλει, Εκ της πατριαρχικής τυπογραφίας 1842², σ. 143-173. = «Λησμονηθείσαι φιλολογικαί σελίδες. Περί της αρχαίας Ελληνικής προσωδίας, και παράθεσις αυτής προς την νέαν», *Φόρμιζ*, τχ. 5-15, 1907.

Ραγκαβής Αλέξανδρος, 1837: «Προοίμιον *Φροσύνης*», *Διάφορα Ποιήματα*, ό.π, σ. ια'-κβ': κβ' = *Άπαντα τα φιλολογικά*, τ. 3, *Δραματική ποίησις*, Τύποις ελληνικής ανεξαρτησίας 1874, τ. 3 *Δραματική ποίησις*, Πρόλογος Ελευθερία Παπανικολάου, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, Άπαντα των Νεοελλήνων Κλασσικών, χ.χ. [φωτ. ανατ.], σ. 219-235.

Ραγκαβής Αλέξανδρος, 1845: [υπογράφει με το ψευδώνυμο Χρηστοφάνης Νεολογίδης], «Πρόλογος», *Του Κουτρούλη ο γάμος*. Κωμωδία υπό —, 1845, 1856². = «Πρόλογος της πρώτης εκδόσεως», *Του Κουτρούλη ο γάμος*. Κωμωδία υπό — (Κατά δε την πρώτην έκδοσιν του έτους 1845 υπό Χρηστοφάνους Νεολογίδου), έκδοσις τρίτη αναθεωρηθείσα, Τύποις Διονύσιου Κορομηλά 1861, σσ. 119 = *Άπαντα τα φιλολογικά*, τ. 4, *Δραματική ποίησις*, Τύποις ελληνικής ανεξαρτησίας 1874, σ. 219.

Ραγκαβής Αλέξανδρος, 1852: [υπογράφει Ρ.], «Στράτις Καλοπίχειρος υπό Στεφάνου Αθ. Κουμανούδου» [β], *Πανδώρα*, τ. 2, τχ. 44, 15 Ιανουαρίου 1852, σ. 1058-1062 = Μαριλίτσα Μητσού, *Ο Στράτις Καλοπίχειρος του Στέφανου Α. Κουμανούδη*, σ. 394-401.

Ραγκαβής Αλέξανδρος, 1862: *Εγχειρίδιον Μετρικής*, συνταχθέν μεν υπό —, εκδοθέν δε Δαπάνη Διονυσίου Κορομηλά, Προς χρήσιν των Ελληνικών Γυμνασίων, Τύποις Διονυσίου Κορομηλά 1862, σσ. 64: 12, 18-19, 25, 30-31, 36, 40, 49, 570 *Εγχειρίδιον Μετρικής*, συνταχθέν υπό —, Προς χρήσιν των Γυμνασίων, Έκδοσις Β' αναθεωρηθείσα, Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου 1892, σσ. 64.

Ραγκαβής Αλέξανδρος, 1878: «Περί της καθ' ημάς στιχουργίας», *Παρνασσός*, τ. 2, τχ. 8, Αύγουστος 1878, σ. 569-581.

Ραγκαβής Αλέξανδρος, 1884: «Επιστολιμαία περί ποιήσεως διατριβή. [Εν Βερολίνω τη 9/21 Αυγούστου 1884]», *Κυψέλη*, τ. 1, τχ. 10, Οκτώβριος 1884, σ. 181-184.

Ραγκαβής Αλέξανδρος, 1890: «Οι εν Ιταλία Έλληνες», *Παρνασσός*, τ. 13, τχ. 1, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1890, σ. 126-134.

Ραγκαβής Αλέξανδρος, 1891α: «Η νεωτέρα στιχουργική [Παναγιώτη Γριτσάνη, *Στιχουργική*, 1891]» [β], *Παρνασσός*, τ. 14, 1891, σ. 137-143.

Ραγκαβής Αλέξανδρος, 1891β: «Στιχουργικά [Τυρταίου, *Στιχουργική της συγχρόνου ποιήσεως*]» [β], *Εβδομάς*, τ. 8, τχ. 43, 14 Δεκεμβρίου 1891, σ. 3-5.

Ραγκαβής Αλέξανδρος, 1895: *Απομνημονεύματα*, τ. 2, 1895, σσ. 415.

Ραγκαβής Αλέξανδρος, 1930: *Απομνημονεύματα*, τ. 4, Τύποις «Πυρσού» 1930, σσ. 572.

Ραπτάρης Ιωάννης Μ., 1862: «Περί των γραπτών αθυρμάτων και λογοπαιγνίων», *Μία στιγμή διαχύσεως*, ή ανάμικτα συγκείμενα εκ ποικίλης ύλης πεζής και εμμέτρου, ερριμμένης αφελώς ως εν χαρτοφυλακίω, Εκ του τυπογραφείου «Ο λόγιος Ερμής», σ. 9-26.

Ραπτάρης Ιωάννης Μ., «Ανθέων τερπνά μειδιάματα», *Μία στιγμή διαχύσεως*, ή ανάμικτα συγκείμενα εκ ποικίλης ύλης πεζής και εμμέτρου, ερριμμένης αφελώς ως εν χαρτοφυλακίω, Εκ του τυπογραφείου «Ο λόγιος Ερμής», σ. 27-46.

Ραπτάρης Ιωάννης Μ., «Περί μέτρου, ή το ηρωϊκόν εξάμετρον εφαρμοζόμενον εις την καθομιλουμένην», *Μία στιγμή διαχύσεως*, ή ανάμικτα συγκείμενα εκ ποικίλης ύλης πεζής και εμμέτρου, ερριμμένης αφελώς ως εν χαρτοφυλακίω, Εκ του τυπογραφείου «Ο λόγιος Ερμής», σ. 132-150.

Σεμιτέλος Δημήτριος Χ., 1894: *Ελληνική Μετρική*, Αθήνησι, Εκ του τυπογραφείου των αδελφών Περρή.

Σιδέρης Γιάννης 1943: «Εισαγωγή», Ιωάννης Ζαμπέλιος, *Χριστίνα*. Τραγωδία εις πέντε πράξεις, Κριτική έκδοση -, Παύλος Δρανδάκης, σ. α' - λζ'.

Σιδέρης Γιάννης, 1951: *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου, 1794-1944*, Τόμος πρώτος (1794-1908), Αθήνα, Ίκαρος.

Σολωμός Διονύσιος, 1979⁴: «Σημειώσεις του ποιητή», *Απαντα*. Τόμος πρώτος. *Ποιήματα*, Επιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ίκαρος 1948, 1961², 1971³, 1979⁴, σ. 98-100 = «Σημείωση», *Ύμνος εις την ελευθερίαν*, έγραψε Διονύσιος Σολωμός Ζακύνθιος, τον Μάϊον μήνα 1823. *Inno alla libertà [...] Volgarizzato in Prosa italiana da G. Grassetti [...] En Μεσολογγίω [...] 1825.* = «Σημειώσεις», *Ύμνος εις την Ελευθερίαν. Dithyrambe sur la liberté*, par -, traduit du grec moderne par Stanislas Julien, A Paris, De l'imprimerie de Firmin Didot 1825 Ιστορική και Εθνολογική Εταιρία της Ελλάδος. Φωτοτυπική επανέκδοσις φιλελληνικών φυλλαδίων, αρ. 114, 1974, σ. 52-56 = *Ποιήματα και Πεζά*, Επιμέλεια-εισαγωγή Στυλιανός Αλεξίου, Στιγμή 1994, σ. 120-122.

Σούτσος Αλέξανδρος, 1836: «Φιλολογία», *Ελληνική Πλάστιγξ*, τχ. 2, III, σ. 53-60.

Σούτσος Αλέξανδρος, 1882⁴: «Πρόλογος», *Η Τουρκομάχος Ελλάς*. Ποίημα επικόν, Εκδίδεται υπό Ανέστη Κωνσταντινίδου, Καταστήματα «Ο Κοραΐς» Ανέστη Κωνσταντινίδου, σ. γ'-ια': δ'-ε'.

Σούτσος Παναγιώτης, 1851: «Πρόλογος», *Τα Απαντα*. Τόμος πρώτος, Εκ της τυπογραφίας Ν. Αγγελίδου, σ. ε' - λθ'.

Σούτσος Παναγιώτης, 1853: «Κεφάλαιον Η'. Περί Προσωδίας, Μέτρων ομοιοκαταλήξεως και ύφους Ελληνικού κατά τον ποιητικόν λόγον», *Νέα σχολή του γραφομένου λόγου ή ανάστασις της αρχαίας ελληνικής γλώσσης εννοουμένης υπό πάντων*. (Μετά τινων δοκιμίων αυτής της γλώσσης), Εκ του τυπογραφείου Ν. Αγγελίδου, σ. 53-73.

Σούτσος Παναγιώτης, 1865: «Επιστολή. Φίλτατε Μάρκε Ρενιέρη!», *Μύθοι έμμετροι εν παραθέσει προς τους του Αισώπου εξ ων ανεπλάσθησαν*, Εκδίδονται δαπάναις Νικήτα Γ. Πάσσαρη, Εκ του τυπογραφείου Νικήτα Γ. Πάσσαρη, σ. γ' - ιστ'.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1915: «Ο Στέφανος Μαρτζώκης και το έργο του», *Γράμματα*, τ. 3, τχ. 31-36, 1915.VII-1916. XII, σ. 514-536 = *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 10, 1922, σ. 184-226: 186, 194-203, 205-206, 217 [επεξεργασμένη μορφή].

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1919: «Μια απάντηση που ίσως δε χρειαζότανε» [απάντηση στο κείμενο του αρ. 2316], *Βωμός*, τχ. 8., II. 15, σ. 93-94.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1923-1924: «Το μεταφραστικό έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», *Νέα Ζωή*, τ. 12, τχ. 5, σ. 9-31 = Έκδοσις περ. «Νέα Ζωή», [Αλεξάνδρεια] 1924, σσ. 27.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1928α: «Ο κ. Λ. Ρουσσέλ και “Η στιχουργία του Σολωμού”» [πρβλ. αρ. 2253], *Νέα Εστία*, τ. 3, τχ. 3 (27),. II, 1, σ. 133-134.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1928β: «Ο κ. Ρουσσέλ και η νεοελληνική στιχουργία» [απάντηση στο άρθρο του αρ. 2896 αναδημ. σε επεξεργασμένη μορφή και με τον τίτλο «Χαρακτήρας της νεοελληνικής στιχουργίας» στους αρ. Γ 7 και Γ 8 πρβλ. αρ. 2252], *Παρθενών*, τχ. 6, 7, σ. 165-169, 203-207.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1929: «*Νεοελληνική στιχουργική*. Ηλία Βουτιεριδίη. Έκδοση Ι.Δ. Κολλάρου, Αθήνα, 1929» [β] [πρβλ. αρ. 2259], *Ελληνικά Γράμματα*, τ. 5, τχ. 53, VI, 22, σ. 198-199.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1930: «Θρασύβουλου Σταύρου, “Νεοελληνική Μετρική”» [β] [πρβλ. αρ. 2261], *Νέα Εστία*, τ. 7, τχ. 83, VI, 1, σ. 611-613.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1933: «[Προλεγόμενα]», Σοφοκλέους, *Οιδίπους τύραννος*, μτφ. Γεράσιμος Σπαταλάς, Εκδοτικός οίκος Βασιλείου, Βιβλιοθήκη αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, σ. 3-5.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1935: «Μ. Τσιριμώκου: “Τέχνη Ποιητική”» [β] [αναδημ. με τον τίτλο «Μουσικός ρυθμός και νεοελληνική στιχουργία» στον αρ. Γ 7], *Νέα Εστία*, τ. 17, τχ. 194, I, 15, σ. 106-109.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1951: «Επιστολή για τον τόνο στη χρονική στιχουργία», «Η Καθημερινή», VIII, 9.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1952: «Ο τονικός δεκαπεντασύλλαβος στίχος αρχαίος ελληνικός», *Νέα Εστία*, τ. 51, τχ. 596, V, 1, σ. 581-585.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1960: «Η λογοτεχνία στα Επτάνησα» [πρβλ. αρ. 2273 και 2285], *Επτανησιακή Πρωτοχρονιά*, χρ. 1, σ. 46-59.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1961-1962: «Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική μουσική και στιχουργία», *Καινούρια Εποχή*, τ. 6, τχ. 24, 1961. XII-1962. II, σ. 120-156 [και ανάτυπο, Δίφρος 1962, σσ. 39, αναδημ. στον αρ. Γ 41].

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1962: «Η αναβίωση της τραγωδίας με την αρχαία της μουσική», *Καινούρια Εποχή*, τ. 7, τχ. 25, III-V, σ. 83-100 [και ανάτυπο, Δίφρος 1962, σσ. 22, αναδημ. στον αρ. Γ 41].

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1963: «[Σημειώσεις]», Διονύσιος Αλικαρνασσεάς, *Περί συνθέσεως ονομάτων*, μτφ.-σχόλια -, Δίφρος, σ. 74-75, 77, 88-89, 111-112, 134.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1968: «Εισαγωγή στον “Οιδίποδα τύραννο”», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, χρ. 25, σ. 201-203.

Σπαταλάς Γεράσιμος, 1997: *Η στιχουργική τέχνη. Μελέτες για τη νεοελληνική μετρική*, Επιμέλεια: Ευριπίδης Γαραντούδης, Άννα Κατσιγιάννη, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, σ. χχιχ-χχιιι.

Σταύρου Θρασύβουλος, 1992²: *Νεοελληνική μετρική*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη = *Νεοελληνική μετρική*, Εν Αθήναις, Βιβλιοπωλείον Ιωάν. Ν. Σιδέρη 1930.

Στάης Εμμανουήλ, 1893: «Περί Σολωμού», *Αθηνά*, τ. 5, τχ. 4, , σ. 441-470: 441-470. = *Σολωμός*. Προλεγόμενα κριτικά Στάη-Πολυλά-Ζαμπελίου, *ό.π.*, σ. 223-252.

Ταμπάκη Άννα, 1985: «Στοιχεία ιδεολογίας και αισθητικής στο δραματικό έργο του Ιωάννη Ζαμπέλιου», *Το Ιόνιο. Οικολογία-Οικονομία-Πεύματα ιδεών*. Πρακτικά Συμποσίου 1985, Ζάκυνθος 24-27 Οκτωβρίου 1985, Επιμέλεια Παναγιώτα Μοσχονά, Κέντρο Μελετών Ιονίου 1990, σ. 301-314 = *Η νεοελληνική δραματολογία και οι δυτικές της επιδράσεις*, Μία συγκριτική προσέγγιση, Εκδόσεις Αφοι Τολίδη, Θεατρική Έρευνα 2, 1993, σ. 91-107.

Ταμπάκη Άννα, 1987: «Η μετάβαση από τον διαφωτισμό στον ρομαντισμό στον ελληνικό 19ο αιώνα. Η περίπτωση του Ιωάννη και του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 30, 1987, σ. 31-45 = *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*. (Αργοστόλι-Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986), τ. 4, Φιλολογία-Γλωσσολογία-Λαογραφία-Φιλοσοφία, Γενική επιμέλεια Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, Αργοστόλι, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών 1991, σ. 199-211.

Ταμπάκη Άννα, 1993: «Οι απηχίσεις των επαναστατικών ιδεών στο θέατρο του ελληνικού Διαφωτισμού (1800-1821)», *Η νεοελληνική δραματολογία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.)*. Μία συγκριτική προσέγγιση, Εκδόσεις Αφοι Τολίδη, Θεατρική Έρευνα 2, 1993, σ. 51-73 = «La Résonance des idées révolutionnaires dans le théâtre grec des Lumières (1800-1821)», *La Révolution Française et l'hellénisme moderne. Actes du IIIe Colloque International d'Histoire*. (Athènes 14-17 Octobre 1987), Centre de Recherches Néohelléniques. Fondation Nationale de la Recherche Scientifique 1989, σ. 471-490.

Τωμαδάκης Φρ Βασίλειος, 1971: *Καταγραφή Επιγραμμάτων Ηλία Τανταλίδου ποιηθέντων εις την αρχαίαν γλώσσαν και μέτρα προσωδιακά* (ανάτυπο εκ του τόμου οβ' του περιοδικού *Αθηνά*), Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου αδελφών Μυρτίδη.

Bees Nikos A., 1954: «Έμμετρα κείμενα Στ. Α Κουμανούδη», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 14, (1947-1948).

Vitti Mario, 1978: *Ιστορία Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας.

Ββ) Βοηθήματα ξενόγλωσσα

Elwert, W. Th. 1987⁷: *Versificazione italiana dalle origini ai giorni nostri*, Firenze, Le Monnier.

Moullas Panayotis, 1989: *Les concours poétiques de l'université d'Athènes 1851-1877*, Athènes, Secrétariat général à la jeunesse. Archives historiques de la jeunesse grecque 22,.

Pighi G. B., 1957: «Poesia Barbara e illusioni metriche», *Convivium*, XXV, Settembre-Ottobre, σ. 537-559 = *Studi di ritmica e metrica*, Bottega d'Erasmus, Torino 1970,

Vergara Giuseppe, 1978: *Guida allo studio della poesia Barbara italiana*, Napoli, Fratelli Conte.

Βγ) Εισηγητικές Εκθέσεις των ποιητικών διαγωνισμών

1851: «Περί του αποτελέσματος του υπό του κ. Αμβροσίου Ράλλη συστηθέντος ποιητικού διαγωνισμού. Η δια το έτος 1851 έκθεσις της επιτροπής», *Πανδώρα*, τ. 2, τχ. 29, 1851. VI. 1, σ. 702-704. (Εισηγητής= Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής)

1852: «Ο ποιητικός αγών του 1852», *Πανδώρα*, τ. 3, τχ. 50, 1852. IV. 15, σ. 44-52. =, *Εκθεσις του καθηγητού κ Ιωάννου Φίλιππου - Εισηγητού της επί του ποιητικού διαγωνίσματος του 1852 Επιτροπής, αναγνωσθείσα εν τω Πανεπιστημίω, τη κε' Μαρτίου 1852*, 1852, σσ. 9.

1853: «Ο ποιητικός αγών του 1853», *Πανδώρα*, τ. 4, 1853-1854, σ. 17-23. = *Ο ποιητικός αγών του 1853*, σσ. 16. (Εισηγητής= Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής).

1854: «Έκθεσις του ποιητικού διαγωνισμού του 1854», *Πανδώρα*, τ. 5, τχ. 98, 1854. IV. 15, σ. 29-39 = *Έκθεσις του ποιητικού διαγωνισμού του 1854*, [σσ. 28]. (Εισηγητής= Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής).

1855: «Ο ποιητικός αγών του 1855», *Πανδώρα*, τ. 6, 1855-1856, σ. 49-66. = *Ο ποιητικός αγών του 1855*, Τύποις Λ.Δ. Βιλαρά και Β.Π. Λιούμη 1855, [σσ. 48]. (Εισηγητής= Φίλιππος Ιωάννου).

1856: «Έκθεσις του ποιητικού διαγωνισμού του έτους 1856», *Πανδώρα*, τ. 7, 1856-1857, σ. 25-40 = *Έκθεσις του ποιητικού διαγωνισμού του έτους 1856*, Τύποις Λαζάρου Δ. Βιλαρά 1856, σσ. 40. (Εισηγητής= Ευθύμιος Καστόρης).

1857: «Ο ποιητικός αγών του έτους 1857», *Πανδώρα*, τ. 8, τχ. 170, 1857. IV. 15, σ. 25-39 = *Έκθεσις του ποιητικού διαγωνισμού του έτους 1857*, Εκ του

τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά 1857, σσ. 36 (Εισηγητής= Στέφανος Α. Κουμανούδης)

1858: *Εκθεσις του ποιητικού διαγωνισμού του έτους 1858, Πανδώρα*, 9 (1858-1859), Εκ του τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά 1857, σσ. 73-82. (Εισηγητής=Κωνστ. Παπαρηγόπουλος).

1859: «Ο ποιητικός διαγωνισμός του 1859 έτους», *Πανδώρα*, 10 (1859-1860), Εκ του τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά 1857, σσ.25-33. (Εισηγητής=Κωνστ. Παπαρηγόπουλος)

1860: «Ο ποιητικός διαγωνισμός του 1860 έτους», *Πανδώρα*, 11 (1860- 1861), Εκ του τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά 1857, σσ. 49-54. (Εισηγητής= Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής).

1862: «Ο ποιητικός διαγωνισμός του κ. Ι. Βουτσινά εν έτει 1862», *Πανδώρα*, τ. 13, τχ. 294, 15 Ιουνίου 1862, σ. 121-132: 124. = *Εκθεσις του ποιητικού διαγωνισμού του έτους 1862*, Εκ του τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά 1862, σσ. 32. (Εισηγητής= Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής).

1863: «Εκθεσις του κατά το έτος 1863 Ποιητικού Διαγωνισμού του κ. Ι. Βουτσινά», *Πανδώρα*, 14 (1863-1864), Εκ του τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά 1863, σσ. 105-122. (Εισηγητής=Κωνστ. Παπαρηγόπουλος).

1865: «Κρίσις του Βουτσειαίου ποιητικού διαγωνισμού, γενομένη εν τω ελληνικό πανεπιστημίω, τη 9 Μαΐου 1865», *Χρυσάλλις*, τ. 3, τχ. 58, 59, 60, 61, 1865. V. 30, VI. 15, 30, VII. 15, σ. 306-312, 321-332, 364-370= *Κρίσις του Βουτσειαίου ποιητικού αγώνος εν έτει 1865, αναγνωσθείσα εν τη Μεγάλη Αιθούση του Αθήνησιν Εθνικού των Ελλήνων Πανεπιστημίου κατά την ΚΗ' εορτήν της εγκαθιδρύσεως αυτού*. Εξεδόθη δαπάνη του αγωνοθέτου, Τύποις Λακωνίας 1865, σσ. 88. (Εισηγητής= Αθαν. Σ. Ρουσόπουλος).

1866: *Κρίσις του Βουτσειαίου ποιητικού αγώνος εν έτει ΑΩΞΣ', αναγνωσθείσα εν τη Μεγάλη Αιθούση του Αθήνησιν Εθνικού των Ελλήνων Πανεπιστημίου κατά την ΚΘ' εορτήν της εγκαθιδρύσεως αυτού*. Εξεδόθη δαπάνη του αγωνοθέτου, Εκ του τυπογραφείου Δ. Σηλυβριώτου 1866, σσ. 63. (Εισηγητής= Στέφανος Α Κουμανούδης).

1867: *Κρίσις του Βουτσειαίου ποιητικού αγώνος του εν έτει ΑΩΞΖ' αγωνισθέντος, εξαγγελθείσα τη Ζ' Μαΐου του ΑΩΞΖ' έτους εν τη Μεγάλη Αιθούση του Εθνικού Πανεπιστημίου κατά την Α' εορτήν της εγκαθιδρύσεως αυτού*. Εξεδόθη δαπάνη του αγωνοθέτου, Τύποις Διονυσίου Κορομηλά 1867, σσ. 56. (Εισηγητής= Δημήτριος Χ Σεμιτέλος).

1868: *Η Κατά το 1868 περί του Βουτσιναιίου διαγωνίσματος έκθεσις της Επιτροπής*, Αθήνησι, 1868, σσ. 69. (Εισηγητής= Θεόδωρος Αφεντούλης).

1869: *Κρίσις του Βουτσιναιίου ποιητικού αγώνος εν έτει ΑΩΞΘ, αναγνωσθείσα εν τη Μεγάλη Αιθούση του Αθήνησιν Εθνικού των Ελλήνων Πανεπιστημίου κατά την ΑΒ' εορτήν της εγκαθιδρύσεως αυτού*. Εξεδόθη δαπάνη του αγωνοθέτου, Τύποις Φιλολογικού Μουσείου 1869, σσ. 120 (Εισηγητής= Αθαν. Σ. Ρουσόπουλος).

1870: *Κρίσις του Βουτσιναιίου ποιητικού αγώνος εν έτει ΑΩΟ', Αναγνωσθείσα την Ι' Μαΐου εν τη Μεγάλη Αιθούση του εν Αθήναις Εθνικού Πανεπιστημίου υπό του εισηγητού Θεοδώρου Γ. Ορφανίδου*. Εξεδόθη δαπάνη του φιλογενούς αγωνοθέτου, Εκ του τυπογραφείου Α. Κτενά και Σ. Οικονόμου, 1870, σσ. 114.

1871: *Κρίσις του Βουτσιναιίου ποιητικού αγώνος του έτους 1871, Αναγνωσθείσα εν τη Μεγάλη Αιθούση του εν Αθήναις Εθνικού Πανεπιστημίου υπό του εισηγητού Γεωργίου Μιστριώτου*. Εξεδόθη δαπάνη του φιλογενούς αγωνοθέτου, Τύποις «Εφημερίδος των Συζητήσεων», 1871, σσ. 57.

1872: *Έκθεσις του Βουτσιναιίου ποιητικού αγώνος του έτους 1872, Αναγνωσθείσα εν τη Μεγάλη Αιθούση του εν Αθήναις Εθνικού Πανεπιστημίου υπό του εισηγητού Θ. Αφεντούλη*. Εξεδόθη δαπάνη του φιλογενούς αγωνοθέτου, Εκ του τυπογραφείου Ιω. Αγγελοπούλου, 1872, σσ. 80.

1873: *Κρίσις του Βουτσιναιίου ποιητικού αγώνος του έτους 1873, Αναγνωσθείσα εν τη Μεγάλη Αιθούση του εν Αθήναις Εθνικού Πανεπιστημίου υπό του εισηγητού Γεωργίου Μιστριώτου*. Εξεδόθη δαπάνη του φιλογενούς αγωνοθέτου. Εκ του τυπογραφείου Ιω. Αγγελοπούλου, 1873, σσ. 78.

1874: *Κρίσις του Βουτσιναιίου ποιητικού αγώνος του 1874*, Εκ του τυπογραφείου της Ελληνικής Ανεξαρτησίας, 1874, σσ. 45. (Εισηγητής= Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής).

1875: *Κρίσις του Βουτσιναιίου ποιητικού αγώνος του 1875 αναγνωσθείσα εν τη Μεγάλη Αιθούση του εν Αθήναις Εθνικού Πανεπιστημίου τη 18 Μαΐου 1875 υπό του εισηγητού Θ. Αφεντούλη*. Εξεδόθη δαπάνη του φιλογενούς αγωνοθέτου, 1875, σσ. 64.

1876: *Κρίσις του Βουτσιναιίου ποιητικού αγώνος του έτους 1876, Αναγνωσθείσα εν τη Μεγάλη Αιθούση του εν Αθήναις Εθνικού Πανεπιστημίου τη 13 Μαΐου 1876 υπό του εισηγητού Θεοδώρου Γ. Ορφανίδου*. Εκ του τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστού, 1876, σσ. 120.

1877: «Έκθεσις του ποιητικού αγώνος του έτους 1877», *Αθήναιον*, τ. 7, 1878-1879, σ. 35-60. (Εισηγητής = Θεόδωρος Αφεντούλης).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	1
---------------	---

Α Μέρος: Θεωρητική κατασκευή

Ορισμός της αναβίωσης αρχαίων μέτρων: - διάκρισή της από παραπλήσιους όρους (μίμηση, ψευδοαναβίωση) – διασαφήνιση των ορίων.....	4
Αρχαία και νέα μετρική: μια σχέση συγγένειας πρώτου βαθμού.....	5
Η αφητηρία	6
Τα πρόσωπα	8
Εισηγητής της αναβίωσης των αρχαίων μέτρων: Ζαμπέλιος ή Ραγκαβής;	10
Οι θεωρίες περί αναβίωσης των αρχαίων μέτρων	
Ιωάννης Ζαμπέλιος : Μια θεωρία για τον τονικό ίαμβο και την αναγέννηση της αρχαίας δραματικής τέχνης.....	14
Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και η θεωρία του περί αναβίωσης των αρχαίων μέτρων: κυρίαρχη, διευρυμένη, αυτοαναιρούμενη, ευέλικτη.....	17
Παναγιώτης Σούτσος: η απόλυτα ακραία και σαθρή υποστήριξη της αναβίωσης.....	24
Ποιητικοί διαγωνισμοί. Ο κανονιστικός χαρακτήρας της αναβίωσης και οι αντιδράσεις που προκαλεί.....	27
Θεωρητικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις	
Αντιδράσεις επτανησίων λόγιων και λογοτεχνών κατά της (αθηναϊκής) αναβίωσης	34
Αντιδράσεις από Αθηναίους λόγιους και λογοτέχνες της Γενιάς του 1880. Το τέλος της θεωρίας για την αναβίωση των αρχαίων μέτρων.....	38

Β Μέρος: Πραγμάτωση

Περιγραφή σύνθεσης και γενικά χαρακτηριστικά αναβιωμένων μέτρων	
Δακτυλικός εξάμετρος.....	41
Ιαμβικός τρίμετρος.....	44
Τυπολογία αναβίωσης	
α) Πλουραλιστική αναβίωση	
- Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής.....	47
- Στέφανος Α Κουμανούδης.....	53
β) Μερική αναβίωση	
- Ιωάννης Ζαμπέλιος.....	58
- Δημήτριος Βερναρδάκης	62
- Ηλίας Τανταλίδης.....	65

- Θεόδωρος Ορφανίδης - Άγγελος Βλάχος.....	67
γ) Η αναβίωση ως μόδα	
- Γεώργιος Ζαλοκώστας.....	70
Απήχηση ποιητικών κειμένων σε αναβιωμένους στίχους	73
Επίλογος	76
Παράρτημα.....	78
Βιβλιογραφία.....	99